

**Egyházkritikai röpi- és vitairatok Magyarországon
1867-től 1895-ig
(Interpretációk, frazeológia és eszmetörténeti
háttér)**

Rada János

A katolikus egyház tekintélyét már a 18. századi francia felvilágosodás irodalma megtépázta,¹ az antiklerikális gondolatok recepcióját pedig a század vége táján már regisztrálni lehetett a magyar röpiirat-irodalomban is.² Az újabb évszázadban aztán a liberális irányzatok teóriája – immár reálpolitikai programok formájában – alapjaiban kérdőjelezte meg az egyház hagyományos államegyházi pozícióit, sőt még a nacionalizmus is polemizált a római központú, szupranacionális egyházzal. A dualista Magyarországon, ahogy majd’ mindenhol a 19. századi Európában, a polgárosodás együtt járt az állami-társadalmi szféra, sőt a mindennapi, privát élet szekularizációjával, ami az egyházat – mint a régi, feudális rend fontos oszlopát – javaiban, privilégiumaiban és tekintélyében egyaránt fenyegette. A felekezetiileg semleges, polgári állam alapjául szolgáló egyházpolitikai reformok programja, amely az 1867-es alkotmányos rendezés után – ahogy előzőleg 1848-ban – ismét napirendre került, komoly feszültséget generált állam és egyház viszonyában.³ A probléma pedig, hogy az egyház hol foglaljon helyet az új, polgári világban, és hogyan igazodjon ahhoz, hosszas polemikák tárgyát képezte.

A régebbi, egyházas szellemiségben fogant egyháztörténeti irodalom⁴ igen sötét képet festett a kiegyezés utáni három-négy évtized Magyarorszájáról, ahol – a szövegek interpretációjában – mint tűz és víz állt szemben egymással a katolicizmus, illetve a liberalizmus, amely ez idő tájt a politikát

¹ A francia felvilágosodás egyház- és valláskritikájához ld. pl. KÖPECZI BÉLA: A francia felvilágosodás. Bp., 1986. 95–124. p.

² Ld. pl. „Tépjétek le a sötétség bilincseit”. XVIII. századi magyar röpiiratok a feudális egyházzól. Szerk.: Kató István. Bp., 1950.

³ A dualista Magyarország egyházpolitikájához ld. pl. CSORBA LÁSZLÓ: A vallásalap „jogi természete”. Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás korának Magyarországon 1782–1918. Bp., 1999. (továbbiakban: CSORBA, 1999.); FAZEKAS CSABA: Egyházak, egyházpolitika és politikai eszmék az Osztrák–Magyar Monarchiában. Miskolc, 2008 (Műhelytanulmányok, 4), Online: Magyar Elektronikus Könyvtár: mek.oszk.hu – 2016. január. (továbbiakban: FAZEKAS, 2008.)

⁴ Pl. HERMANN EGYED: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae, 1); KARÁCSONYI JÁNOS: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Veszprém, 1929. (továbbiakban: KARÁCSONYI, 1929.); SALACZ GÁBOR: A magyar kultúrharca története 1890–1895. Pécs, 1938.; SALACZ GÁBOR: Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában, 1867–1918. München, 1974. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae, 2) (továbbiakban: SALACZ, 1974.); TÖRÖK JENŐ: A katolikus autonómiamozgalom 1848–1871. Adalékok a magyar liberális-katolicizmus történetéhez. Bp., 1941. (továbbiakban: TÖRÖK, 1941.)

és a közvéleményt egyaránt meghatározta, ennek folytán pedig egyház-, sőt vallásellenes közhangulat dominált a dualista országban. Salacz Gábor például már odáig jutott, hogy az „Egyház mintegy katakombaszerű életre szorult”.⁵ Néhány, az egyházban hírhedt antiklerikális publicista neve megjelent ugyan a könyvek lapjain, ahogy némely kiadvány is kapott néhány sornyi figyelmet,⁶ a 19. századi magyar egyházkritikai irodalom átfogó vizsgálata azonban már nem fért bele a régebbi, főleg egyházi személyek által művelt egyháztörténeti kutatások tárgykörébe, sőt mindeddig a hazai történettudomány – és főleg az eszmetörténet-írás – adóssága maradt.

Tanulmányomban több, ám egymással szorosan összefüggő problémát vizsgálok: milyen tipikus, rendre vissza-visszatérő interpretációk és fogalmak szerszámosládájával operáltak az antiklerikális szövegek szerzői? Milyen érvelési stratégiák mentén foglaltak állást az egyházpolitikai reformok mellett? És egyáltalán: miféle eszmeiség talajáról és szerzői pozícióból ostromozta a katolikus egyházat a seregnyi egyházkritikai kiadvány, amely a 19. század utolsó harmadában napvilágot látott? A szövegek eszmetörténeti vizsgálata során feltérképezem az egyházkritikai röp- és vitairatok sajátos szótárát is, majd körüljáróm az egyes kulcsfogalmak jelentéstartományait,⁷ ami magára a nyelvre fordítja a figyelmet. A politika alapnyelveire a 18. század végét és a 19. század első felét illetőleg mára jól rávilágított az eszmetörténeti irodalom,⁸ magam pedig úgy gondolom, hogy az egyházkritikai szövegvilág fogalmi hálója a század utolsó harmadában egy szintű jól megragadható, viszonylag egységes, kompakt nyelvet képezett. A figyelem azonban – a téma komplexitása folytán – nem összpontosul kizárólag a fogalomtörténeti vizsgálatra.

Dolgozatomban Szabó Miklós liberalizmus-kategóriáit veszem alapul. Szabó az eszme alaptípusait vizsgálva a rendiség hagyományából, abszolutizmussal szembeni harcából kisarjadó, államminimalizáló és társadalom-elvű klasszikus liberalizmustól elhatárolt egy, a felvilágosult abszolutizmus örökségében gyökerező kontinentális irányzatot. A kontinentális liberalizmus teóriájában nem az állam és a törvények minimalizálása, hanem pont hogy az alapos kodifikáció és az alkotmányos állam képezhetette a szabadság garanciáját, sőt az állam feladata lehetett a polgári viszonyok megteremtése, a reformok diadalra juttatása is, ami szintűgy az államminimalizálás – klasszikusan liberális – programja ellen hathatott. Tanulmányom tárgya szempontjából fontos, hogy a rendi-feudális maradványok és a katolikus egyház elleni harc a kontinentális liberalizmust formálta és jellemezte.⁹

⁵ SALACZ, 1974. 13. p.

⁶ KARÁCSONYI, 1929. 275–276.; SALACZ, 1974. 41., 54., 74. p.; TÖRÖK, 1941. 230–231. p.

⁷ A fogalomtörténet-írás metodológiájához ld. pl. TRENCSENYI BALÁZS: Kulcsfogalmak és politikai nyelvek: gondolatok a kontextualista-konceptualista eszmetörténeti módszertan kelet-közép-európai adaptációjáról. In: A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa. Szerk.: Szekeres András. Bp., 2002. (Atelier Füzetek, 3.) 117–158. p.

⁸ TAKÁTS JÓZSEF: Modern magyar politikai eszmetörténet. Bp., 2007. (továbbiakban: TAKÁTS, 2007.) 14–21. p.

⁹ SZABÓ MIKLÓS: A liberalizmus elvi kérdései. In: Liberalizmus és nemzettudat. Dialógus Szabó Miklós gondolataival. Szerk.: Dénes Iván Zoltán. Bp., 2008. (Eszmetörténeti Könyvtár, 8), 11–30., 11–18. p.

I. Egyházkritikai röp- és vitairat-irodalom a kiegyezéstől a Tisza-éráig

A kiegyezéssel újfent kormányzati pozícióba jutott 1848 liberális politikai elitje, és hamarosan fellángolt a polgári egyházpoltikai reformok vitája is: állam és egyház elválasztása, a polgári házasság bevezetése vagy éppen az egyházi javak szekularizációja – csupán néhány téma, amely ez idő tájt mind az országgyűlés, mind pedig a közvélemény figyelmét magára vonta. A régi állam és a katolikus egyház, amely Magyarországon hagyományosan az államegyház szerepét töltötte be, számos ponton összeforrt egymással, és bonyolult rendszerben függött egymástól, ami folytán az egyház erős politikai befolyásra tett szert. Elengedhetetlen, ám roppant kényes feladatot jelentett tehát, hogy az állam alapjaiban rendezze újra kapcsolatait az egyházzal. Amellett, hogy az egyház mindvégig ragaszkodott régi előjogaihoz és befolyásához, a polgári reformok pártján álló csoportok egyre erőteljesebb egyházkritikájához szintúgy hozzájárult, hogy a század elejétől a pápaság határozottan tagadta a polgári állam eszmei alapjait, és semmiféle modus vivendit sem fogadott el a világ új jelenségeivel.¹⁰ IX. Pius pápa érvénytelennek nyilvánította például az osztrák egyházpoltikai törvényt, majd az I. vatikáni zsinat dogmába foglalta a tévedhetetlenséget. A zsinatra a Német Császárság a „Kulturkampf” meghirdetésével felelt, ám a katolikus egyház-ellenesség a dogma miatt Európa-szerte feszültségeket gerjesztett, így természetesen Magyarországon is.¹¹

Ám sem a roppant tekintéllyel bíró Deák Ferenc, sem a vallás- és közoktatásügyi miniszteri posztot betöltő Eötvös József nem óhajtott valamilyen kenyértörést az egyházzal: mindkettőjük kompromisszumos, a polgári állam és a katolikus egyház javát egyaránt szolgáló, emellett a klasszikus liberális – az állam onnipotenciáját tagadó –¹² gondolatok talaján nyugvó megoldást szorgalmazott. Eötvös kultuszminiszteri pozíciójából egy olyan katolikus autonómiaszervezetre tett javaslatot, amely jelentékeny befolyást teremthet az alsópapság és a világi katolikusok számára bizonyos egyházi – például az egyházi vagyonnal és népoktatással kapcsolatos – ügyekre, és amelyre átszállhat valamennyi, mindaddig az állam által gyakorolt egyházi jogkör. Tulajdonképpen tehát az önkormányzat megalapozhatta volna az állam és egyház elválasztását. Az 1869-ben összeült országos autonómiai kongresszuson már az egyház állami gyámságát szintén bíráló Deák képviselte a katolikus autonómia liberális koncepcióját. Hamarosan azonban maga is megtapasztalhatta, hogy a főpapság – jóllehet határozott igényt formált a szóban forgó jogkörök átvételére – nem volt hajlandó ténylege-

¹⁰ A pápa és a liberalizmus problémájához ld. KATUS LÁSZLÓ: Liberális katolikusok és katolikus liberálisok Nyugat-Európában a 19. század derekán. In: Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon, 1848–1918. Szerk.: Sarnyai Csaba Máté. Bp., 2001. 17–27. p. (továbbiakban: KATUS, 2001.)

¹¹ FAZEKAS, 2008. 8–11. p.

¹² A hagyományosan centralistaként jegyzett Eötvös József maga is problémát látott a túlzottan központosított államban, és fontos jelentőséget tulajdonított a központi hatalmat ellensúlyozni tudó önkormányzatok szerepének. STIPTA ISTVÁN: Adalékok Eötvös József önkormányzat-védő felfogásához. In: VI. Szegedi Jogtörténeti Napok báró Eötvös József születésének 200. évfordulója alkalmából. Szerk.: Varga Norbert. Szeged, 2014. 157–164. p.

sen engedni főpapi jogaiból, és tényleges befolyást engedni laikusok, plébánosok és káplánok számára az egyházban. A legtöbb püspök tehát az autonómiát legfeljebb az állammal szembeni autonómia formájában igényelte, ám az egyházon belül már nem óhajtott valóságos önkormányzatot.¹³ Onnantól, hogy Eötvös kezdeményezte a katolikus egyházi autonómia megszervezését, a közvélemény figyelme és az egyházpolitikai reformok polémiaja javában az autonómiamozgalomra összpontosult. Nem meglepő tehát, hogy szinte valamennyi egyházkritikai röp- és vitairat szerzője megszövegezte véleményét az autonómia ügyében.

Haladás és felvilágosodás

Lényegében az összes iromány szerzője a haladás pártján pozícionálta magát, programjával tehát a jövő útjait óhajtotta egyengetni – szemben a katolikus egyházzal, amely minden szöveg interpretációjában a múltat képviselte, és gátolni próbálta a társadalom előrehaladását. Toldy István megjegyezte, hogy „a mostani római egyház ólomsúlyként nehezedik minden haladásra”, ám a haladás véleménye szerint feltartóztathatatlan, figyelmeztette tehát az „ultramontán” papságot: „a korszellem pálcát tört önök felett”.¹⁴ Nem csupán az egyház állami-társadalmi státuszát, esetleg belső szervezetét kérdőjelezhetette meg a „korszellem” az egyházkritikai irodalomban. A képzett tudós és teológus Hatala Péter szerint például az egyház dogmái felett is eljárt az idő, merthogy a régi hit számos tételét megcáfolta a tudományok fejlődése, az ész, elengedhetetlen tehát a vallás reformja is. Hiába tehát, hogy „a hierarchia, dogmáival uralkodni kívánt az ész, a tudomány felett”.¹⁵

A váci egyházmegye „magánzó” papja, Bezerédj Sándor *Reform-eszmék* c. vitairatát a „szabadság és felvilágosodás hivei számára” ajánlotta, ám zászlajára írta a felvilágosodás jelszavát a többi szöveg szerzője is. A felvilágosodás fogalma itt tágabb értelemben egy olyan folyamatot jelölt, amely az ész, az emberi műveltség – és persze a szabadságvágy – térnyerését, egyúttal a dogmatizmus, a babonás és bigott vallásosság térvesztését eredményezi a társadalomban. Jóllehet a legtöbb szöveg szerzője a felvilágosodást általánosabb értelemben használta, minthogy a szó az újkor egyes szellemi mozgalmaira utaljon, a gondolatiság, amelyet a fogalom rejtett, lényegében mégis a „fény századából” eredt. (Nem mellesleg éppen a 18. századi felvilágosodott irodalom helyezte először ennyire erőteljesen szembe a haladás ügyét a retrográd egyházzal.¹⁶) Az oppozíciót, a sötétséget természetesen mindig az egyház képviselte: „Róma a sötétségben keres

¹³ Az autonómiamozgalomhoz ld. SARNYAI CSABA MÁTÉ: A katolikus autonómia megközelítési lehetőségei Magyarországon 1848-tól a századfordulóig. In: *Századvég*, 2001. 21. sz. 85–101. p. (továbbiakban: SARNYAI, 2001.)

¹⁴ TOLDY ISTVÁN: Elmékedések az egyházreformról. Lipcse, 1868. (továbbiakban: TOLDY, 1868.) 222., 244. p. – Toldy antiklerikális irodalmi munkásságáról ld.: GUTTER JÓZSEF: Egy elfelejtett antiklerikális publicista nyomában. Toldy István emlékezete. In: *Világosság*, 1970. 1. sz. 52–55. p.

¹⁵ HATALA PÉTER: Az én hitvallásom. Bp., 1875. (továbbiakban: HATALA, 1875.) 1–2, 173. p.

¹⁶ Emberek és istenek. Szöveggyűjtemény az ateista és antiklerikális irodalomból. Vál.: Kanizsai-Nagy Antal – Lengyel Dénes. Bev.: Lukács József. Bp., 1966. (továbbiakban: KANIZSAI-NAGY-LENGYEL, 1966.) 23. p. – Lukács József bevezető fejezete.

menedéket. Tennie kell, mert nincs nagyobb ellensége a világosságnál¹⁷ – fogalmazott Kóródy Sándor *Barátfülek* c. röpiratsorozatában, amelyet Papramorgó álnéven publikált. Toldy még a században több helyen fellelhető bagoly-topossal is operált: interpretációjában például a kolostorok olyan „bagolyfészkek, melyekben ma is a középkor szelleme huhog”.¹⁸ A fiatal Gárdonyi Géza anonim, a polgári házasság mellett állást foglaló röpiratában „világossággal meglepett denevérfészkek” módjára zúdul fel a papság a polgári házasság ellen, és szintúgy denevér módjára kényszerül visszahúzódni a fény, a haladás elől.¹⁹

A pápaság persze a 19. században maga is táplálhatta az egyházzal elégedetlen csoportok hasonló meggyőződését, hiszen Róma a század elejétől határozottan az ancien régime pártján állt, és erőteljesen bírálta Európa polgári fejlődésért és szabadságért harcoló mozgalmait. IX. Pius pápa 1864-es *Syllabus*a például az állam és az egyház elválasztásával, a polgári házassággal, a sajtó-, a szólás- vagy éppen a vallásszabadsággal szemben egyaránt állást foglalt, és tagadta, hogy „a római pápának lehet, sőt kell az előhaladással, a liberalizmussal és az új civilisációval kiegyezkednie és ahhoz alkalmazkodnia”.²⁰ Simonyi Iván vitairatában tett megjegyzése jól példázhatja a pápai állásfoglalások egyidejű interpretációját: „Csudálkozva szemlélte a világ, mint helyezték ép a legutolsó pápák encyklikájokban az egyházat a legélesebb ellentétbe mindazzal, a mi összes jelenünket és jövőnket képezi”.²¹ Természetesen ösztűz zúdult a pápai csalhatatlanság dogmájára is, amely úgyszintén érvül szolgálhatott a pápaság retrográd politikájára. A zsinat idején tevékeny Kóródy a dogmáról döntő egyházi gyűlés tevékenységét úgy interpretálta, hogy a „zsinat püspökei a pápa kolomposága alatt körülállják a modern civilisáció nagyszerű palotáját, s vásott utcagyerkócók módjára sárral dobálják be annak falait”.²²

Megjegyezhető, hogy a „modern civilisáció” (polgárosodás) és persze a „korszellem” aposztrofálása általánosságban jellemezte a 19. századi liberálisok érvelésmódját, ahogy persze a haladás gondolata is.²³ Szintúgy a liberalizmus – felvilágosodásban gyökerező – sajátossága a természetes jogok rendszeres citálása is, ami a vizsgált szövegvilágban a történeti jog kritikájával járt együtt. Jó példa lehet itt Toldy megjegyzése: „Az ócskaság nem

¹⁷ PAPRAMORGÓ [KÓRÓDY SÁNDOR]: Antiklerikális okoskodások a kath. congressusi komédia, a felekezeti iskolák, a papság népámítási törekvései és egyéb szent dolgok felett. Bp. 1870. (*Barátfülek*, I. füzet) (továbbiakban: KÓRÓDY, 1870/a.) 97. p. – Az antiklerikális Kóródy munkásságáról ld.: VÁRKONYI ANDRÁS: Az elfelejtett „papramorgó”. In: *Világosság*, 1962. 7–8. sz. 92–96. p.

¹⁸ TOLDY, 1868. 183. p.

¹⁹ [GÁRDONYI GÉZA]: Hallgassanak a papok! Miért prédikálnak a r. kath. papok a polgári házasság ellen? Bp., 1894. (továbbiakban: GÁRDONYI, 1894.) 3. p.

²⁰ A *Syllabus* magyar fordítását ld.: FÜSSY TAMÁS: IX. Pius pápasága. III. Bp., 1880. 518–545. p. (továbbiakban: FÜSSY, 1880.)

²¹ SIMONYI IVÁN: Állam és egyház. Bp., 1874. (továbbiakban: SIMONYI, 1874.) 16. p.

²² PAPRAMORGÓ [KÓRÓDY SÁNDOR]: Szent elmékedések a papság vérszomja, az inquisitio gáztettei, az új syllabus káromkodásai és a zsinat egyéb botrányai felett. Bp., 1870. (továbbiakban: KÓRÓDY, 1870/c.) 6. p.

²³ TAKÁTS, 2007. 27–29. p.

argumentum.” Kóródy szerint pedig a „históriai argumentatio”, amellyel az egyházi párt operált, csupán a „múzeumban jelöli ki nekik a helyet”.²⁴

„Egyházi absolutismus” vs. autonómia

Az egyházi, pápai, papi vagy főpapi „absolutismus”, „despotismus” vagy „tyrannismus” szófordulat a római egyház szigorú belső hierarchiájára utalt – mégpedig erőteljesen sérelmi jelleggel. A szemléletmód tehát, amely a frázis mögött rejtett, szoros összefüggésben állt a belső egyházreform és az autonómia gondolatával: az igénnyel, hogy az egyház is reformálja meg magát, és adaptálja a század egyes liberális politikai vívmányait. A tévedhetlenség dogmájával persze az egyház nem a hatalom decentralizációja, hanem pont hogy a centralizációja felé tett újabb lépést, amit a közvélemény úgy értelmezhetett, hogy Róma újfent nemet mondott a modern, polgári állam eszmei alapjaira, és megint az abszolút monarchia mellett tett hitet.²⁵

Toldy István az egyes egyházalkotmányok és államformák analógiáit fejtegetve megállapította, hogy amíg például a presbiteri rendszer a demokráciának, addig a katolikus egyház „papális” alkotmánya az abszolút monarchiának felel meg, amelyben minden hatalom a pápánál összpontosul.²⁶ Az abszolút egyházi hatalom problémájával Toldynál is összeforrt, hogy egyházmegyei szinten pedig a főpapság gyakorol elnyomó hatalmat az alsópapság felett. Ahogy a püspöki túlhatalmat felpanaszoló liberális-radikális alsópapság,²⁷ úgy Toldy is felemlgette az egyházon belüli jelentős vagyoni különbségeket. „Egyenlőtlenség, igazságtalanság a javak felosztásában, melynél az egyház leghasznosabb, s egyedül lényeges része, az alsópapság, szűkséget szenved, míg a henyélő főpapság kincsekben úszik; – korlátlan despotismus, melyet a püspök alsópapságán, az egyház a hívekben, s a pápa az egész egyházon gyakorol” – összegezte Toldy véleményét az egyház belső viszonyairól. Természetesen ő sem mulasztotta el hangsúlyozni, hogy a vallásos népet az egyház teljesen elzárja belügyeitől – szemben a számos ponton Toldynál is példát jelentő protestantizmussal. A szerző katolikus autonómia-programja úgy összegezhető, hogy dőljön le a papságot és a népet elválasztó fal, utóbbi tényleges befolyással bírjon az egyház belső ügyeire, az alsópapságot a nép válassza meg, és függetlenedjen a püspöki hatalomtól, a jóval csekélyebb jogkörű püspökök személyéről a nép és az alsópapság együtt döntsön, az egyházi hatalmat pedig vegyes összetételű, járási, vármegyei, egyházmegyei és országos zsinatok rendszerre gyakorolja. „Boldog azon nép, melynek társadalmi élete, egyháza s politikai alkotmánya ugyanazon elveken alapulnak” – jegyezte meg a vitairat szerzője.²⁸ Toldy munkájában az autonómia határozottan radikális koncep-

²⁴ PAPRAMORGÓ [KÓRÓDY SÁNDOR]: Coelibatus és polgári házasság. Bp., 1870. (továbbiakban: KÓRÓDY, 1870/d.) 88., 95. p.

²⁵ A zsinatról és a közvéleményről ld.: TÖRÖK, 1941. 201–245. p.

²⁶ TOLDY, 1868. 46–47. p.

²⁷ A liberális-radikális alsópapság 1848–49-es mozgalmához ld.: ZAKAR PÉTER: Forradalom az egyházban? A radikális papság 1848–49-ben. In: Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon, 1848–1918. Szerk.: Sarnyai Csaba Máté. Bp., 2001. 53–62. p. (továbbiakban: ZAKAR, 2001.)

²⁸ TOLDY, 1868. 156., 190–199. p.

ciója ragadható meg, amelyet az egyháztörténeti irodalom rendre elhatárol a mérsékelt, liberális, például Eötvös és Deák által is képviselt katolikus autonómia-koncepciótól.²⁹

A pápai tévedhetetlenség dogmája – a pamfletje címében „a római szultán” birodalmát aposztrofáló – Kóródy Sándor interpretációjában is az egyház abszolút monarchia-jellegét fejlesztette tovább egészen az örültségig. „A római püspöké a dicsőség, hogy hatalomvágyban felülmúlva a világ minden despotáit, e tant feltalálta” – jegyezte meg Papramorgó. Ő még a zsinat legitimitását is megkérdőjelezte, merthogy nem az alsópapság és a nép választott képviselőit, hanem a „papuralom képviselőit” gyűjtötte egybe. Véleménye szerint nem mellesleg éppen a régi zsinatok bűne volt, hogy „elősegítették a hierarchikus rendszernek, más szóval, a papi tyrannismus rendszerének kifejlését.” Kóródy maga is megjegyezte, hogy a főpapság az abszolút pápai hatalom elfogadásáért cserébe juthatott elnyomó hatalmához egyházmegyéjében: „A püspökök, hogy az alpapság felett zsarnokoskodhassanak, már a középkor végén eladták lelköket a pápának”.³⁰ Kóródy az autonómiamozgalom összefüggésében javasolta, hogy az alsópapság – mert „úgyis alig van egyebe, mint rabszolgai függése a főpapságtól” – lépjen fel maga erélyesen a főpapság által bitorolt emberi és polgári jogaiért.³¹

Bezerédj Sándor maga is egy „királykodó és a nép szabadságát elnyomó” pápát emlegetett, majd szintúgy az alsópapság és a vallásos nép jogai mellett foglalt állást: szabad választást javasolt minden egyházi hivatal esetében – a plébánosítól egészen püspökiig –, amely véleménye szerint feltétele a szabadságnak. A szabad választás hiányában ugyanis „minden lépés, intézkedés a hatalom és zsarnokság elnyomásának bélyegét viseli magán”. Mint valamennyi, az autonómia radikális programját támogató szerző, Bezerédj is az államhatalmat, a magyar kormányt sürgette, hogy a főpapság uralta autonómiai kongresszus reménytelensége miatt lépjen maga a megfelelő belső egyházreformért.³²

Válaszul az egyház álláspontjára, amely szerint az intézmény belső, hierarchikus rendje nem reformálható olyan módon, ahogy a közvélemény egy része szorgalmazta, szinte az összes szerző megfogalmazta, hogy az egyház igenis történelmi képződmény, amely a múltban is folyamatosan fejlődött, változott – mégpedig az „uralkodó eszmék” befolyása alatt –, a jelenben sem lehet tehát megreformálhatatlan.

Az eredménytelen autonómiamozgalom után katolikus papi pályáját végül elhagyó Hatala Péter szerint a püspöki kar megrettent az autonómiától, merthogy maga is felfogta: „a magyar kath. világi intelligencia nem hajlandó az egyházi hierarchiában ez idő szerint lábra kapott, s a család-

²⁹ Ld. TÖRÖK, 94–113. p.; 1941.; SARNYAI, 2001. 93–98. p.

³⁰ PAPERAMORGÓ [KÓRÓDY SÁNDOR]: Csalhatatlan okoskodások a római szultán világi birodalma, a kalifák utódjának csalhatatlansága, a lateráni magydíván viselt dolgai és a katholicizmus egyéb „titkos betegségei” fölött. Bp., 1870. (Barátfülek, II. füzet) (továbbiakban: KÓRÓDY, 1870/b.) 49–50., 75–78., 105., 107. p.

³¹ KÓRÓDY, 1870/a. 122–123. p.

³² BEZERÉDJ SÁNDOR: Reform-eszmék. Közérdekű tarlózatok a kath. autonomia, az egyházi reform, a politika és egyház-társadalmi kérdések köréből. A szabadság és felvilágosodás hívei számára. 1. füz. Pest, 1871. (továbbiakban: BEZERÉDJ, 1871.) 11., 39–42., 74., 101., 108. p.

kozhatlan pápaságban dogmatizált egyházi absolutizmusnak, a hazátlan ultramontanizmusnak, a főpapi kényuralomnak, vakon engedelmességgel”. Az idézett szövegben az egyházkritikai frazeológia egy újabb és központi jelentőségű eleme is megragadható: „hazátlan ultramontanizmus”.³³

Az ultramontanizmus fogalma

A 19. századi egyházkritika egyik, ha nem a legfontosabb kulcsfogalmát az ultramontanizmus fogalma jelentette. Az „ultra montes” már a 18. századtól az Alpokon túli Rómára, vagyis a katolikus egyház országhatárokon túli origójára utalt. Az – egyháztörténeti értelmezés szerinti – ultramontán mozgalom a francia forradalom után, a 19. század első felében a katolicizmus egyetlen központját Rómában látta, feltétlen engedelmességgel fordult a pápa felé, és tőle várt útmutatást a világ új jelenségeit és problémáit illetően.³⁴ A feltétlen pápahűség 19. századi egyházkritikai interpretációját jól példázhatja Toldy István véleménye, amely szerint: „A római egyház nemcsak státust alkot a státusban, hanem megtámadja annak erkölcsi alapját, melyen nyugszik. Ezen erkölcsi alapok egyik legfőbbike a hazafiság. – De az ultramontán hierarchia nem szülőföldjén, hanem az olasz havasokon túl találja hazáját. Oda irányulnak törekvései, ott culminálnak minden vágyai, onnan meríti elveit, onnan kapja parancsait.”³⁵ Toldy tehát – ahogy a többi szöveg szerzője is – a katolicizmus római központja és szupranacionális jellege miatt feszegette a hazafiság problémáját a nem-független magyarországi egyház esetében. A szövegek ultramontanizmus-fogalmában tehát mindig ott rejtett a hazafiatlanság vádja: az ultramontán pap Róma felé lojális, nem pedig hazája felé. Kóródy Sándor például már odáig jutott, hogy „a hazaárulás kenyere az ultramontánoknak”,³⁶ Hatala Péter maga is megkérdőjelezte az ultramontánok állampolgári, törvények előtti engedelmességét, és megjegyezte, hogy az ultramontánok magyarázata szerint „inkább kell engedelmességgel Istennek (t. i. a pápának, kiből, IX-ik Pius szerint Isten szól), mint az embernek, a nemzet törvényeinek”.³⁷

Az ultramontanizmus hazafiatlanságra utaló vádja lényegében magában foglalta a nemzeti egyház vágyát is. Toldy hosszasan fejtegette, hogy az ultramontán szellemiség csupán Mohács után, az idegen absolutizmussal szövetségre lépő katolikus egyházban nyert teret, amíg régen a magyarországi egyház még őrizni tudta független, nemzeti jellegét: „A nemzet féltékenyen őrzé függetlenségét Róma irányában, és Istvánon kezdve, kit az egyház a szentek sorába ígatott, a nagy Mátyásig [...] a magyar egyház oly önálló, oly nemzeti egyház volt, minő, mint katolikus egyház csak lehetett.”³⁸ A csalhatatlansági dogma után unitárius hitre térő Hatala Péter maga is Hunyadi Mátyásra utalt a régi egyházi függetlenség összefüggésében, a 19. században pedig véleménye szerint éppen az unitárius egyház

³³ HATALA, 1875. [Előszó, I. p.]

³⁴ KATUS, 2001. 17. p.

³⁵ TOLDY, 1868. 94. p.

³⁶ KÓRÓDY, 1870/d. 162. p.

³⁷ HATALA, 1875. 174. p.

³⁸ TOLDY, 1868. 228–236. p.

lehetett egy toleráns, ténylegesen a jézusi kereszténység alapján álló „független magyar nemzeti egyház” alapja.³⁹

A nemzeti függetlenség és a pápai hatalom összefüggésében érdemes megjegyezni a szövegek erős szimpátiáját az olasz nemzeti mozgalom felé. Hatala például – némileg gúnyosan – megjegyezte, hogy az ultramontanizmus „politikai dogmája az is, hogy az olasz nemzeti egységet szét kell rombolni, csak azért, hogy a pápa király lehessen”.⁴⁰

Nem egyedül Toldy róttá fel az egyháznak, hogy Mohács után eljegyezte magát az „idegen”, Habsburg uralommal, majd az egyházi abszolutizmus hatalmi céljai mentén összeforrt a világi abszolutizmussal, például Bach idején. Azonban az 1848–49-es „hazaárulás” vádja éppúgy nem a katolikus egyház egészét érte, ahogy az ultramontanizmus vádja sem. Például Simonyi szerint „tudvalevő dolog, hogy a hívek nagy része katolikus akar maradni, a nélkül, hogy a jezsuiták által az újabb időben csaknem erőszakolva győzelemre jutott szélső irányt követnék”.⁴¹ Simonyi győzelemre jutott irányzatról írt, merthogy a tulajdonképpeni ultramontán mozgalom a tévedhetetlenség dogmáját elfogadó zsinaton célt ért: lényege beépült az egyház dogmarendszerébe. Az egyházkritikai irodalom azonban – szemben a hivatalos egyház felfogásával – továbbra is elhatárolta a katolikus egyház ultramontán és nem-ultramontán tagjait.

Végül megjegyezhető, hogy az ultramontán szóhoz – a hazafiatlanság vádja mellett – több pejoratív jelentésárnyalat is járult, és idejével – a tanulmányomban vizsgált szövegek számos pontján is – lényegében egyet jelentett a haladásellenes, bigott és maradi egyházi felfogással. Egy 1966-ban megjelent szöveggyűjtemény már pusztán úgy adta meg a szó jelentését, hogy: „vakbuzgó katolikus”.⁴²

Állam és egyház

Szinte egyetlen szöveg szerzője sem mulasztotta el megjegyezni, hogy az ultramontánok tábora – valójában a hivatalos egyház – az egyházat hatalmilag az állam fölé helyezte. Kóródy Sándor például úgy összegezte az ultramontán felfogást, hogy „a magyar felelős kormány és népképviselő által képviselt államhatalom akarata a magyar államban nem nyomhat többet, mint az, amit IX. Pius parancsol”.⁴³ Ami az egyház állásfoglalását illeti, IX. Pius pápa 1864-es *Syllabus*ában ténylegesen tagadta, hogy „midőn mindkét hatalom törvényei összeütköznek, a polgári jog bír fölényvel”.⁴⁴ Az egyházkritikai röpd- és vitairatok így az egyházipolitikai törvények tétjét az egyházzal szemben is szuverén állami hatalom megteremtésében, az egyházi befolyás megtörésében jelölték meg – ahogy a német Kulturkampf ideológiája is.⁴⁵

³⁹ HATALA, 1875. 174–178. p.

⁴⁰ HATALA, 1875. 174. p.

⁴¹ SIMONYI, 1874. 40. p.

⁴² KANIZSAI-NAGY-LENGYEL, 1966. 742. p.

⁴³ KÓRÓDY, 1870/d. 136. p.

⁴⁴ Ld. *Syllabus*. – FÜSSY, 1880.

⁴⁵ HERGER CSABÁNÉ: A vilmosi Németország és az Osztrák Császárság egyházipolitikája. In: *Miskolci Jogi Szemle*, 2009. 2. sz. 75–95. p.; 93–94. p.

Toldy István szerint az egyházpolitikai reformok elsődleges célja nem lehet más, mint függetlenné tenni az államot az egyháztól, argumentációja középpontjába ennek megfelelően az állam lehető legteljesebb függetlenségét helyezte. „Az állam természeténél fogva a legfőbb hatalom a maga területén. Nem fér meg tehát az államsuverainitás fogalmával, hogy maga mellett még egy másik kormányt tűrjön, hogy egy külföldi, elérhetetlen, absolute létező hatalomnak módot nyújtson ügyeibe beavatkozni, az államnak saját területén akadályokat gördíteni útjába” – fogalmazott a szerző. Az egyház Toldy szerint sehogy sem függetlenedhet az államtól addig, amíg gazdagsága és privilégiumai folytán roppant befolyással bír, és „status in statu” tevékenykedhet, ráadásul úgy, hogy egy idegen hatalomtól függ. Az egyház függetlensége azonban soha, semmilyen esetben sem juthat olyan szintre, hogy teljesen elérhetlenné váljon az állam számára. A szöveg szerzője leszögezte, hogy programja nem sérti a vallásilag semleges állam elvét, hiszen az állam nem ártja magát a vallás ügyeibe. „Egyes emberek vallási ügyeibe az államnak semmi beleszólása nincs. De az egyház társasága oly egyéneknek, kik ugyanazt hiszik. Az egyház még nem a vallás, az csak külső, organisált vallási egyesület. Mint ilyen az állam területén létezik, és semmi, ami az állam területén van, ki nem vonható felsősége alól” – írta, majd tovább taglalta, hogy az állam területén minden jog forrása maga az állam, az egyház pedig nem ölthet olyan formát, amelyet az államhatalom nem engedélyez számára.⁴⁶ Toldy itt egy roppant fontos alapvetést fogalmazott meg: a vallás szabadsága nem jelent egyet az egyház szabadságával.

Munkájában Toldy egy olyan állami felügyeleti jogra tett javaslatot, amely alapján az államhatalom megvizsgálhatja, összhangban áll-e egy adott vallás a törvénnyel, és amely befolyást enged az egyházfegyelemre, sőt a cölibátus eltörlése mellett megteremti a lehetőséget egyes szerzetesrendek vagy éppen a búcsújárás állami felszámolására is. Mindemellett az állam nem hagyhatja, hogy az egyház olyan babonás hitet és fanatizmust gerjesszen, amely a népben a megfelelő szorgalom ellen hathat, mint ahogy nem hagyhatja az egyházi vagyoni jövőbeni gyarapodását sem. „Miótán az államsuverainitás fogalmával össze nem fér, hogy polgárai rajta kívül egy idegen, az államtól független hatalom alá legyenek rendelve, az államnak joga van azon kapcsot, mely a területén lévő egyházat valamely külhatalomnak, pl. a pápaságnak rendeli alá, felbontani” – folytatta a szerző. Amíg pedig az államhatalom nem él utóbbi jogával, és a magyarországi egyház Rómától függ, véleménye szerint sem a stallumok betöltéséről, sem a királyi tetsvényjogról nem mondhat le az állam. Toldy szerint az országgyűlés hamarosan erélyesen fog fellépni a reformok mellett: „Mert kell, hogy az egyház alá rendeltessék az államhatalomnak”.⁴⁷

Ahogy Toldy, úgy Kóródy Sándor is a szabad egyház és a szuverén államhatalom összeférhetetlenségét ragozta. „Ma már mindinkább belátja a világ, hogy a pápa, midőn az egyház szabadságát hangoztatja, csak annak uralkodására törekszik, hogy, midőn ezt teszi, egyenesen megtámadja az államhatalmat. Ma már belátja mindenki, hogy a pápaság, mint universális hatalom, elvi ellentétben áll az államok souverainitásával, hogy a valódi

⁴⁶ TOLDY, 1868. 97–99. p.

⁴⁷ TOLDY, 1868. 100–104. p.

szabadság és a pápai főhatalom incompatibilisek egymással⁴⁸ – fogalmazott „Papuramorgó”, majd háromfüzetes röpirata végén, saját *Syllabus*ában, egész pontosan – ahogy ő nevezte – *Antisyllabus*ában összegezte egyházipolitikai álláspontjait. Összesen 30 pontot foglalt programjába, mint például, hogy: „Az egyházi hatalomnak a maga tekintélyét az államhatalom engedélye s beleegyezése nélkül gyakorolnia nem szabad”; „Az államhatalomnak felügyeleti joga van az egyházi ügyek felett”; „A világi hatalom a püspökségek alapítása s püspöki székek betöltése ügyében nem köteles a pápa akaratára hajolni”; vagy éppen, hogy: „Királyok és fejedelmek nemcsak ki vannak véve az egyház joghatósága alól, de felette is állanak.”⁴⁹ A hangsúlyt tehát az egyház szabadságával szemben Kóródy is a szuverén állami hatalom garantálására helyezte.

Simonyi Iván Deák Ferenc figyelmébe ajánlotta munkáját, amelyben tulajdonképpen a „szabad egyház szabad államban” alapelvén nyugvó liberális egyházipolitikával polemizált. A szöveg központi gondolata, hogy a katolikus egyház nem szabad hogy szabadságot nyerjen, állam és egyház liberális elválasztása ugyanis számos veszéllyel fenyegethet, és végső soron az ultramontanizmus malmára hajthatja a vizet. „A szabadság, melyet indolentiából vagy félelemből nyújtunk, csak ellenfelünknek fogja átszolgáltatni a tért” – fogalmazott, majd ennek fényében kifogásolta, „hogy a liberálisoknak is egy része, készséggel egyengeti az utat az ultrámon tanok számára, és minden módon iparkodik a gesztenyét kikaparó majom szerepét elvállalni”. Simonyi interpretációjában az egyház a szabadsággal együtt mindig is hatalmat igényelt a maga javára. A helyzet azonban a 19. században súlyosabb, mint a feudalizmus idején volt: „Az egyház, illetőleg Róma, nyílt hadat üzent magának a modern államnak, elkárhoztatta a türelmeséget, a lelkiismereti szabadságot, a modern civilisatiót, sőt magát a modern államot. Másrészt teljes függetlenséget és szabadságot követelt magának”. Simonyi álláspontja világos: az egyház nem kaphatja meg a szabadságot, amelyre igényt formál, mert egyrészt nem fogadja el a jogelvet – vagyis a vallásszabadságot –, amelyen saját szabadsága is alapulhatna, másrészt – ennek megfelelően – nem respektálja a többi felekezet hasonló jogait sem, harmadrészt pedig magát nyíltan az állam fölébe helyezi. Simonyi persze mindettől függetlenül is úgy foglalt állást, hogy: „Egy világi és lelki auctoritásnak egymás mellé állítása, képtelenség”. A szerző álláspontja úgy összegezhető, hogy az ultramontán egyház a szabadság által nyújtott lehetőségeket is felhasználhatná, hogy felszámolja magát a szabadságot. Véleménye szerint a „szabad egyház a szabad államban”-féle elv mellett a tétlenség is olyan ajtót nyithat, „melyen az ultramontán sereg bevonul, és a liberalismusnak minden alapját elvonja láb alul”.⁵⁰

„A mi az emberiség és egyházra nézve károsnak mutatkozott az állami protectió volt, de nem az állam uralma az egyház fölött” – jelentette ki Simonyi. Az állam programja szerint úgy jár el helyesen, ha a vallásszabadság megteremtése mellett megfosztja az egyházat előjogaitól, ám még szigorúbb gyámság alá helyezi: a stallumok – primástól káplánig történő – betöltése mellett saját jogkörébe vonja a papság képzését, meghatározza az

⁴⁸ KÓRÓDY, 1870/b. 112. p.

⁴⁹ KÓRÓDY, 1870/c. 116–118. p.

⁵⁰ SIMONYI, 1874. 5–19., 32–38., 51–52., 59. p.

egyházvagyon maximumát, mindemellett eltörli a cölibátus intézményét, az összes szerzetesrendet és káptalant, továbbá felülvizsgálja mind a kánonjogot, mind pedig a pápai bullákat, mégpedig az állami törvények alapján.⁵¹

Bezerédj Sándor ugyan nem fogalmazott meg átfogó egyházpolitikai programot, figyelme csupán néhány problémára összpontosult, ám az állam jogosítványait az egyház ügyeiben maga is igen széles spektrumon jelölte meg. Az egyházi javak szekularizációja, a polgári házasság bevezetése és a püspökök megválasztása mellett ugyanis az állam jogkörébe sorolta egyes felesleges egyházi stallumok, „a kenyérpusztító szerzetes rendek, barátok, apácák, káptalanok” felszámolását, a nemzeti nyelvű liturgia esetleges bevezetését vagy például a cölibátus eltörlését is. Továbbá sürgette, hogy az állam valamennyi vallás – szabadon választott – papjait maga fizesse meg, ami Bezerédj szerint meg fog oldani minden feszültséget állam és egyház viszonyában.⁵²

Mindemellett valamennyi szöveg szerzője hitet tett a vallásilag semleges állam eszméje mellett, amely soha, semmiféle kényszert sem gyakorolhat az egyén vallási meggyőződésére, hiszen a vallás szabadsága az egyén legszentebb „természetes” joga. A legtisztábban liberális koncepció jegyében Toldy, Kóródy vagy épp Simonyi egyaránt sürgette a teljes vallásszabadság törvénybe foglalását. Ám a röp- és vitairatok koncepciója az egyházszerzet formáját élesen elhatárolta magától a vallástól: utóbbi szabadsága az előbbire nem lehetett érvényes, ami megteremthette a jogalapot az állam számára, hogy belenyúljon az egyház belső viszonyaiba is. Nem véletlenül ragozta tehát a legtöbb szerző oly hosszasan az egyház és a vallás (sőt, egész pontosan: a keresztény vallás) másságát.

Ahogy a frazeológia és az interpretációk szintjén, úgy a megfogalmazott egyházpolitikai programok esetében is összhang regisztrálható a vizsgált egyházkritikai röp- és vitairat-irodalomban: függetlenül attól, hogy az adott szerző elvileg helyeselte-e vagy sem a „szabad egyház szabad államban” liberális koncepcióját, ténylegesen minden szöveg elfogadta, sőt maga is propagálta a kormány széles egyházügyi kompetenciáját, és az egyház szigorú állami gyámságát ajánlotta. A probléma jellegzetes interpretálása persze, amely a római fenyegetés, a Rómából dirigált, az állam szuverén hatalmát tagadó egyház, az egyházi befolyás megtöréséért folytatott harc és az állami önvédelem „kulturharcos” gondolatára épült, már önmagában is megalapozhatta az egyház állam alá gyűrését és szoros állami felügyeletét szorgalmazó programok megfogalmazását. Mindehhez járulhatott hozzá a szövegek mögött megragadható liberális gondolat kontinentális – vagyis a felvilágosult abszolutizmus hagyományában gyökerező – jellege, amely szintűgy megágyazhatott az államközpontú programok számára. Itt megjegyezhető, hogy a szövegek programjait vizsgálva ugyan megragadható némi hasonlóság a 18. század jozefinista egyházpolitikájával, ám amíg a felvilágosult abszolutizmus a rövid pórázon tartott államegyház számára fontos szerepet szánt az állami-társadalmi élet számos szférájában, addig a 19. század utolsó harmadában fogalmazódott antiklerikális programok igen

⁵¹ SIMONYI, 1874. 90., 144–145. p.

⁵² BEZERÉDJ, 1871. 40–41., 101. p.

csekély teret javasoltak meghagyni egy, a régi befolyásától és előjogaitól megfosztott egyház tevékenységi területéül.

A széles területen kompetens állam programjára úgyszintén magyarázatot adhat Maciej Janowski véleménye, amely szerint a hatalom centralizációja, a reformprogramok etatista tendenciája Kelet-Közép-Európában egyfajta gyógyír is lehetett az elmaradottságra: sajátos, a helyi körülmények szülte kényszer, nem pedig a liberális elvek megtagadása. A modern, polgári állam ugyanis – úgy tűnhetett – a legfőbb hajtóereje lehet az ország modernizációjának.⁵³ Magyarországon Toldy István éppen ahhoz a fiatal liberális generációhoz tartozott, amely 1867 után egy erősebb, tevékenyebb állam igényét fogalmazta meg, mint Deák vagy Eötvös.⁵⁴

A tévedhetetlenség dogmájában nem mellesleg a magyar kormány is fenyegetést látott, merthogy félelmei szerint gyengíthette az állami törvények hatását, elsősorban a papság esetében, az állami önvédelem gondolata tehát nem pusztán az egyházkritikai irodalomban nyert teret, és Magyarországon a királyi tetszvényjog (placetum regium) felújítását eredményezte.⁵⁵

A „papi hatalom” és a reformok részproblémái

A tanügy valamennyi röp- és vitairat szerzője szerint lényegi jelentőséggel bírt a „papi hatalom” megtörése szempontjából. Nem mellesleg az első egyházpolitikai reformkezdeményt éppen Eötvös József 1868-as népiskolai törvénye jelentette, amely a felekezetiileg független, ún. „közös” népiskolák engedélyezésével megtörte ugyan az egyházi oktatás monopóliumát – ami persze az egyház erőteljes ellenpropagandáját eredményezte –, azonban meghagyta az egyházi népoktatás lehetőségét is. Toldy István a „szabad iskola” jelszavával intézett támadást az egyház tanügyi monopóliuma ellen. Véleménye szerint a műveltségben az egyház mindig is veszedelmes ellenségét látta. „Kecskére bíztuk a hájat, midőn azon hierarchia kezébe adtuk a tanügyet, mely csak addig tarthatja fenn túlsúlyát államéletünkben, míg népünk tudatlan, míveletlen marad” – fogalmazott, és – hogy az egyház ne tudja tovább gátolni a felvilágosodást – a tanügy teljes szekularizációja mellett foglalt állást.⁵⁶ Kóródy Sándor szintúgy hosszasan fejtegette, hogy az egyház mindig is a nép tudatlanságával operált hatalmi céljai elérésében. Véleménye szerint az Eötvös-féle népnevelési törvénnyel szemben csupán egyetlen kifogás fogalmazható meg, amely nem más, mint hogy a törvény megengedte egyházi népiskolák fenntartását is. A röpírat szerzője itt egy olyan áldozatról írt, amely „az egyéni szabadság számára, a felvilágosodás rovására” született. Az egyház Kóródy interpretációjában is szüntelen harcot folytatott az ész és a tudomány ellen, „mert csak egy szellemi-

⁵³ JANOWSKI, MACIEJ: Kecskék és tokhalak. A közép-kelet-európai liberalizmus sajátosságai a francia forradalom és az első világháború között. In: *Aetas*, 1999. 1–2. sz. 130–146.

⁵⁴ CIEGER ANDRÁS: A hatalomra jutott liberalizmus és az állam a dualizmus első felének magyar politikai gondolkodásában. In: *Századvég*, 2001. 20. sz. 95–118. p. (továbbiakban: CIEGER, 2001.) 96–107. p.

⁵⁵ CSORBA, 1999. 92–94. p.

⁵⁶ TOLDY, 1868. 184–189. p.

leg és erkölcsileg sülyedt nép lehet hajlandó a papság uralmát eltérni”.⁵⁷ Kóródy *Antisyllabusa* igen határozott álláspontot foglalt el a tanügyet illetően: „A nyilvános iskoláknak az állam, illetőleg a világi hatalom vezetése alatt kell állniok; és pedig oly módon, hogy semmi más tekintélynek, sem az iskolai fegyelembe, sem a tantárgyakba s tanrendszerbe, sem a tanítók alkalmazásába semmi beleszólása ne legyen.”⁵⁸ Simonyi Ivánnál még a liberális tanszabadság eszméje is úgy jelent meg, mint egy olyan téves koncepció, amely lehetőséget teremthet az ultramontán papság számára, hogy fenn tudja tartani túlsúlyát a tanügy szférájában. „Felekezeten államban felekezeti iskolának nincsen helye” – szögezte le végül Simonyi is.⁵⁹ Bezerédj Sándor munkája elején hosszasan panaszolta a magyar társadalom alacsony műveltségi szintjét, amelyért ő maga is a rossz, egyházi befolyás alatt álló oktatási rendszert tette felelőssé. Az egyház az ő véleménye szerint is visszafogta a tudományok fejlődését, gátolta a műveltség terjedését, ami folytán a fennálló rendszer „úgy veszi ki magát, mint ha ismert tolvajokra biznók a közpénztárak kezelését”. Magyarozatul Bezerédjnél is az egyház hatalmi pozíciója szolgált, amelyhez elengedhetetlen, hogy a nép „éretlen, buta és tudatlan maradjon, mert ezáltal válik lehetővé a kath. vallás és hite czége, köpönyege alatt az egész társadalmat és népet, a hatalom önkénye- és zsarnokságának eszközéül és játékaul felhasználni”.⁶⁰ A négy szerző tehát lényegében ugyanúgy interpretálta a „papi uralom” és a tanügy összefüggését.

Az egyházkritikai röpiratok az egyházfegyelem terén is reformot szorgalmaztak, mégpedig a cölibátus eltörlését, ami önmagában is jól mutathatja, hogy az antiklerikális programok nem elégedtek meg a – például Eötvös és Deák által is képviselt – liberális egyházpolitikával, amely szerint az állam nem oktrojálhat az egyházra belső, egyházfegyelmi reformokat. Toldy István szerint a pápaság egyedül a cölibátus intézményével tudta megteremteni a „pápaság korlátlan tyrannismusát a papság felett”. A cölibátus ugyanis szeparálta a papságot a társadalomtól, hogy kizárólag az egyháztól függjön, és megszűnjön ember, polgár és hazafi lenni. „Igy lett a papságból szilárdan organisált hadserege Róma hatalmi törekvéseinek” – foglalta össze véleményét Toldy.⁶¹ Kóródy Sándor a cölibátust szintúgy a pápaság hatalomvágyával helyezte összefüggésbe: „az egyház minden papját csak úgy tehetette a pápai hatalom rabszolgájává, ha sikerül eltérnie azon végső köteléket, mely a papot még a társadalom érdekeivel összefűzte” – fogalmazott, majd a papi nőtlenség következményét az egyházi hatalom gyarapodásában jelölte meg, az egyházfegyelmi reform eredményét ugyanis úgy összegezte, hogy a „coelibátus hatalmas emeltyűje lett a pápai s általában a papi hatalomnak”.⁶² Hasonló álláspont rejlett Simonyi Iván – VII. Gergely pápa előtti egyházzól jegyzett – sorai mögött: „A pap még hús volt a mi húsunkból, vér a mi vérünkéből. Velünk ment a csatába és velünk

⁵⁷ KÓRÓDY, 1870/a. 15., 31–34., 81–82., 92–93. p.

⁵⁸ KÓRÓDY, 1870/c. 117–118. p.

⁵⁹ SIMONYI, 1874. 29., 84., 137–138. p.

⁶⁰ BEZERÉDJ, 1871. 1–20, 72. p.

⁶¹ TOLDY, 1868. 200–202. p.

⁶² KÓRÓDY, 1870/d. 18–20. p.

együtt vett részt a haza és emberiség érdekeiben.”⁶³ Bezerédj Sándornál az egyház, amelyben a papság még családot alapíthatott, úgy jelent meg, mint „jámbor hazafiak s honpolgárok” egyháza. A papi szerző interpretációjában az „Isten és természet minden törvényével ellenkező” szabály is hozzájárult egy olyan út megteremtéséhez, amelyen lehetőség nyílt „az emberiséget a hit, az egyház, a vallás és erkölcs elferdített fogalma és színleges köpönyege alatt a lelki sötétségnek és butaságnak azon labirintusába terelni, a melyben az a hatalom és önkény vakeszközzé válhatott”. Történt mindez a hatalomért és a vagyonért.⁶⁴ A cölibátus problémája tehát a szövegek interpretációjában szorosan összefüggött a váddal, amelyre a „papi kaszt” – szinte az összes szövegben használt – frázisa utalt, és amely szerint a papság hierarchiája idegen testet képez az országban, nem integrálódik a társadalomba, céljai pedig nem a nemzet céljai. A szövegek kritikája mindemellett a papi ágyasságra, sőt a papság – a szerzői vélemények szerint – egészségtelen és tisztességtelen nemű életére összpontosult, amelyért márfélig az egészséges családi élet természetellenes tilalma felelt, hiszen megfosztotta a papságot a rendes családi élet lehetőségétől.⁶⁵ Végül valamennyi vizsgált szöveg szerzője leszögezte, hogy a cölibátus eltörlése az állam joga és feladata. Itt megjegyezhető, hogy a 19. században a katolikus alsópapság egy része is igényt formált a cölibátus eltörlésére.⁶⁶

A polgári házasság ügye szintúgy beágyazódott a szövegek egyházi hatalom megtörését szorgalmazó programjába. A házasság szabályozása Toldy István szerint módot nyújtott az egyház számára, hogy még erőteljesebb befolyás alá vonja a társadalmat. „A papság részt tulajdonított magának az emberi élet e fontos lépéséből, hogy az ember annál inkább az egyházhoz láncolva érezze magát” – írta a szerző, majd emellett foglalt állást, hogy a házasság amúgy is tisztán polgári szerződés, nem vallási jellegű, ennek megfelelően a házasságügy a polgári állam kompetenciája.⁶⁷ Kóródy Sándor szintúgy leszögezte, hogy „a házasság polgári szerződés, és mint ilyen eo ipso a polgári hatóságok elé tartozik”, majd ő is felpanaszolta az egyház önkényét a házassággal összefüggésben: „alkotmányos államban a polgári házasság intézménye által a házasság megmentetik az egyház tyranizmusától, – hogy az alkotmányos állam hatalomnak, a nép jogosan nyilatkozó akaratának rendeltessék alá”. Kóródy szerint ha az alkotmányos állam egy idegen tényezőtől – például az egyháztól – von el jogot a maga javára, csupán a nép által gyakorolt jog és hatalom gyarapodik. „És e jognak, e hatalomnak mértéke teszi ki a nép szabadságát” – jegyezte meg a röpirat írója egy olyan gondolatiság talajáról, amelyről lényegében értelmetlen lehetett a klasszikus liberalizmus államminimalizáló programja. Kóródy az állam hatalmát és az egyház szabadságát a polgári házassággal összefüggésben is szembehelyezte egymással: ha az egyház a megfelelő

⁶³ SIMONYI, 1874. 94. p.

⁶⁴ BEZERÉDJ, 1871. 54–55. p.

⁶⁵ A téma számára Kóródy Sándor szentelte a legnagyobb teret pamflet jellegű munkájában, megjegyezte például, hogy: „Mintha a mohamedán korán egyenesen Krisztus helytartói számára íratott volna, a római pápák a többnejűségben mindig felül múlták muzulmán kollégáikat.” KÓRÓDY, 1870/d. 40. p.

⁶⁶ ZAKAR, 2001. 56–58. p.

⁶⁷ TOLDY, 1868. 172–176. p.

reformtörvény országgyűlési elfogadása után sem respektálja a házasságot polgári formájában, és a polgári házasság ellen izgatást folytat, nem fogadja el a népképviselői állam főségét és joghatóságát sem – ami a szerző interpretációjában nem egyéb, mint hazaárulás.⁶⁸

A jogi egyenlőség és a vallásszabadság liberális programja többnyire szintúgy érvül szolgált a polgári házasság mellett. Toldy szerint a felekezeti tagolt Magyarországon még nagyobb jelentőséggel bírhat a házasságügyi reform, a katolikus egyház ugyanis visszaélt jogaival a vegyes házasságok terén – nemegyszer még az ország törvényét is áthágva: „Biztosítanunk kell országos törvényeinket az egyház ellenében, mely isteni jogot tulajdonít magának a törvényszegésre; s ezt csupán úgy érhetjük el, ha elutasítjuk azon térről, melyen csak garázdálkodni tud”.⁶⁹ Kóródy maga is kifejtette, hogy a többféle, egyaránt érvénnyel bíró házassági jog sértette az állampolgári jogegyenlőséget.⁷⁰

A szerzetesség erőteljes kritikája, amely mindig is fajsúlyosan volt jelen az egyházkritikában, a vizsgált szövegvilágban szorosan összefüggött az ultramontanizmus idegen befolyásra utaló vádjával, és persze a papság egészéről szintúgy megfogalmazott véleménnyel, amely szerint idegen testet képeznek az államban. „Ki ne ismerné azon nagy kaszárnnyakat, melyekből a pápai absolutismus őrseregei megszállva tartják hazánkat?” – tette fel a kérdést Toldy István, majd kijelentette, hogy mindaz a rossz, amely a papságot általánosságban is jellemezte, még jobban jellemezte a szerzetességet, hiszen a felvilágosodás elleni harcban mindig „a szerzetesek Róma legkitartóbb, legfanatikusabb, legügyesebb előharcosai”. A szerző véleménye, hogy mindhárom szerzetesi fogadalom ellentétes mind az ésszel, mind az emberi természettel, és amúgy is: legfeljebb csupán az utolsót, a feltétlen engedelmességet tartják meg, amely a szerzetest nemegyszer idegen, az ország határain túli eljárójához fűzi, amit pedig már az állam sem engedhet meg. Az állam Toldy véleménye szerint a népnevelés javára foglalhatná le a végleg eltörölt szerzetesrendek javait.⁷¹ Az állam Simonyi Iván szerint sem fogadhatja el, hogy az ország törvényeitől függetlenedni vágyó szerzetesek egy része feltétlen engedelmességgel forduljon idegen földön élő generálisaihoz.⁷²

A legtöbb támadás természetesen a 19. század során is a jezsuitákat érte. A jezsuitizmus az antiklerikális irodalomban tulajdonképpen az ultramontanizmus szinonimáját jelentette. Mindehhez hozzájárult, hogy a közvélemény az egyház ultramontán tendenciájában a jezsuiták művét látta, amire jó példa lehet Simonyi Iván megjegyzése is, hogy a jezsuiták „föltétlen urai az egyháznak”.⁷³ Mányoki Tamás jezsuitákról írt munkájában úgy fogalmazott, hogy a „jesuiták ellen, – kik katonailag rendezett társaságukban az emberiség ellen valóságos merényletet képeznek – [...] minden becsületes ember ösztönszerű utálatot érez”, majd javasolta a magyar kor-

⁶⁸ KÓRÓDY, 1870/d. 66–67., 142–147., 159–164. p.

⁶⁹ TOLDY, 1868. 177. p.

⁷⁰ KÓRÓDY, 1870/d. 148–158. p.

⁷¹ TOLDY, 1868. 223–227. p.

⁷² SIMONYI, 1874. 44–45. p.

⁷³ SIMONYI, 1874. 16. p.

mány számára, hogy lépjen a német állam útjára, és úzze ki a jezsuitákat az országból.⁷⁴

Minden egyes, az egyházzal összefüggő probléma tárgyalását átjárta tehát az „egyházi hatalom” elleni önvédelmi szabadságharc interpretációja. A hadi állapot gondolata már a frazeológia szintjén is tetten érhető: az ultramontánok Róma „előharcosai”, a papság pedig a „hadserege”, a kolostorok „kaszárnyák”, a főpapság „torkig felfegyverkezve” tér haza Rómából, ahogy „fegyverkeznek” a püspöki kar befolyása alatt álló autonómiakongresszus is a szabadság ellen, amíg „az ultramontán sereg bevonul” az országba.⁷⁵ A harc persze elmaradt. 1867 után jó ideig egyetlen kormány fő célját sem jelenthette más, mint hogy stabilizálja a kiegyezés törekény rendszerét, amiben az egyház a liberális kormányok potenciális szövetségese lehetett – egy új, és pont az egyház felé nyitott front tehát sehogy sem szolgálhatta a kormányok fő reálpolitikai célját.⁷⁶ Az egyházi és egyházpolitikai reformok polémiája a Tisza-éra idején elcsendesedett, állam és egyház „összecsapása” a század utolsó évtizedéig még váratott magára, persze a magyar „kultúrharccal” idején is enyhébb formában valósult meg, mint ahogy a legtöbb szöveg szerzője jósolta.

II. Nacionalizmus és a felekezeti kritikája az egyházpolitikai harcok idején

1890 után a vegyes házasságok és az ún. „elkeresztelések” problémája gerjesztett egyre súlyosabb feszültséget az országban, vagyis hogy a papság egy része jog szerint nem a saját egyházához tartozó gyermekeket is megkeresztelt, és felvett a maga felekezetébe. A problémára megoldást a jó ideje halogatott polgári anyakönyvezés és házasság bevezetése jelenthetett, amit az 1892-től kormányfői posztot betöltő Wekerle Sándor programjába is foglalt. Állam és egyház viszonyát az egyházpolitikai harcok idején még tovább terhelte, hogy Róma nem fogadta el az egyházi anyakönyvezés magyarországi törvényi szabályozását, támogatta a törvénnyel szembeszegülő alsópapság mozgalmát, majd pedig sürgette, hogy az egyház igenis harcoljon az egyházpolitikai reformok ellen.⁷⁷ Rampolla bíboros például megüzente Rómából: „Az egyház nem szolgáltatja ki harc nélkül Szent István apostoli királyságát a kálvinistáknak és a zsidóknak”⁷⁸ – az idézett sor már a zsidó vallás tervezett recepciójára is utalt.

A papság mozgalma által generált feszültségek csapódtak le Szigetvári Iván álnéven publikált 1893-as röpiratában. A szöveg központi gondolata: a katolikus egyház „nem tűr meg maga felett hatalmat, az állam hatalmát sem, hanem folytonos törekvése, hogy az államot leigázza”. A kultúrharccal lényege tehát a szerző felfogása szerint, hogy a Rómából dirigált papság harcot folytat az állam ellen, az „elkeresztelési” harcban pedig – ahogy

⁷⁴ MÁNYOKI TAMÁS: A jesuiták jellemzése tekintettel az államhozi viszonyukra. Pest, 1872. 3., 36. p.

⁷⁵ TOLDY, 1868. 91., 202., 223. p.; KÓRÓDY, 1870/a. 120. p.; BEZERÉDJ, 1872.; SIMONYI, 1874. 59. p.

⁷⁶ FAZEKAS, 2008. 10., 12. p. – Még olyan hír is terjedt az országban, hogy a kormány és a primás paktum formájában állapodott meg. CSORBA, 1999. 171. p.

⁷⁷ FAZEKAS, 2008. 13–15. p.

⁷⁸ Idézi: FAZEKAS, 2008. 14. p.

majd a jövő is beláthatja – „az állam legfőbb érdekei, egész hatalma forgott kockán”, a tétjét pedig nem jelentette más, mint hogy „ki bírja a hatalmat a négy folyó és hármás bérc honában”. Szigetvári frazeológiájával feltehetőleg hatni tudott olvasója hazafias, nemzeti érzületére, és még az egyházban honos latin nyelv emlegetésével is operált, hogy még erősebben exponálja az országban érvényesülő papi befolyás idegen jellegét, nemzetidegen természetét. „Évtizedek óta folytatjuk a magyarosítást, nyelvünk hódít minden téren, csak a kath. theológiát nem bírja meghódítani; ennek a nyelve idegen marad örökké, hogy ez idegen nyelven dirigálhassák a papságot Rómából” – fogalmazott a szerző. Mindemellett a szabadság, a szabadelvűség jelszavával is érvelt a reformok mellett. Megfogalmazta a fontos liberális alapelvet, hogy a vallás magánügy, és a valláskényszerrel szemben, vagyis a teljes vallásszabadság törvénybe foglalása mellett foglalt állást. Programja a vallást lényegében mégis a templomok kapui mögé zárta volna – ami nemigen teljesítette a szabadság követelményeit. Például nem csupán az egyházi iskolákat, de még az iskolai vallásoktatást, sőt az utcai körmenetek is felszámolta volna.⁷⁹

A fiatal Gárdonyi Géza maga is a „fekete banda” hatalomvágyáról, emellett pénzhétségéről, majd szüntelen államellenes háborújáról írt, amellyel összefüggésben a magyar politika puhaságát is feszegette. Végül ő is megfogalmazta röpiratában az ultramontanizmus hagyományos vádját: „A zsidópap soha nem ágál az állam ellen, a lutheránus papnak nincs oka fenekedni; a református papjaink hazafisága kétségbevonhatlan; csak a katolikus papság az, a melynek nem Budapest parancsol, hanem roma, s nem a magyar nemzet boldogulása a törvénye, hanem a papi uralom biztosítása”.⁸⁰

Szigetvári szövegében már nyomot hagyott a dualizmus idején egyre erősödő magyar nacionalizmus szelleme: a röpirat szerzője például a magyar nyelv folyamatos térfoglalásáról írt, amelyet mint elvárást fogalmazott meg. A nemzeti szempontok erőteljesebb jelenléte tehát, amely általánosságban is regisztrálható ez idő tájt a politikai irodalomban,⁸¹ az egyházkritikai röpiratok lapjain is megragadható: a szövegek java részében ugyanis az ultramontán, retrográd egyházi irányzat oppozícióját többnyire már nem az egyetemes emberi haladás liberális eszménye jelentette, hanem az erős, modern nemzet eszméje. Beksics Gusztáv 1891-es, egyházpolitikai–egyházkritikai tárgyú röpiratában például expressis verbis megfogalmazta: „Az emberiség haladása nem a legfőbb eszmény többé, hanem a nemzetek fejlődése.”⁸²

Deák Albert álnéven publikált röpirata jól példázhatja, hogyan szólalt meg az egyházkritika és az egyházpolitikai reformok programja a nacionalizmus hangján. A szerző szerint a kultúrharc mindig is a világi hatalomért folyt, amelyről – hiába foglalta el az ifjú Olasz Királyság Rómát – a pápa továbbra sem mondott le, ám „a pápaság, ez a világra szóló hatalom, soha sem állott talán jelentékenyebb áramlattal szemben, mint a mit a jelen

⁷⁹ RUTILUS [SZIGETVÁRI IVÁN]: *Lázadó papok*. Bp., 1893. 4–17. p.

⁸⁰ GÁRDONYI, 1894. 5–16. p.

⁸¹ CIEGER, 2001. 107–116. p.; TAKÁTS, 2007. 75–76., 78–80. p.

⁸² FEBRONIUS [BEKSICS GUSZTÁV]: *Ultramontanizmus és nemzeti állam*. Bp., 1891. (továbbiakban: BEKSICS, 1891.) 18. p.

század uralkodó eszméje: a »Nemzetiségi eszme« indított”. Deák a katolicizmus és a nacionalizmus diszharmóniáját bizonygatta: amíg Róma „legszívesebben látná az egész civilizált világot egy hatalmas szellemi birodalomban (természetesen a pápa jogara alatt) egyesítve”, addig a nemzet eszméje „az individualitás legtökéletesebb kifejezését, a nemzeti egyéniség erőteljességét, az egyetemlegesség köréből való kitűnését, kiemelkedését parancsolja”. Az opposzió tehát világos, ahogy a szerző is leszögezte: „a nemzeti individualitás áll szemben a római szupremáciával”.⁸³ A Róma és a nemzet iránti hűséget persze ő is ellentétbe helyezte: véleménye szerint a papság egyedül Róma tekintélyét fogadta el, ahonnét parancsait is kapta, márpedig a pápa igenis belefolyt a magyar belpolitikába. Deák a magyarországi egyházpolitikai harcok kapcsán hangsúlyozta, hogy nem az „elkeresztelések” és nem is a polgári házasság miatt fordult szembe egymással állam és egyház, hanem a nemzet eszméje miatt. Interpretációjában nem mellesleg a polgári házasságról szóló törvény sem más, mint „a nemzeti eszme térfoglalása a hazai jog terén”. A harcban tehát – propagálta a szerző – „az ifjú magyar Nemzetállam méri össze erejét az ős Róma öntudatos és öntudatlan szövetségeseivel”.⁸⁴

„Felekezeti szellem és nemzeti érdek” határozottan szemben állt egymással Beksics Gusztáv terjedelmes röpiratában. A szerző interpretációjában a felekezeti szellem természeténél fogva türelmetlen, vallási viszályt szít, és megoszt, elengedhetetlen tehát, hogy leromoljanak a felekezetiség válaszfalai a társadalomban, hiszen az egységes, „egybeforrta magyar társadalom” lehet majd a megfelelő alap, amelyen a nemzeti állam felépülhet. „Az államnak tehát saját kezébe kell vennie a nemzeti célok minden munkaeszközét. Nem adhat ezekből egyet sem át a felekezeteknek. A felekezeti szellem nem lehet megbízható munkatársa; az a szellem, mely először vallási, s csak azután magyar szellem” – fogalmazott a szerző, a polgári anyakönyvezést és a polgári házasságot pedig egyaránt úgy jegyezte, mint a nemzeti célok „munkaeszközét”. A szerző szerint a felekezeti és nemzetiségi szellem feletti győzelem „eredménye leendő a felekezetnélküli és nemzeti magyar állam”.⁸⁵

Beksics tehát az egyházpolitika összefüggésében is az erős nemzeti állam megteremtését sürgette. Határozottan leszögezte, hogy a liberalizmus „nem mehet tovább, mint a hol már az állami érdekbe ütköznék”, és sem állam és egyház elválasztását, sem a katolikus autonómia megszervezését nem javasolta: az állam ugyanis nem mondhat le a főkegyúri jogok gyakorlásáról, ahogy a katolikus iskolák felügyeletéről sem, és nem engedheti szabadjára a még mindig erős befolyással bíró katolikus egyházat. Beksics röpiratában is megfogalmazódott a Simonyi Ivánnál központi jelentőségű gondolat, hogy az egyház elválasztása az államtól az ultramontanizmus útját egyengetné, és a szöveg szerzője szintúgy szoros állami felügyeletre

⁸³ A szövegben több helyen emlegetett „nemzeti individualitás” kapcsán megjegyezhető, hogy a 19. század nacionalistái gyakorta képzeltek el a nemzetet úgy, mint egyetlen nagy individuumot – önálló jellemmel, számos sajátos tulajdonsággal együtt. TAKÁTS, 2007. 62. p.

⁸⁴ TREBLA KÁDDEK [DEÁK ALBERT]: Harc a nemzetállam ellen. A kulturharc mai jelentőségében. Kolozsvár–Bp., 1894. (továbbiakban: DEÁK, 1894.) 8–10., 13–15., 33–36. p.

⁸⁵ BEKSICS, 1891. 10–15. p.

tett javaslatot.⁸⁶ Beksics a szöveget Febronius álnéven publikálta, ami már önmagában sejtethette egyházpolitikai felfogását. A 18. században ugyanis Nikolaus Johann von Hontheim trieri püspök írt könyvet Febronius álnéven, amelyben a történelem során folyamatosan gyarapodó pápai hatalommal szemben és az állami–nemzeti egyházak erőteljes függetlensége mellett foglalt állást. A febronianizmus respektálta az államok, a fejedelmek egyház feletti jogait, és hatást gyakorolt a jozefinista egyházpolitikára is.⁸⁷

Deák Albert „az ifjú magyar Nemzetállam” harcáról írt, ahogy Beksics Gusztávnál is központi jelentőséggel bírt a „nemzeti állam” eszméje: az államé, amely a haladás ügyét szolgáló reformok motorja lehet, felszámolhatja az elmaradottságot, és amely hatékony támogatást nyújthat a magyar nemzet számára céljai eléréséhez. Az új, etatista jellegű koncepciók mellett a liberalizmus régi mozgósító ereje a század végére elenyészett.⁸⁸

Deák és Beksics a 19. század végi magyar nacionalizmus központi problémáját, a nemzetiségi kérdést is bekapcsolta az egyházpolitikai reformok vitájába. Beksics Gusztáv a nemzetiségi mozgalmak miatt is kifogásolta a katolikus autonómiát, merthogy a nem-magyar katolikusok magas számaránya miatt az egyházi autonómia a nemzetiségek által óhajtott nemzetiségi autonómia szerepét tölthetné be. A polgári házasság igazi jelentőségét pedig a vegyes házasságok előtti gátak lebontásában jelölte meg, ami folytán hozzájárulhat a nemzetiségek és a zsidóság gyorsabb beolvadásához a magyarságba.⁸⁹ Deák Albert az országos szinten egységes polgári intézményrendszer és jogrend liberális programjától szintúgy eljutott a nemzetiségi kérdésig, az egységes politikai nemzet programjáig: „a ruthén, a tót, a szerb, az oláh, a ki most kizárólag a politikai tévtanokkal szaturált pópája hatása alatt áll: érezze a magyar állam jóltevő kezét, közellétét, életének legünnepelesebb, legfontosabb momentumában: a házasságkötés, a családalapítás actusában” – jegyezte a szerző.⁹⁰

A modern nemzeti gondolat talaján fogalmazódott egyházkritika tehát – ahogy Beksics röpirata is példázhatja – nem csupán a katolikus egyház római origójában, hanem önmagában a társadalom felekezeti tagoltságában is problémát jelölt meg, amely úgy összegezhető, hogy a felekezeti centrifugális erejével gátolja a magyar nemzet integrációját. A probléma tágabb összefüggésbe helyezhető, hiszen a 19. században a régi, hierarchikus rendű, jogilag tagolt és kulturálisan heterogén társadalmat felváltotta egy állampolgári egyenlőségen alapuló, jogi értelemben tagolatlan társadalom, amely majd’ mindenhol megpróbálta megteremtteni a maga egységes

⁸⁶ BEKSICS, 1891. 52–75. p.

⁸⁷ Magyar Katolikus Lexikon. III. Főszerk.: Diós István. Szerk.: Viczián János. Bp., 1997. 520–521. p.

⁸⁸ TAKÁTS, 75–76.; 78–80. p.

⁸⁹ BEKSICS, 1891.63–64., 96–98. p. – Toldy István még a kiegyezés idején szintúgy kifejtette, hogy a polgári házasság a zsidóemancipáció szempontjából is jelentőséggel bírhat, mert lehetőséget teremthet, hogy zsidó és keresztény végre házasságra tudjon lépni egymással. TOLDY, 1868. 177–182. p.

⁹⁰ DEÁK, 1894. 35. p.

nemzeti kultúráját.⁹¹ Beksics pedig mint az egységes nemzeti kultúra megteremtését gátló tényezőt támadta a „felekezeti szellem” jelenségeit.

A 19. század utolsó évtizedében zajló egyházpólitikai harcok idején a felekezeti problémáját szintúgy előtérbe helyezhette, hogy az „elkeresztelési” ügyek miatt újult erővel csaptak fel a régi katolikus–protestáns elmentét lángjai. Nem véletlenül emlegette tehát Beksics a felekezetek türelmetlenségét éppen 1891-ben. Hatala Péter 1894-ben újfent tollat ragadott, és maga is sajnálattal írt a felekezeti türelmetlen természetéről, a „házatlan, türelmetlen, gyűlölködő ultramontanizmusnak” más vallások jogait tipró céljairól. Ahogy Beksics, ő is az állam feladatát látta a türelem fenntartásában: „Nagy baj, ha felekezeti hittanítók a zsenge gyermekszívbe a felekezeti türelmetlenséget, a felekezeti gyűlölséget csepegtetik... Az állam képviselje a józan ész álláspontját, a felekezeti elfogultsággal szemben.” Igaz, az ő röpiratát más cél vezérelte, mint Beksicsét. Hatala a teljes vallásszabadságról szóló törvény mellett érvelt, amely ugye a felekezetnélküliség lehetőségét is magában foglalta. Álláspontja szerint egy-egy felekezet nem a vallás lényegét, csupán a vallás formáját adja, ennek fényében pedig tagadta, hogy a felekezetnélküliség feltétlenül vallástalansággal jár együtt – persze szintúgy nem fogadta el, hogy a vallástalanság minden esetben erkölcselenséghez vezet.⁹²

A magyar „kultúrharci” 1895-re a régóta halogatott egyházpólitikai reformok, a teljes vallásszabadság, a polgári házasság és anyakönyvezés, illetve az izraelita recepció győzelmével ért véget.⁹³

* * *

Hatala Péter fenti sorai mögött – ahogy a legtöbb 19. századi egyházkritikai irományban – ott rejtett egy olyan, a kereszténység tipikusan liberális interpretációján alapuló, toleráns, a felekezeti függetlenedő vallásfelfogás, amely nem fogadott el semmiféle megosztó, vallási türelmetlenség magját hintő dogmatizmust, és amely lényegében a felvilágosodás deista hagyományában gyökerezett. A legtöbb szöveg szerzője, úgy Toldy István, mint például Simonyi Iván a vallás fontos társadalmi szerepe mellett foglalt állást, és a – véleménye szerinti – jól felfogott vallásosságot és a jézusi programot egyaránt szembehelyezte a katolikus egyház szervezetével és céljaival. Tanulmányom – terjedelmi határai miatt – nem vizsgálhatja alaposabban az adott jelenséget, amely a jövőben egy újabb tanulmány tárgyát képezheti.

⁹¹ TAKÁTS, 2007. 63–64. p.

⁹² HATALA PÉTER: A felekezetnélküliség és a felekezeti kényszer. Bp., 1894. 5–14. p.

⁹³ FAZEKAS, 2008. 14–15. p.

A pünkösdi mozgalom korai éveinek missziótörténete Magyarországon

Nagy-Ajtai Ágnes

„Mi a célunk? A mi szent törekvésünk az, hogy az embereket hívjuk a megtérésre, és így ezáltal örök üdvösséget nyerjenek. Mert ránk bízta Isten az embereknek megbékéltetését” – áll a magyar pünkösdielők első, öndefiníáló szabályzatában.¹ A tanulmány a definíció gyakorlati kivitelezését kívánja bemutatni: kik, hogyan, milyen eszközökkel és milyen eredménnyel valósították meg a kitűzött célt.

A Horthy-korszakban jellemzően gyanús, az államra és társadalomra veszélyes, tehát nemkívánatos, ezért a rendőrség hatáskörébe tartozó ügyként kezelték a kisegyházakat. Az ellenséges légkör dacára megerősödtek a szabadegyházi közösségek – a baptisták a városokban, az adventisták a szociális evangelizáció révén, a metodisták a külföldi támogatottságuk védelmében. A közösségek között is megindult egyfajta áramlás: az nazarénusoktól az adventistákhoz csatlakozott egy jelentős csoport, a baptisták pedig a meginduló pünkösdimizmus révén veszítettek el sok tagot.²

Az első pünkösdi jellegű csoportok már az 1910-es években megjelentek, a következő évtizedben pedig elszórtan alakultak újabb gyülekezetek. A közeledés megindult, igehirdetők látogatták őket, de függetlenek maradtak, és nem törekedtek szorosabb együttműködésre.³ Az egyesülés katalizátorai Mihók Imre és Rároha F. Dezső voltak, akiket az Assemblies of God elnevezésű amerikai pünkösdi közösség küldött Magyarországra misszionáriusként 1926-ban és 1927-ben. A szövetség életét dinamikus fejlődés jellemezte az 1935-ös szakadásig.

A pünkösdi mozgalom első éveinek történéseiről több fontos monográfia is született már,⁴ missziótörténeti vonatkozásban viszont nem találunk szakirodalmat. Ezért munkánk során sok elsődleges forrást használtunk fel: életrajzokat, visszaemlékezéseket, interjúkat, gyülekezettörténeteket. Legjelentősebb forrás az 1926 óta kiadott *Apostoli Hit* c. folyóirat, több száz oldalnyi autentikus információval, beszámolókkal, prédikációkkal, konferencia-jegyzőkönyvekkel.

¹ Kik vagyunk és mit hiszünk? In: *Apostoli Hit*, 1927. 6. sz. 1. p.

² SZIGETI JENŐ: A kisegyházak megjelenése. In: Népszokás, néphit, népi vallásosság. Folklor 3. Főszerk.: Dömötör Tekla. Bp., 1990. (Magyar Néprajz, 7.) Online: Magyar Elektronikus Könyvtár: <http://mek.oszk.hu/02100/02152/html/07/339.html> – 2007. december.

³ A reménység nem szegyenít meg. Áttekintés a pécsi pünkösdi gyülekezet történetéről. Szerk.: Kázmér Pál. Pécs, 2005. (továbbiakban: KÁZMÉR, 2005.) 28. p.

⁴ TÓTH LÁSZLÓ et al.: A pünkösdi mozgalom Magyarországon. Bp., 1998. (továbbiakban: TÓTH, 1998.); SZIGETI JENŐ – RAJKI ZOLTÁN: A szabadegyházak története Magyarországon 1989-ig. Bp., 2012. (továbbiakban: SZIGETI–RAJKI, 2012.)

Missziói koncepció

David Bosch átfogó missziológiai művében a 19. századtól induló „hitmissziókra” vonatkozóan felsorol néhány markáns jellemzőt, mint az önkéntesség elve, a nyilvánvaló elhivatottság; az eszkatologikus motívum dominanciája, ami az ítélet napjának közelsége miatti sürgetést jelenti; fenntartás nélküli odaszánás, akár anyagi alapok nélkül megkezdett szolgálat; a hosszadalmas előkészítés mellőzése, szerény képzettségű misszionáriusok; csekély társadalmi szerepvállalás; az alapító-vezető karizmatikus meghatározó személye.⁵ Ezek az elemek mind megfigyelhetők a pünkösdi gyakorlatban is.

A szövetség elvi szinten is megfogalmazott bizonyos missziós stratégiát: „Ezen lelki közösség alapít gyülekezeteket és épít imaházakat, bel- és külföldre küld evangelistákat és misszionáriusokat, alapít árvaházakat és többféle jótékony célú intézeteket, tehetsége szerint (Lk 12:47-48)”.⁶ Mihók Imre azon lépéséből, miszerint felkereste a Magyarországi Baptista Egyház vezetőit, levonhatnánk azt a következtetést is, hogy nem akart önálló felekezetet létrehozni, hanem inkább egy meglévőt megreformálni. Az biztos, hogy kész, kidolgozott tervekkel sem ő, sem a pünkösdi misszió egyéb vezetői nem rendelkeztek, Siroki István szerint a függetlenségre a mozgalom nem állt készen.⁷ Figyelembe kell vennünk azt a tényt is, hogy a mozgalom nemzetközi szinten is nagyon fiatal volt, kialakulatlan szervezettel és teológiával. Illetve erősen élt az igény az isteni vezetésére, a „Szentlélek munkájára” – ezért sem feltétlenül érezték szükségét konkrét („emberi”) stratégia kidolgozásának, főleg a missziómunka indulásakor.

A pünkösdi mozgalom a legegyszerűbb módon terjedt: elsősorban a már megtért hívők rokonai, barátai, ismerősei körében. Az első prédikátorok, a Szalai házaspár, Mihók Imre, a Rároha házaspár a saját falujukba, szülőföldjükre tértek haza bizonyosságot tenni a megtérésükről és az amerikai pünkösdi eseményekről. Az érdeklődők azután rendszeresen összejártak, gyülekezetté alakultak, és minden tag feladatának tekintette, hogy minél több emberrel ossza meg az örömhírt. Ehhez kaptak iránymutatást: „Ha hívsz valakit a gyülekezetbe, azzal a biztos tudattal hívd a bűnöst, a kételkedőt, a gyógyulni vágyót, hogy nálunk van isteni erő, szent tiszta törekvés, teljes hit a Megváltóban, odaadással és teljes alázatossággal hinned kell, hogy aki egyszer a mi istentiszteletünkön megjelenik, érintetlenül nem távozzon onnan, valami megfoghatatlan hatalom kell, hogy lebilincselje és egész életén át eszébe jusson, hogy egyszer volt hívők közt.”⁸ Így valósult meg az önkéntesség és a laikusok közreműködésének elve.

A lentebb bemutatásra kerülő eszközök támogatták ezt a munkát: traktátusokat idegeneknek is lehetett osztani, az *Apostoli Hitet* talán egy szkeptikus rokon is hamarabb fellapozta, egy-egy szabadtéri istentiszteletre pedig a társaság kedvéért is elmentek az emberek.

Az *Apostoli Hit* 1926 decemberében indult, időszakai röpiratként. A bevezető cikkben (valószínűleg a szerkesztő tollából) olvashatunk a lap céljáról: „Ezen kis lapocska tulajdonképpen azért született meg, hogy élő kapocs

⁵ BOSCH, DAVID J.: Paradigmaváltások a misszió teológiájában. Bp., 2005. 306. p.

⁶ TÓTH, 1998. 38. p.

⁷ Siroki István önéletrajza. Inárcs, 1999. 3. p. (továbbiakban: SIROKI, 1999.) 2. p.

⁸ Naámán. In: *Apostoli Hit*, 1927. 2. sz. 3. p.

legyen az Isten gyülekezetei között Magyarországon. Ezen lapocska időszakként megjelenik, hogy ebben minden egyes atyánkfia bizonyosságot tessen.”⁹ A lap kettős célja: szolgálat a gyülekezet és bizonyágtétel a kívülállók felé. A lap hasábjain a gyülekezetépítő tanítások mellett folyamatosan találunk evangelizáló jellegű írásokat, felhívást a megtérésre, invitálást a gyülekezeti alkalmakra, ahol az olvasó személyesen is találkozhat a közösség tagjaival, tanításával. A lap hátoldala hamarosan kifejezetten evangelizáló felületté vált.

A lap a második számtól a „magyarországi Istengyülekezetek” kiadványaként szerepel, a Rároha házaspár megérkezése után díszes felirattal látták el, és az évek során fokozatosan nőtt a terjedelme.

Sok megtéréstörténetben olvashatunk a kis füzetekről, traktátusokról, melyeket a szövetség adott ki. Többek között Bernhardt Gyula is kapott „hitlapot”, amikor pünkösdiekkel találkozott, Ladó József testvére is ezen keresztül tért meg:

„Vele azt történt, hogy egy fiatal lány traktátusokat és meghívókat osztogatott abban a bárban, ahol evett az előző estén. Katolikusként soha nem gondolt volna ilyesmire. Az első alkalommal [...] alig értett meg valamit. Amikor ismét eljött, a prédikátor egyszerűbben beszélt, s ez már könnyen érthető volt. Ezután döntött ő is, és fordult teljes szívéből Isten felé. 1929. július 6. egy boldog nap volt!”¹⁰

Főleg a mozgalom első éveiben, a missziómunkás-rendszer kialakulása előtt volt általános a vidéki gyülekezetekben ébredési összejövetsorozatot rendezni. Erre legtöbbször Rároha F. Dezsőt hívták meg szolgálni, és akár 10-12 napos is lehetett. Lerch János, aki szintén Amerikából érkezett a magyar misszióba, a tolnai németek között tartott ilyen összejöveteleket, napi három istentisztelettel. Általában része volt, esetleg záróakordja egy bemerítési ünnepély. Később is tartottak ilyen alkalmakat, ahogy szaporodott az országban a körzeti munkások száma, de akkor kevésbé kampányszerűen, hiszen adott volt a szolgálattelvő, nem kellett valakit távolabbról hívni. Budapesten vált szokássá többnapos evangelizációsorozatot tartani, ahová egy neves előadót hívtak, aki nagyjából egy hétig esténként a következő (tipikus evangelizációs) témákról beszélt: üdvösség, gyógyulás, újjászületés, miért születünk és miért kell meghalnunk.

A pünkösdi mozgalom gyülekezeti gyakorlatának kezdetektől alapmotívuma volt a bemerítés, amelyet a tudatosan, általában felnőtt korban hozott döntés pecsétjének tekintettek. A leírásokból tudhatjuk, hogy kiemelt és fontos szerepet kapott a közösség, de főleg az egyén életében. Meghatározó pillanat volt a friss hívő bizonyágtétele, amikor nemcsak tagjává vált a gyülekezetnek, de a külvilág számára is deklarálta, hogy mostantól nem a régi életét folytatja, hanem Istennel újat kezd. Ezt sokszor nem fogadta jól a környezet, nem egyszer megzavarták a bemerítési istentiszteletet a hozzátartozók, akik családtagjukat akarták eltávolítani, megakadályozva a szemükben szégyenletes tettet.

⁹ Beköszöntő. In: *Apostoli Hit*, 1926. 1. sz. 2. p.

¹⁰ NAGY ERIKA: Bepillantás Ladó József életébe. In: *pünkösdi.ma*, 2004. 4. sz. 16. p.

Ugyanakkor a leírásokból azt is láthatjuk, hogy ezek az alkalmak kiváló lehetőséget biztosítottak az evangelizációra. A gyülekezetek közül alig néhány rendelkezett saját imaházzal, és ha volt is, az általában kisebb helyiség volt, bemerítő medence nélkül. Így az alámerítést rendszerint egy bérelt uszodában, a gyülekezet udvarán ásott „medencében”, néha magánháznál – de legfőképpen az adott település környékén található természetes vízben, tóban vagy folyóban végezték.

Ennek pedig, mint látványosságnak nyilván híre ment a környéken, és özönlöttek az emberek, hogy lássák, „mit csinálnak a hívők”. Esetenként 500 vagy még több szemlélője volt az ünnepségnek, akik a tó vagy patak partján tömörülve kíváncsiskodtak, és közben az evangéliumot hallgatták. „Nem mindennapi látványban volt része a keresztfürdői község népének, aki hírét vette a hívők keresztelésének és vagy ezer főnyi zajongó tömeggel képviseltette magát a pünkösdi másnapján tartott bemerítési ünnepélyen.”¹¹

A bemerítésekhez hasonlóan nagy vonzerőt jelentettek a hívők esküvői istentiszteletei. Egy példán hadd szemléltessük: Büssün „ilyenfajta» mennyegző, vagyis hívő egybekelés eddig nem volt. Kíváncsi is volt erre az egész falu, s ezek nagy serege eljött megnézni, hogy ha a hívők ilyenkor sem nem isznak, se nem dalolnak, mit is csinálnak hát!? Mi kértük a mi Istenünket, hogy jelenjen meg ezen az ünnepi helyen, gyermekei között, hogy érezze jelenlétét mindenki.”¹²

A nyilvános alkalmak sorába tartoztak a temetések is. A helyi szokások szerint a megelőző estén összejöttek virrasztani, és a gyülekezet tagjai már ezt az időt is bizonyásgtevéssé használták fel. A temetőben sokszor több száz fős hallgatóság előtt szólt Isten igéje, ahol különösen figyelmes publikumot kapott a hely jellege miatt. Bugyi községben történt: „A háznál és sírkertben tartott istentiszteleten a megjelent nagyszámú rokonság és község népe előtt jó alkalom nyílt bizonyásgot tenni a »Feltámadás örök reménységéről«. S hogy erre többen figyelmesek lettek, ezt abban láttuk beteljesedni, hogy az esti istentiszteleten 50-60 boldogtalan lélek jött boldogságot keresni az evangélium hallgatásában. Mi pedig az elhivatásunkra és küldetésünkre tekintve örömmel szolgáltunk bibliai tanácsokkal.”¹³

A szervezeti keretek kialakulása

„A pünkösdi mozgalom imádságban született és imádság tartja össze. Ha megszűnik az ima, nincs jövője!” – olvashatjuk Fábrián József, a pünkösdi mozgalom jelentős alakja visszaemlékezésében.¹⁴ Már az amerikai kezdeteknél is markáns szerepet kapott az imádkozás: a topekai bibliaiskolában, Seymour házi biblia- és imaóráin, majd ezek nyomán az Azusa utcai ébredésben is jellemző volt a hosszas, akár napokon át tartó imádkozás.

Ha a magyar vonatkozásokat vizsgáljuk, semmiképpen nem nevezhető túlbürokratizáltnak a mozgalom, az első években az imádkozás és a testvéri közösségben átélt élmények álltak a középpontban, ugyanakkor megfigyelhető a fokozatos intézményesedés.

¹¹ „S.”: Missziói hírek. In: *Apostoli Hit*, 1934. 65. sz. 9. p.

¹² Esküvő Büssün. In: *Apostoli Hit*, 1933. 54. sz. 8. p.

¹³ SÁRKÁNY ERNŐ: Beszámoló. In: *Apostoli Hit*, 1934. 63. sz. 9. p.

¹⁴ FÁBIÁN JÓZSEF: A megtalált úton. Bp., 2000. 17. p. (továbbiakban: FÁBIÁN, 2000.)

A tagság feltételei

Az Assemblies of God Rároha F. Dezső által lefordított, és a magyar pünkösdi szövetség által 1928-ban elfogadott szabályzatából ismerjük a pünkösdi gyülekezetekhez való csatlakozás rendjét: „A tagok felvétele az egyház kebelébe a bibliai bemerítés (keresztség) által történik, mikor [a tagjelölt] fogadást tesz, hogy többé tudva bűnt nem cselekszik, és amit eddig cselekedett, megbánta és megsiratta, és kész feltámadni az új életre Krisztusban. Minden üldözést hajlandó eltűrni Krisztusért.” A tagoktól innen kezdve elvárták az előjárók iránti engedelmességet.¹⁵

Más forrásból tudjuk, hogy a tagfelvételt alapos megfontolás előzte meg a gyülekezet részéről, illetve a gyülekezet fegyelme igen szigorú volt.¹⁶ A tagságot felfüggesztették, ha az illető botránnyosan viselkedett, nem járt istentiszteletre vagy nem támogatta képességei és lehetősége szerint a gyülekezetet. Aki nem mutatott javulást, megszüntették a tagságát, és kizárták a közösségből.

A tagságról ekkoriban még nem vezettek nyilvántartást. 1933-ban történt egy népszámlálási kísérlet, amelyben a gyülekezetek és a hozzájuk tartozó mellékgyülekezetek tagságát írták össze, adatokkal, belépési nyilatkozattal, ha elköltözött az illető, vagy ki lett zárva, akkor a részletek megjelölésével. Erről azonban nem maradt fenn dokumentáció, elképzelhető az is, hogy terv maradt, mivel később semmilyen utalást nem tesznek ezzel kapcsolatban. A „belépési nyilatkozat” formája nem ismert, más forrásban nincs erre utalás.¹⁷

Az országos vezetőség

A közösség országos vezetőségének tagjai voltak: az elnök, a titkár, a pénztáros és változó létszámú presbitérium. Munkájukról elsősorban utalásokból tájékozódhatunk. Az 1926-os évben az elnök hatásköre nagyjából az *Apostoli Hit* szerkesztésére terjedt ki, tíz év múlva pedig a vezetőség a következő felhívást tette közzé: „Különböző, halasztást nem tűrő, fontos ügyek megbeszélése és elintézése végett, kérjük a tanács tagjait, továbbá az összes prédikátor, missziómunkás és gyülekezet vezetésével megbízott testvéreket ez év november 3-4. napjain a budapesti gyülekezetben (Aréna út 7.) tartani elhatározott összejövetelünkön megjelenni szíveskedjenek.”¹⁸ A kettő között eltelt években kialakult az országos vezetőség feladatköre: a közösség összefogása és irányítása, a missziósok és prédikátorok tevékenységének koordinálása, az éves konferenciák működtetése.

A vezetőség tagjai lelkipásztorok voltak, valamint az országos missziósmunkában is részt vállaltak, és látogatták a gyülekezeteket. Ezen túlmenően az elnök feladatai közé tartozott a kapcsolattartás a vidékiekkel, és ha kellett, a hivatalos közegekkel is.

¹⁵ A Magyarországi Istengyülekezeteinek (pünkösdi) Alapigéi és Szabályai. In: *Apostoli Hit*, 1927. 4. sz. 2. p. Ekkor még tervezet formában jelent meg, de ez került később elfogadásra.

¹⁶ CSAPLÁR ISABELL: Jelek és csodák a bakony-vidéki pünkösdi gyülekezetekben. Bp., 2001. (Kézirat. Szakdolgozat. Pünkösdi Teológiai Főiskola.) 28. p.

¹⁷ Tomi József közleménye. In: *Apostoli Hit*, 1933. 54. sz. 8. p.

¹⁸ Meghívó. In: *Apostoli Hit*, 1936. 8. sz. 2. p.

Konferenciák

Az országos konferenciáknak a kapcsolatépítésen túl mindig volt operatív jellege is, tanácskozások zajlottak, és döntések születtek. Operatív jellegű kérdés volt az új gyülekezetek befogadása, az alapszabályzat megtárgyalása és jóváhagyása, új szolgálattevők kinevezése-felavátása – mindez nem szigorúan meghatározott metódus szerint.

Általában évente egy alkalommal tartottak országos és változó számú körzeti konferenciát. Előbbire gyakran hívtak meg neves külföldi előadókat, olykor a mozgalom nemzetközi vezetőit. Utóbbi kifejezetten hitméllyítő, bibliatanulmányozó jellegű volt, korszakunkban összesen tíz ilyen rendezvényről van tudomásunk. Olykor ezeken is szó esett szervezeti kérdésekről, de túlnyomórészt a testvéri közösség ápolásán és a tanításon volt a hangsúly. Ide nem hívtak külföldi vendéget, a körzeti munkások és prédikátorok tanítottak.

Mindig kapcsolódott evangelizáció a konferenciákhoz: „esténként, így csütörtökön, pénteken, szombaton és vasárnap is evangelizáló istentiszteletek voltak, amelyeken minden egyes alkalommal több száz hallgató jelent meg. De megjelent az Úr Jézus is, mert a Szentlélek tüzetől áthatva, örömmámorban örvendezett a gyülekezet minden tagja.”¹⁹ Szokássá vált bemerítést tartani ezeken a találkozókön.

Az országos konferencia mindig Budapesten, a körzeti konferenciák Békésen, Bakonycsernyén, Miskolcon, Bonyhádon, Mórchidán, Pécsen és Hódmezővásárhelyen kerültek megrendezésre.

A gyülekezeti élet sajátosságai

Az első időkben több helyről is jelezték (Tatabánya, Kispeszt, Pilis...), hogy a kezdeti 5-8 érdeklődő nagyjából 50 fős gyülekezetté bővült. „Sokan lettek kíváncsiak a bolondnak látszó (tapsoló, ugrándozó, idegen nyelven beszélő), de mégis a békéről, szeretetről, Istenről beszélő, nagyon-nagyon boldognak látszó” csoportra – akiknek ugyanakkor szembe kellett nézni a többi „keresztyén” gúnyolódásával is.²⁰

A gyülekezetek megalakulásának mikéntjéről a pécsi esetből kapunk példát: „az első években [...] a házicsoport jellegű alkalmak voltak a meghatározóak. Szinte minden este együtt voltak a testvérek, imádkoztak és bibliáztak. Ha vendég igeszoigáló érkezett, összehívták az ismerősöket, vágyakozókat, és így terjedt az evangélium.”²¹ Hajdúhadházon „először házaknál gyűltek össze, de csakhamar a házak kicsiknek bizonyultak, ugyanis sokan részesültek Szentlélek-keresztségben, és ez mágnesként vonzotta az embereket. A házicsoportok helyszínét gyakran kellett változtatni, mert az akkori hatóságok nem jó szemmel nézték az ilyen jellegű összejöveteleket, sokszor a szolgáló testvérek egy-egy Istentisztelet után csendőrök kíséretében a községházán kötöttek ki.”²² Csetényben is szinte minden este összejöttek imádkozni, ha máshol nem, a legelésző marhák mellett, és a háziasszonyok az imádkozás kedvéért a sütés-főzést is háttér-

¹⁹ Konferenciali beszámoló. In: *Apostoli Hit*, 1933. 51. sz. 2. p.

²⁰ SIROKI ISTVÁN: A tatabányai gyülekezet fél évi története. In: *Apostoli Hit*, 1927.2.sz.4.p.

²¹ KÁZMÉR, 2005. 29. p.

²² LUKINICS GYÖRGY: 75 éves a Hajdúsámsoni gyülekezet. In: *pünkösdi.ma*, 2007. 6. sz. 29. p.

be szorították – híre is szaladt az egész faluban, hogy „Isten cselekszik a hívők között”.²³

1928-ban nyolc gyülekezet összefogásával alakult meg a Magyarországi Isten Gyülekezetek elnevezésű szövetség, az 1934. évi konferencián pedig már 110 helyről érkeztek képviselők. A jelentősebb gyülekezetek városokban, jellemzően mezővárosokban alakultak, de a tagság nagy része falusi közösségekhez tartozott.

Az *Apostoli Hitből* a gyülekezeti alkalmakra vonatkozóan is kapunk tájékoztatást: az 1928–1929-ben csatlakozott gyülekezetek vasárnap két vagy három istentiszteletet, hétköznap 1-2 bibliaórát, szombat este imaórát tartottak, illetve egy helyen ifjúsági estét. Ez hetente 5-6 meghirdetett alkalmat jelentett, de ahogy már szó esett róla, szinte minden nap összejöttek legalább imádkozni. Zártkörű testvéri órát nem tartottak akkoriban, talán nem is érezték ennek szükségét.

Egy 1935-ös hirdetés szerint a budapesti gyülekezetek heti négy összejövetelt tartottak, ami a későbbi években is jellemző maradt (vasárnap két istentisztelet, egy bibliaóra és egy imaóra hét közben).

Az 1935-ben bekövetkezett szakadással gyakorlatilag duplikálódott a püünkösdi közösség. Nem sokat tudunk a második csoportról (Isten Gyülekezetek Missziója Magyarországon), kevésbé jól dokumentált a működésük, mint az Isten Gyülekezetei Szövetsége Magyarországon nevű, nagyobb csoportnak. Szervezetileg, működését, hitelveit tekintve mindkettő az eredeti „közös” mintát követte, mindkettő rendelkezett saját újsággal, konferenciával.²⁴

A korai gyülekezetek egyik legtipikusabb jellemzője volt, hogy „jelek és csodák” történtek: nyelveken szólás, prófécia, látomások és sok csodás gyógyulás. Az igehirdetés alatt a hallgatók közül többen a földre estek, előfordult, hogy a szomszédok tűzoltót hívtak, mert úgy látták, hogy kigyuladt az imaház. „A gyülekezet gyorsan növekedett. Rendkívüli események színhelye lett. [...] Sokan elnyerték a Szent Szellemben való alámerülést, meggyógyultak, buzgó imák voltak, sok otthagyt a munkát is volt a teremben” – emlékszik vissza Siroki István a kispesti gyülekezet életére.²⁵ A csodák híre gyorsan terjedt az országban, és sok látogatót vonzott, akik saját szemükkel kívántak meggyőződni a hallottakról.

A nyelveken szólás a friss megtértek vagy más felekezetből átjöttek számára alapvetően elérendő volt. Minden alkalommal, amikor összegyűltek a csoportok, imádkoztak Szentlélek-kereszttségért (aminek látható jele a nyelveken szólás), és nagy öröm volt, ha a jelenlevők közül akár csak egyet is betöltött Isten Lelke. A bemelegítésekről szóló híradásokban is feltűntették, hogy a keresztelendőik közül ki nyerte már el a Szentlélek ajándékát. A püünkösdi gyülekezetek alapvető ismertetőjegye volt a közös, hangos, Szentlélek ihlette ima – a gúnyneveik többségét ennek köszönhatték. A korszakból származó bizonyosságok nagy többsége gyógyulásról számol be:

²³ MAVIZER ERZSÉBET: Az ébredés és a karizmatikus mozgalom Csetényben. Bp., 1999. (Kézirat. Szakdolgozat. Püünkösdi Teológiai Főiskola.) (továbbiakban: MAVIZER, 1999.) 26. p.

²⁴ Szigeti Jenő említi, hogy a '30-as évek végére a szakadással létrejött közösséget gyakorlatilag a kispesti gyülekezet alkotta egyedül. SZIGETI-RAJKI, 2012. 183. p.

²⁵ SIROKI, 1999.

„Ez időtájtban jött Recskre [...] egy hívó missziómunkás, aki oly hittel beszélt az Úr Jézus gyógyító hatalmáról, hogy engem is áthatott ez a hit és miután, kérésemre, ügyemet [veseprobléma] a nagy Orvos elé tártuk, imánk meghallgatást nyert, csodásan meggyógyultam s azóta nincs ilyen bajom.”²⁶

„Négy évig fájtak a szemeim. Az orvosok nem tudtak rajtam segíteni... Míg egyszer csak meghallottam, hogy hívók járnak Tápióbicskére. És bizonyoságot tettek Jézus gyógyító erejéről. Az összejöveteleket látogattam, ahol az evangéliumot hallottam és megtértem az Úr Jézushoz.”²⁷

„Szeretett testvéreim, a várt halál helyett jött az én dicső Királyom, a mentő Orvos, akit megtaláltam egy kis gyülekezetben.”²⁸

„Ekkor hallottam, hogy van Istennek olyan népe, kik teljes hittel kéri Isten a mi Urunk Jézus Krisztusban, Akinek sebeiben van a gyógyulás. Én is elmentem az én férjemmel megnézni ezt a népet [mindketten betegek voltak], hogy kik ezek. No, de meg is jártuk ezzel az egy látogatással, mert Isten szeretete úgy megfogott bennünket, hogy ettől az órától kezdve Jézus foglyai lettünk.”²⁹

Ezek a szemelvények (és lehetne folytatni a sort) jól illusztrálják a felfokozott hangulatát a gyülekezeteknek, az istentiszteleteknek. A kor embere csendesebb hitgyakorlathoz volt szokva: „Amikor hét évvel ezelőtt először beléptem a pünkösdi összejöveteli helyiségébe, csaknem visszafordultam, annyira visszatetsző volt részemre hangos, erőszakos imájuk.”³⁰

A fiatalokkal és gyerekekkel való külön foglalkozás a fellelhető források alapján nem volt a pünkösdi kezdetek jellemzője. Az 1930-as évek közepétől megjelent egyfajta törekvés az ifjúság összefogására, kiemelt figyelmet kapott ez a terület – kifejezetten fiataloknak rendeztek istentiszteletet 1933 és 1934 tavaszán (utóbbin 450-en vettek részt). 1936-tól pedig újságmeléléket indítottak a fiatalabb korosztály számára, kapcsolatteremtés és tartás céljával, olyanoknak, „akik szeretnek dolgozni az Isten országában”.³¹

A fiatalok alkották a gyülekezetek kórusát és zenekarát. Akik a baptista közösségből jöttek, természetesnek vették ezt, értettek is hozzá, így alakultak az első csoportok. Az istentiszteleteken és konferenciákon rendszeresen szavaltak, sokszor maguk írta verseket. A környékbeli gyülekezetek mozgulásain részt vettek, Deák József említi, hogy amikor Szőkepusztára került a pünkösdi gyülekezetbe, a fiatalokkal járt a körzetbe, Vésére, Inké- re, Böhönyére szolgálni.³²

²⁶ Barzsella Lajos bizonyoságtétele. In: *Apostoli Hit*, 1934. 66. sz. 8. p.

²⁷ Özv. Török Illésné bizonyoságtétele. In: *Apostoli Hit*, 1936. 4. sz. 10. p.

²⁸ P. Istvánné bizonyoságtétele. In: *Apostoli Hit*, 1935. 1. sz. 11. p.

²⁹ Mihály Istvánné bizonyoságtétele. In: *Apostoli Hit*, 1936. 3. sz. 9. p.

³⁰ Ifj. Hegedűs István bizonyoságtétele. In: *Apostoli Hit*, 1935. 3. sz. 9. p.

³¹ Missziói hírek. In: *Apostoli Hit*, 1936. 6-7. sz. 12. p.

³² Deák József visszaemlékezései. H.n., é.n. Kézirat. – Magyar Pünkösdi Egyház Levéltára (továbbiakban: MPEL.)

A közvéleményt a szekták/kisegyházak kérdésében leginkább a sajtó alakította. A harmincas években egyre többet cikkeztek a témában, és egyre szélsőségesebb álláspontot képviseltek – átvették, és az ország lakossága felé közvetítették a hatóságok és a történelmi egyházak hozzáállását. A pünkösdi gyülekezetek specifikus jellemzői (az imádkozás módja például) remek anyagot jelentett számukra, és bőven ecsetelték írásaikban a „borzalmakat”:

„A kispesti pünkösdisták a középkori flagellánsok módjára ördögűzéseket rendeznek, korbáccsal verik ki egymásból az ördögöt [...] Végző soron a kisegyházak egyre inkább olyan jelenségekké váltak, melyeken a felbujtott csőcselék »levezethette feszültségeit«, s szinte valamennyi közösséggel (még a baptistákkal is) gyakran előfordult, hogy megverték az összejövetelről hazafelé tartókat vagy betörték az imaházak ablakait stb. Jól érzékeltetik ezt a közhangulatot egy 1931-es leírás sorai: »A hitéhez híű nép lelkeszeinek szavára [!] nem fogadta, nem is fogadja be sok helyen a szekta prédikátorokat, sőt még vasvillát és követ is ragadott ellenük nem egy helyen. Gúnyolta, bosszantotta, megvetette őket és a csendőrök eljárását, sőt a bebörtönzést is jogosnak tartotta, tartaná ellenük, mint zavargók és a hit megbolygatói ellen.«³³

A gyülekezetek életét egyfelől megnehezítette ez a tény, másfelől azonban elősegítette a letisztulást, és határozott egyéni döntésre készítetett.

Tamási, Lajosmizse, Hajdúhadház – hogy csak néhányat említsünk a „sokat szenvedett” jelzővel ellátott gyülekezetek közül. Már a legelső missziós beszámoló is hírt ad a társadalom ellenszenvéről, igaz, pozitív kicsengetéssel: „Alighogy felolvastunk pár verset a Szentírásból, csak úgy hullottak a földre az isteni erő alatt hallgatóink, és itt hatan kapták meg a szentlelki keresztséget, köztük egy öreg bácsi, ki még pár nappal az előtt vasvillára akarta szedni a hívőket.”³⁴ Ez bátorító eset volt, és számtalan hasonlót olvashatunk-hallhatunk a korból.

Már az első alapszabályzat egyértelművé teszi a helyzetet: aki a pünkösdi gyülekezet tagjává akar válni, annak a bűnbánattal és bűnelhagyással egyetemben a Krisztusért való üldözésre is igent kell mondania. Egy darányi bemelegítésen a kereszteleendő „kedves lelkek kijelentették, hogy nemcsak a vízbe hajlandók Urukot követni, hanem még a halálba is”.³⁵

Általánosságban megállapíthatjuk, hogy a gyülekezet vezetőjét fogták el, és ettől várták a gyülekezet megszűnését. Az utazó missziósok is állandó zaklatásnak voltak kitéve. Többször kellett elhagyniuk még a települést is, nem csak a helyi gyülekezetet. 1938-ban Mucsi Ferencet, a pécsi gyülekezet pásztorát még a településről is kiltották, és csak titokban kereshette fel a hozzá tartozó tagokat.³⁶ A közösség lapjában fényképet közöltek Kurgyis Jánosról, amint éppen a fogdára kíséri az őt.³⁷

³³ FAZEKAS CSABA: Kisegyházak és szektakérdés a Horthy-korszakban. Bp., 1996. 118., 122–129. p.

³⁴ BORS LAJOS–DEÁK ISTVÁN: Missziói beszámoló. In: *Apostoli Hit*, 1927. 3. sz. 3. p.

³⁵ Örömnapi Darányban. In: *Apostoli Hit*, 1928. 1. sz. 10. p.

³⁶ Ráadásul mindez néhány nappal az esküvője után történt. KÁZMÉR, 2005. 43. p.

³⁷ *Apostoli Hit*, 1935. 2. sz. 3. p.

Munkások az aratásban

„Nagy szükség volna ott egy hűséges misszió-munkásra” – olvashatjuk számtalanszor a fiatal (ebben az időben maximum néhány éves) pünkösdi gyülekezetekkel vagy az éppen alakulóban levő misszióállomásokkal kapcsolatban.³⁸ A kereszténység kialakulásától kezdve az utazó apostolok, evangélisták feladata volt a tanítás terjesztése és hívek toborzása. A későbbi időkben egyes új szerzetesrendek (gondoljunk a ferencesekre például) vagy felekezetek megjelenésekor ismét találkozhatunk a vándorprédikátorokkal. A metodista mozgalom alapítói a fél életüket lóháton töltötték, hogy minél több helyre eljuthassanak az üzenettel. A 19-20. századi Magyarországon pedig baptista, adventista vándortanítókkal és bibliaárusokkal is jártak. Ez a hagyomány jelenik meg a pünkösdi mozgalomban is.

A pünkösdi mozgalomnak már az amerikai kezdetekkor jellemzője volt az a fajta dinamizmus, hogy a frissen megtért és Szentlélek-kereszttségben részesült hívők akár napokon belül missziós utakra indultak.³⁹ Ez a jelenség a magyar viszonylatokban is megfigyelhető, a gyülekezetekhez csatlakozókat evangelizációs munkára szólították fel, a lelelkesebbek az ország távolabbi pontjaira is eljutottak.

Kiválasztás és képzés

Az első alkalommal, amikor az igehirdetővel szembeni elvárásokról esett szó (1926-ban a csetényi konferencián⁴⁰), csak annyit mondtak ki, hogy a jelölt a gyülekezet leghűségesebb tagjai közül kerüljön ki, „bírjon a Szentlelki keresztiséggel”, legyen „alkalmas a beszédben és ne legyen új ember”, de nem fogalmaztak meg ennél konkrétabb, akár teológiai jellegű kitételeket. Az egyik elhangzott prédikációból megtudhatjuk, hogy „a gyülekezetünkben nincs [...] ékesen szóló, teológiát vagy prédikatori iskolát végzett hitszónokunk”.⁴¹

Emögött látnunk kell, hogy nemzetközi szinten sem volt még letisztultva a pünkösdi tanítás, külföldi képzésre sem küldhettek egyébként alkalmas jelölteket. Másfelől a mozgalom társadalmi bázisát a szegényebb, kevésbé művelt és iskolázott rétegek alkották, így elsősorban a természetes szónoki képességekre hagyatkoztak. Harmadrészt jelentős munkáshiánnyal küzdöttek, ez pedig oda vezetett, hogy aki „alkalmas a beszédben”, és példás életű, az taníthatott. Továbbá fontos a konkrét személyek kijelölésében az önkéntesség és a hivatástudat a jelöltek részéről, illetve a többségi jóváhagyás a gyülekezet részéről. A kiválasztottak minden esetben férfiak voltak, a nők feleségként, a férjük jogán prédikálhattak egyes esetekben. A kritériumrendszer nem változott a vizsgált időszakban, ellenben a kiválasztottak feladatkörét pontosították minden alkalommal.

³⁸ „S.”: Misszió-hírek. In: *Apostoli Hit*, 1933. 55. sz. 5. p.

³⁹ ANDERSON, ALLEN: A szélrózsa minden irányába. In: *Tárház*, 2007. (Jubileumi különszám) 23. p.

⁴⁰ A csetényi példából láthatjuk, hogy eleinte, mivel mindenki új volt és tapasztalatlan, a prédikátorokat sorsolással választották ki, olykor csak egy-egy hónapra, és fő feladata az lett, hogy az igehirdetés mellett a bizonyságokat koordinálja, helyet adjon ezeknek az istentiszteleten. MAVIZER, 1999. 28. p.

⁴¹ Naámán. In: *Apostoli Hit*, 1927. 2. sz. 3. p.

Az 1930. évi konferencia felhatalmazásával Kalinczák Mihály és felesége felavatott, országos „hatáskörű” missziói munkások, evangélisták lettek. Utazásaik során valamennyi gyülekezetet sorra látogatták, de főleg a Duna-Tisza-közén és a Tiszántúlon munkálkodtak. 1933-ban a közösség vezetői az apostoli kézrátétel hagyományát követve, az éves konferencia résztvevői előtt avatták prédikátorra Tomi Józsefet, majd kirendelték missziómunkára. Az 1934. évi konferencia fontos adatokat tartalmaz a felavatott munkások feladatára vonatkozóan. Bors Lajos önként jelentkezett missziói munkára már 1926-ban, ahol megkapta az engedélyt, viszont felavatott körzeti munkás csak 1934-től lett, Veszprém megye területén. A konferencián az észak-dunántúli körzetbe is kirendeltek munkatársat Tolnai Gábor személyében. Mindketten az alábbi feladatokra kaptak felhatalmazást: az evangélium hirdetése, úrvacsoraosztás, keresztelezés, a gyülekezetek valamennyi ügyének intézése.⁴² Tolnai Gábor Kanadából tért haza már pünkösdként, és csak egy évvel később, 1935-ben vetődött fel, hogy főállású missziósként dolgozzon.

Az 1935-ös konferencián újabb lépés történt a szervezettség irányába: prédikátori munkára avattak fel három főt (Borok János, Tiszakanyár; Bartha András, Hajdúhadház; Búth Kálmán, Pilis), „segédmunkára” nyolc főt. (Rádlí Imre, Budapest; Andruskó János, Horváth Gyula, Horváth Géza, Fábíán József, Kispeszt-Kazinczy utca; Mucsi Ferenc, Pécs; Schäffer András, Mezőberény; Szűcs Benő, Szőkepuszta.) Továbbá megállapították, mely gyülekezetek igényelnek sürgősen missziómunkást: Tápiószentmárton, Böhönye, Felsőgalla és környéke, Szolnok.⁴³ Ez a lista a szakadás utáni, Tomi József vezette közösséghez kapcsolódik. A névsorban szereplők többsége nem új a gyülekezeti munkában, valószínűleg megerősítő jellege lehetett ennek az aktusnak. Az viszont jól látszik, hogy a munkatársak jelentősége nőtt, létszáma gyarapodott, a feladatok pedig differenciálódtak.

Az első komoly figyelmeztetés is ebből az évből származik, amikor is konkrétan néven neveztek bibliaárusokat és tanítókat, akiktől a gyülekezetek tartózkodjanak.⁴⁴ Korábban csak arra hívták fel az újságban a figyelmet, hogy a központi legitimáló írásbeli felhatalmazást kérjék el a tanítóktól.⁴⁵ Valószínűleg folyamatosan zajlott a prédikátorok regisztrálása – ennek módjáról nem maradt fenn dokumentum.

Ha a korabeli forrásokból és az elbeszélésekből megismerhető neveket vizsgáljuk, találhatunk jobban vagy kevésbé dokumentált életutakat. Fel-

⁴² Konferenciabeszámoló. In: *Apostoli Hit*, 1934. 62. sz. 8. p.

⁴³ Konferenciabeszámoló. In: *Apostoli Hit*, 1935. 7-8. sz. 6. p.

⁴⁴ Óvás. In: *Apostoli Hit*, 1935. 1. sz. 9. p.

⁴⁵ Viszonylag hamar kialakult a gyakorlat, hogy a prédikátorok írásos, arcképpel ellátott igazolást kaptak arról, hogy hirdethetik az igét. A segédprédikátorok igazolványát a körzet vezetője állította ki. Ez részben a missziómunkás-rendszer sajátosságának köszönhető: a korabeli hírközlés és információáramlás sebességét tekintve nehéz volt nyomon követni minden utazó szolgálót, és könnyen keveredhetett közéjük nemkívánatos személy is. Tehát a központi vezetés „meghosszabbított kezét” jelentették ezek az okiratok. „Mikor odamentünk [Jugoszláviába], megtiltottak minden missziói tevékenységet. Ugyanis útlevelünkől látták, hogy misszió-munkások vagyunk” – írja Mihók Imre egy beszámolójában, tehát a szolgálattevők foglalkozása az útlevelben is fel volt tüntetve. MIHÓK, E. W.: Jöjjetek, jöjjetek! In: *Apostoli Hit*, 1934. 63. sz. 6. p.

adatkörüket illetően mindannyian egyfajta polihisztor szerepet tölthettek be a közösségekben, különbséget inkább a földrajzi hatósugarat vizsgálva találunk. Az országos jelentőségű lelkimunkások közös vonása, hogy amerikai megbízatással érkeztek az országba (Mihók Imre, Rároha F. Dezső), vagy a baptista közösségből tértek át a pünkösdiékhöz a korai években (Deák József, Tomi József), tehát rendelkeztek valamilyen előzetes tudással a gyülekezeti kultúráról. Kiemelkedő gyülekezetek alapításában vettek részt, és többnyire hosszabb távon is közreműködtek azok fejlődésében. Többnyire országos tisztségeket tölthettek be, gyorsan léptek előre a hierarchiában, mint például Tomi József, aki a kispesti baptista közösségből lépett át, a belépése után két éven belül felavatott prédikátor és a közösség titkára, egy évvel később pedig a pünkösdi mozgalom elnöke lett.

A legemblematikusabb alakja a csoportnak Rároha F. Dezső, akiről kevés pontos adat maradt fenn. Az amerikai Assemblies of God küldte misszionáriusként (valószínűleg vissza) Magyarországra, megérkezése után néhány hónapon belül feleségével együtt a vezetőség tagja lett, majd 1931-ben kiutasították az országból, és az egyik visszatérési kísérlete vezetett az 1935-ös szakadáshoz. A történelmi emlékezet a legnagyobbak között tartja számon Fábián Józsefet, aki a későbbi évtizedekben végzett jelentős munkát, a harmincas évek elején nagyon fiatalon már komoly küldetésekben vett részt.

A lokális jelentőségű missziói munkásokról jóval kevesebb feljegyzést találunk, általában az adott generációra terjedt ki a hatásuk, és az érintett gyülekezetek őrzik az emléküket. A központtól kapott felhatalmazással dolgoztak az adott megyében vagy körzetben, és időnként beszámolót készítettek, szórványos kutatási anyagot képezve ezzel. A helyi gyülekezet lekipásztorairól és egyéb munkásairól még kevesebb adatot találunk, amennyiben nem végeztek körzeti munkát központi kinevezéssel, általában feljegyzés sem maradt a működésükről.

A gyülekezetekben dolgozók kiválasztása mellett a képzésük is fontos terület. Fábián József említi, hogy miután bekerült a kispesti gyülekezetbe, hamar megbízták szolgálattal. A felkészítése a vezető, Rároha F. Dezső által szervezett bibliaiskolában zajlott: „Készséggel, nagy örömmel tanultam velük, éhes voltam minden értékes tudásra, amihez csak hozzájuthattam.”⁴⁶ Ez érzékelteti az igényt, ami a munkások részéről nyilvánult meg az alaposabb képzés iránt. Erről a bibliaiskoláról nem sokat tudunk. Egy vékony könyv foglalta magában a tananyagot, az alapvető bibliai és pünkösdi tanításokat, leginkább hitvédő jelleggel: vita a millenista tanokkal, Szentlélek-keresztység, keresztény tudományok és bibliai tanítás. Nem annyira az elmélyülést, mint inkább a gyors haladást szolgálta. Valószínűleg, „levelező” formában minden missziós munkás átvette ezt az anyagot.⁴⁷

Az éves konferenciák (illetve a körzeti konferenciáknak is részben) egyik célja a munkások fejlesztése, képzése volt. Ezért is volt „kötelező” az országos és „ajánlott” a körzeti konferenciákon való részvétel számukra. Az országos alkalmakra többször külföldi vendéget is hívtak, és figyelmet fordítottak a „tananyag” összeállítására, hogy az a munkások és a gyülekezet fejlődését szolgálhassa (hitmélyítőnek is nevezték ezeket az alkalma-

⁴⁶ FÁBIÁN, 2000. 20. p.

⁴⁷ Interjú Pataky Alberttel. Készítette: Nagy-Ajtai Ágnes. Budapest, 2000.

kat). Az egyik meghívóban a következőt olvashatjuk: „kérjük a prédikátorok többségének megjelenését”⁴⁸ – ez egyszerre jelenthette, hogy szolgálniuk kell majd, illetve hogy egyfajta továbbképzés lesz számukra.

1935 novemberében két fő számára nagy lehetőség adódott: a danzigi bibliaiskola kilenc hónapos tanfolyamán vehettek részt, név szerint Bernhardt Gyula Kunszentmiklósról és Farkas Gyula. A nemzetközi pünkösdi mozgalom nagyjaitól tanulhattak a környékbeli országokból érkezett társaikkal együtt.⁴⁹

A szakadás utáni években mindkét csoport szervezett komolyabb bibliatanfolyamot a munkásai számára.⁵⁰ Külföldi előadókat hívtak, itt is főleg alaptanítások hangzottak el:

- 1935-ben a Szentlélek kettős munkájáról, keresztyén hitünk alapvető tanításáról, a megmentés folyamatáról, a lelki ajándékokról, a gyülekezet felépítéséről;
- 1936-ban a Szentlélek munkájáról, a hívő tökéletes lelki életéről, a nyelveken szólás fontosságáról, Izrael történetéről, valamint Dániel próféta 70 hetéről.

„Nagy hibát követtünk el abban, hogy az összes prédikátorokat és bibliai munkásokat nem hívtuk fel”⁵¹ – mondták az első tanfolyam után. A hiba orvoslásául a következő évben minden szolgálónak jelen kellett lenni. A résztvevők száma már az első alkalommal is meghaladta a 100 főt. Az 1-2 hetes sorozat klasszikus iskolai keretekben zajlott, az előadásokra folyamatosan kellett készülni, dolgozatokat írni, a végén vizsgát tenni. A képzés gyakorlati részét az esti evangelizációs alkalmak jelentették a pestkörnyéki gyülekezetekben.⁵²

Összefoglalásként elmondható, hogy a tanulás iránti vágy nagy volt, és a jelöltek többsége tisztában volt hiányosságaival. Mivel a többi magyarországi felekezet iskoláiban ebben a korszakban nem tanulhattak, a külföldi oktatás pedig kevesek kiváltsága volt, maradt az autodidakta tanulás, különböző külföldi könyvek, bibliaiskolai tananyagok feldolgozása, illetve a gyülekezetek tanfolyamai és a konferenciák adta lehetőségek kiaknázása.

Feladatok

A rendelkezésre álló forrásokban 42 missziós út hosszabb-rövidebb leírását találhatjuk. A legtöbb beszámoló Kalincsak Mihály tollából származott, összesen 15. Becker Ádám négyszer, Sárkány Ernő és Zoltán háromszor, Bors Lajos, Sárkány Győző, Mihók Imre, Tomi József és Siroki István kétszer-kétszer írta le útját, Rároha F. Dezső látogatásairól a helyiek tájékoztattak több alkalommal, valamint olvashatunk név nélküli beszámolókat is. A mozgalom kezdeti időszakából viszonylag kevés írás maradt fenn, de

⁴⁸ Értesítés. In: *Apostoli Hit*, 1935. 1. sz. 9. p.

⁴⁹ Bernhardt Gyula levele Danzigból. In: *Apostoli Hit*, 1935. 10. sz. 2–3. p.

⁵⁰ Az itt közölt adatok az Isten Gyülekezeteinek Szövetsége által szervezett tanfolyamokra vonatkoznak. A másik csoport tanfolyamáról nem áll rendelkezésre jelenleg bővebb információ.

⁵¹ Bibliatanfolyami beszámoló. In: *Apostoli Hit*, 1935. 3. sz. 6. p.

⁵² Bibliatanfolyami beszámoló. In: *Apostoli Hit*, 1936. 4. sz. 6. p.

ebben az időszakban nem is jellemző az akár több hónapos utazás, inkább célirányosabban mozogtak, egy-egy településen 1-2 hétig tartó összejövetel-sorozatokat rendeztek.

A missziómunkások feladatköre gyakorlatilag lefedte a fiatal mozgalom minden munkaterületét: igehirdetés, bemerítés, személyes beszélgetés-lelkigondozás, ima a betegekért, Szentlélek-kereszttségért, evangelizáció, vidéki gyülekezetek plántálása (és aztán az imaházmegnyitás), gyülekezeti megbeszélések levezetése (konfliktuskezelő jelleggel, ha szükséges), esküvő és temetés, Biblia- és iratterjesztés, mindezeket missziói útjaik során, az ország különböző területein levő gyülekezetekben. Utazásaik folyamán, a kapcsolatok ápolásán túl, az egészséges tanítás terjesztése mellett egyfajta kontrollfunkciót is betöltöttek, Fábián Józsefről olvashatjuk például: „Debrecenbe küldték, nézzen utána, miféle ijesztő jelenségről lehet szó, ha már a Debreceni Újság is írt róla, még pedig valami »táncoló asszonyok szektájáról«. És mit talált ott: istentisztelet helyett hejehuját, a hívő élet megcsúfolását.”⁵³ Ilyen esetekben jelezték a problémát a központ felé, illetve próbálták orvosolni, amennyiben lehetőségük nyílt rá. Szintén Fábián József számol be a hajdúhadházi gyülekezet jelentős megfogvatkozása miatt kialakult helyzet megoldásáról.⁵⁴

Ezen túlmenően konferenciák szervezése, aktív szolgálattevő részvétel azokon, irodalmi tevékenység, lehetőség szerint kapcsolattartás más felekezetekkel, iratterjesztés is a missziómunkások feladatának részét képezte. Rároha Dezső, Lerch János, Becker Ádám, Sárkány Győző (és mások) a határon túli gyülekezetekben is munkálkodtak.

Legtöbben saját gyülekezetüket is pásztorolták párhuzamosan a környezetben, vagy az ország távolabbi vidékein végzett szolgálatuk mellett: Rároha Dezső, a Sárkány-fivérek, Bernhardt Gyula, Siroki István. Az 1933. januári konferencián Tomi Józsefet egyszerre avatták fel prédikatori és missziói munkára.⁵⁵ Továbbá még tárgyalták, hogy a szolgáltók – anyagi támogatás hiányában – világi állást is vállaltak, és lelki munkájukat amellett végezték.

A missziósok gyakran találkoztak az üldöztetéssel: megfenyegették, megkergették, megverték, börtönbe-fogdába zárták őket, vagy egyszerűen csendőri kísérettel toloncolták ki az adott településről. A települések között leggyakrabban kerékpárral és gyalog közlekedtek – hóban, sárban, esőben, szélben, télen, nyáron. Feladataikat ilyen körülmények között kellett ellát-

⁵³ FÁBIÁN, 2000. 20. p.

⁵⁴ „A nyitott szemű hívő sok mindent lát, és a látottakat megéri. Amikor újra Hajdúhadház felé kerékpároztak, természetesen látni akarták az ott hagyott népes gyülekezetet. [...] Megdöbbenve láttuk, hogy alig jön össze 20-30 testvér. Kérdeztem a gyülekezet elöljáróit, hol vannak a többiek? Egyik vén kihúzta magát és hetykén válaszolt: »Nem bírták az igazságot és elmaradtak!« Gondoltam, miről van itt szó. Azt mondtam nekik: »Ha a gyerekek éhesek, és a mama kést vesz a kezébe és indul a kamra felé, örülnek, mert tudják, hogy enni kapnak. De ha veszekednek a szülők, és akkor veszi kezébe a mama ugyanazt a kést, vajon örülnek-e a gyerekek? Nem mindegy, hogy az igazság a szeretet kezében van-e, vagy a gyűlölet, a versengés kezében van-e! A szeretet épít, a versengés öl.«” FÁBIÁN, 2000. 27. p.

⁵⁵ Konferenciabeszámoló. In: *Apostoli Hit*, 1933. 51. sz. 3. p.

niuk, mert a távoli falvak gyülekezeteinek nagy szüksége volt a szolgálatukra, tanításukra, segítségükre.

Példának álljon itt Kalincsák Mihály összefoglalója az 1932. évi munkájáról, ahogy az éves konferencia jegyzőkönyvében szerepel: „Az 1932. év első negyedében betegsége miatt nem tudott dolgozni, de az év többi részében feleségével együtt 60 vidéki gyülekezetet látogattak meg, 285 alkalommal prédikált, 14 Biblia-órát vezetett, 5 esetben gyülekezeti tanácskozáson elnökölt, és 92 megtért lelket merített alá. A vidéki gyülekezeti látogatásokat majdnem kizárólag kerékpáron tette meg, s mintegy 5330 km volt a megtett út.”⁵⁶ Mégis kevésnek érezték az elvégzett munkát a szükséghez képest, de fizikai korlátokkal is kellett számolni, ahogy egy alkalommal írja: „Több helyen is szerettünk volna látogatást tenni, azonban a sok kerékpározás okozta kimerültség és lábfájás ebben megakadályozott.”⁵⁷ Ha azt nézzük, hogy az év 365 napjából 285-ön prédikált (1935-ben 300 alkalommal), továbbá hozzáadjuk a gyülekezetek közötti utazás idejét, láthatjuk, milyen megterhelő volt ez a munka. Sokszor az életük is veszélyben forgott: „Egy testvérnőnk férje, mert feleségét megkereszteltem, a szülőben kaszával le akart vágni. De az Úr nem engedte.”⁵⁸

A lehetőségeket korlátozták a missziómunkások szűkös anyagi körülményei: családos emberek voltak, saját ellátásukon túl családjukról, gyermekeikről is gondoskodniuk kellett. Bors Lajos és Deák István kiküldésénél hangsúlyozták, hogy a munkások Istentől várják a fizetésüket, ne emberektől – önzetlenül hirdessék az Igét. Az 1927-es alapszabályban a következő szabályozást találjuk a lelki munkások finanszírozásával kapcsolatban: a gyülekezetek imádkozzanak pásztorukért naponként, és tekintsék kötelességüknek, hogy családjával együtt fenntartsák.⁵⁹

Rároha F. Dezső szolgálatának anyagi fedezetét Amerikában, még az indulása előtt gyűjtötte össze (erről egy későbbi prédikációjában beszél⁶⁰), és a magyarok is hálásan említik a támogató amerikai testvéreket.⁶¹ A magyarországiaktól nem vártak anyagi támogatást. A Rároha-házaspár „szabadon, minden testi munkától menten szolgálhat az Isten népe között”, tehát a sajátos kettős (fizikai és lelki munka) élet, amivel a kor szolgálóinak számolni kellett, rájuk nem vonatkozott.⁶²

Bernhardt Gyula életrajzából tudjuk, hogy 1933-ban sem volt máshogy a helyzet. A kunsági körzet prédikátorát a következő biztatással állították szolgálatba: „az Úr majd gondot visel”.⁶³ A danzigi bibliaiskolába való kiküldetéséhez sem kapott anyagi segítséget, egyénileg kellett megoldania (a

⁵⁶ KALINCÁS M. MIHÁLY ÉS NEJE: Misszió-hírek. In: *Apostoli Hit*, 1933. 51. sz. 2. p.

⁵⁷ K.[ALINCÁS] M.[MIHÁLY] ÉS NEJE: Missziói munkás jelentés. In: *Apostoli Hit*, 1934. 70. sz. 11. p.

⁵⁸ K.[ALINCÁS] M.[MIHÁLY] ÉS NEJE: Missziójelentés. In: *Apostoli Hit*, 1934. 66. sz. 10. p.

⁵⁹ A Magyarországi Istengyülekezeteinek (pünkösdi) Alapigéi és Szabályai. In: *Apostoli Hit*, 1927. 4. sz. 2. p.

⁶⁰ RÁROHA F. DEZSŐ: Utunk Amerikából Magyarországra. In: *Apostoli Hit*, 1927. 7. sz. 1–3. p.

⁶¹ „Amerikai angol és magyar atyánkfiai szívét az Úr felénk hajlította, kik nem riadtak vissza az áldozattól, és elküldték közénk munkásnak Rároha Dávid [F. Dezső] evangélista atyafit, és szeretett hitvesét.” FARAGÓ GYÖRGY: Eben Ezer. In: *Apostoli Hit*, 1927. 7. sz. 3. p.

⁶² RÁROHA F. DEZSŐ: Az Anyaszentegyházról. In: *Apostoli Hit*, 1927. 4. sz. 3. p.

⁶³ Bernhardt Gyula visszaemlékezései. H.n., é.n. – MPEL.

hazaírt leveléből tudjuk, hogy ott kint magukat tartották el, a tanulás és igetanulmányozás mellett kora reggeltől késő estig dolgoztak).

Szintén ebből az életrajzból van tudomásunk arról, hogy Tomi József, Siroki István, Kalincsák Mihály és Forster Jakab továbbra is kapott pénzügyi támogatást Amerikából, nagy valószínűséggel Mihók Imre közvetítésével. (Mindez a misszió javára történt, mert ha nem tudtak volna eredményeket felmutatni, illetve „érdektelenséget tanúsítanak”, elvonják a pénzt.)

Czibere Gergely visszaemlékezéseiben említi, hogy miután 1936-ban Budapestre költözött, és vándorevangélista lett feleségével együtt, kerékpáron járták az országot, hirdették az evangéliumot, és „ahol beesteledett, ott volt az otthonunk”.⁶⁴

Kevés missziómunkás volt teljesen függetlenített pozícióban. Többnyire jellemző volt, hogy mindenki a „maga zsoldján”, világi foglalkozásából tartva fenn magát, végezte a lelki munkát. Ez bizonyos szempontból előnyt, más szempontból hátrányt jelentett. Így jobban kapcsolatban maradhattak a külvilággal, még meg nem tért emberekkel – ugyanakkor a szolgálatra, felkészülésre kevesebb idő maradt, és a vezető tekintélye is megsínylette, hogy dolgoznia kell.

A Fábán József életéről készített feljegyzések is megemlékeznek róla, hogy missziói munkája mellett szobafestőként kereste kenyerét. Tavasztól ősziig szakmájában dolgozott, télen pedig a lelki munkában fáradozott. „Abban az időben a missziói munkáért sehol, senkitől sem kaptunk fizetést, örültünk, hogy szállásról és ételmünkről nem kellett gondoskodnunk. Az Úr hadseregében a magunk zsoldján katonáskodtunk.”⁶⁵

Olvashatunk egy speciális fizetett missziós munkásról: Kujáni Lajost az *Apostoli Hit* terjesztésére szerződtették. Elsődleges feladata előfizetők gyűjtése volt, e célból körzetenként bejárta az országot, munkája elősegítése érdekében rendszeresen közölték a lapban, hogy merre jár, és felszólították az olvasókat, hogy éljenek a lehetőséggel, spórolják meg a postaköltséget.⁶⁶

Szép példával szolgált a kiskőrösi gyülekezet imaházmegnyitója alkalomával:

„Ez a gyülekezet elhatározta, hogy nem csupán a helyi missziót tartja szem előtt, hanem bevételének egyharmadát a központi pénztáron keresztül vidéki misszióra fordítja. Lesz-e még gyülekezet, mely ennek példáját követi? Ilyen irányú közös elhatározás áttekinthetetlen előhaladást jelentene. Ami legszebb, ezt önmaguktól tették, és nem kényszerből.”⁶⁷

1939-re tíz támogatott missziómunkás volt az országban, az évi konferencián gyűjtést tartottak, hogy további száz munkást állítsanak szolgálatba.⁶⁸

⁶⁴ Czibere Gergely visszaemlékezései. H.n., é.n. – MPEL.

⁶⁵ FÁBIÁN, 2000. 23. p.

⁶⁶ Missziói hírek. In: *Apostoli Hit*, 1934. 65. sz. 9. p.

⁶⁷ KALINCSÁK MIHÁLY ÉS NEJE: Missziói hírek. In: *Apostoli Hit*, 1934. 70. sz. 11. p.

⁶⁸ TÓTH, 1998. 105. p.

Összegzés – a munka eredménye

A missziómunkához való hozzáállásról sokat elárul Sárkány Ernő beszámolója az éves konferencián: az utazás megerőltető, „szinte kimerítő, de gyönyörűsége a végtelenségig, minthogy járni is akar rajta, míg csak bírja. Feladata nagy, ereje kevés, de Ura hatalmas”.⁶⁹

A missziósok útleírásaiból kiderül, hogy akkor tekintették szolgálatukat eredményesnek, ha legalább néhány lélekben vágyakozás ébredt Isten után, ha a gyülekezet felbátorodott a kitartásra, ha a Szentlélek kiáradt és betöltötte a résztvevőket. Sárkány Zoltán így tudósított a Cebepusztán átélt eseményekről:

„Egyre nagyobb tömegek (100–150–200) jöttek az evangelium meghallására, s rövidesen egy buzgó, imádkozó csoport alakult, akik forró könyörgésére leszállt reánk az Isten Lelke. Áldott napok voltak ezek. Minden nap hajnalban órákig hullott reánk az újévi zápor. Addig-addig, hogy 1933. jan. 10-től 22-ig 16-an (ma már 18–19-en) lettek elpecsételve a Szentlélek által. Január 20-án 10-en be is lettek merítve.”⁷⁰

Sokszor kellett azzal szembesülniük, hogy kevés az erejük, kevés az idejük, a feladat sok, a terület nagy: „ha munkás lenne elegendő, százak térnének meg”.⁷¹

A másik dolog, ami igazi sikerélményt okozott a szolgálóknak, ha kifejezetten ellenséges hozzáállású egyéneket láttak megtörni az evangélium üzenetét hallva: „a hallgatóság közül sokan még nem régen, mint ellenségek üldözték Isten népét, most mint megtört szívűek keseregtek”.⁷²

A pünkösdi gyülekezetek taglétszámára vonatkozóan végig nagyon hiányos adatokat találunk csak. Tudjuk, hogy a kispesti gyülekezet 1930-ra 300 fős lett, a szakadás előestéjén pedig 450 tagja volt,⁷³ Tomi József pedig 1936-ban „közel 3000 magyar pünkösdiről” beszél.⁷⁴ Ez mutatja a kispesti gyülekezet központi szerepét, de ezen túlmenően sejtéseink lehetnek csak a tagság létszámát illetően. Valószínűleg a városi bázis-gyülekezetek is hasonlóan nagyobbak, a körülöttük kialakuló falusi-pusztai csoportok pedig kisebbek voltak, akár egy-két fővel településenként.⁷⁵

⁶⁹ Sárkány Ernő beszámolója. In: *Apostoli Hit*, 1934. 62. sz. 7. p.

⁷⁰ SÁRKÁNY ZOLTÁN ÉS NEJE: Örömhangok Kiskőrösről. In: *Apostoli Hit*, 1933. 52. sz. 6. p.

⁷¹ K.[alincásák] M.[ihály] levele. In: *Apostoli Hit*, 1934. 61. sz. 9. p. Esetenként azzal is számolniuk kellett, hogy munkájukat, pusztán a láthatókra tekintve, elítélik – mint Sárkány Zoltán esetében: „Kiskunhalason való hosszú időzésünkben sokat keseregünk, nem látva ottlétünk és sok próbáink »méltó« eredményét. Egyesek talán már a legrosszabbakat gondolták felőlünk és munkánk eredménytelenségéről. Amit Halason nem, Kiskőrösön végezett el az Úr. A szomorú halasi napok csak teltek, különösebb jelenség nélkül. Végre az Úr utat nyitott a kiskőrösi misszió megkezdésére.” SÁRKÁNY ZOLTÁN ÉS NEJE: Örömhangok Kiskőrösről. In: *Apostoli Hit*, 1934. 62. sz. 6. p.

⁷² KALINCÁSÁK MIHÁLY ÉS NEJE: Missziói hírek. In: *Apostoli Hit*, 1933. 54. sz. 7. p.

⁷³ SIROKI, 1999. 3. p.

⁷⁴ TOMI [JÓZSEF]: Közelmultból. In: *Apostoli Hit*, 1936. 8. sz. 6. p.

⁷⁵ Pusztataksonyban például egy igen lelkes férfi, Barzsella Lajos tért meg csodás gyógyulása után, és bizonyossága végén megjegyzi: „Az Úr ily jóságát tapasztalva, hamarosan meg is keresztelkedtem, csak még a nagy Áldást várom, melyre a buzgó és hűségessé hívó élet küzdelmeiben elengedhetetlen szükségem van, annál inkább, mert jelenleg is olyan helyen lakom, ahol egyedül lévén az Úrral, gyümölcsözni kell.” Barzsella Lajos bizonyosságtétele. In: *Apostoli Hit*, 1934. 66. sz. 8. p.

A szerzetesrendek szétszóratása Romániában¹

Bánkuti Gábor

A vasfüggönytől keletre létrejött diktatúrák tipizálható jellegzetességeik mellett is a szovjet modellhez és egymáshoz képest is különböző változatok.² Az ateista államrezon közös nevezőjén túl az egyházakkal kapcsolatos intézkedések terén sincs olyan „szovjet modell”, melyet ezekben az országokban maradéktalanul utánoztak volna. Bár mindegyik rendszert a Szovjetunió gyakorlata ihlette, a helyi kommunista pártok egyházpolitikája mégis egyedi – felekezetek és régiók között is különféle – jellegzetességeket mutat. A minta adaptálása országonként más belső adottságok és külső kényszerek függvényében alakult, a külső hatások a recepció és a mutáció kettősségével épültek a lokális kontextusokba. Általános jellemző, hogy a diktatórikus államszervezés logikája nem tűrt meg olyan közösségeket, melyek szervezetiileg és szellemi alapállásukat tekintve függetlenek voltak. Rendkívül változatosak voltak viszont az alkalmazott eszközök és még mozaikosabb – hely- és szituációfüggő – az eredmény. A következőkben a Romániában működő szerzetesrendek sorsát a romániai kommunista egyházpolitika sajátosságainak összefüggésében igyekszem bemutatni.³ A helyi milió szerepét tudatosító elemzés a megszokottól eltérő valóságra irányítja a figyelmünket, és olyan nézőpontot kínál, mely láthatóvá teszi a „nemzeti kánon” által figyelmen kívül hagyott kapcsolatokat és szerkezeti sajátosságokat. Segítségével a korábbi hipotéziseket is tesztelhetjük, s így különbséget tehetünk egy probléma helyi és általános vonatkozásai között.

¹ A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg. Itt szeretnék köszönetet mondani Bandi Istvánnak, Nagy Mihály Zoltánnak és Csendes Lászlónak a kutatás során nyújtott önzetlen segítségükért! Jelen tanulmány a romániai jezsuiták 20. századi történetét feldolgozó, hamarosan megjelenő kismonográfia kutatásainak hozadéka.

² JANOS, ANDREW C.: Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában. Bp., 2003. 33–34. p. Egyháztörténeti vonatkozásban alapvető: RAMET, SABRINA P.: Nihil Obstat. Religion, Politics, and Social Changes in East-Central Europe and Russia. Durham, 1998. Módszertani szempontból és Románia vonatkozásában is nagyon inspiráló: TRENCSENYI BALÁZS: A történelem réműlete. Eszmetörténeti vázlat a két világháború közötti kelet-európai nemzetkarakterológiai vitákról. In: A szabadság értelme – az értelem szabadsága. Filozófiai és eszmetörténeti tanulmányok. Szerk.: Dénes Iván Zoltán. Bp., 2004. 199–224. p.

³ A romániai szerzetesrendek elleni intézkedéseket és a téma legfontosabb adatait ismerteti: BOZGAN, OVIDIU: Ofensiva împotriva monahismului catolic din România (1948–1951). In: *Revista istorică*, 2002. 1–2. 91–119. p. (továbbiakban: BOZGAN, 2002.)

Egyházpolitika a kommunista Romániában

Romániában az egyház és az állam szétválasztását hangoztató szekularista modell helyett a kapcsolatokat az állami ellenőrzés igénye határozta meg, az egyes vallási közösségek megítélése és a velük kapcsolatos intézkedések együttműködési hajlandóságuk szerint alakultak. Az állam és az egyház kapcsolatának új korszakát az együttműködés jelszavával beharangozó retorika a partnerség feltételül már kezdettől és alig burkoltan az állami gondnokság elismerését szabta. Az egyházpolitika e fő törekvése az ortodox egyház esetében, átmeneti zavarok után,⁴ a Moszkvai Patriarchátus tevékeny közreműködésével célhoz ért: az 1948. június 6-án fényes ceremónia keretében beiktatott Justinian pátriárka már Constantin I. Parhontól, a Nagy Nemzetgyűlés elnökétől vette át pásztorbotját, a vallási hatalom jelképét. Beszédében Parhon kiemelte, hogy „a vallási élet elválaszthatatlanul kötődik a román demokráciához és [...] az államnak és az egyháznak segíteniük kell egymást”. Az ortodoxia és az állam közötti együttműködés olyan mintát és hivatkozási alapot teremtett, mely úgy demonstrálta a vallás szabadságát, hogy egyúttal munícióul szolgált az együttműködéstől tartózkodó felekezetek „reakciósként” való megbélyegzéséhez. A Moszkvához, a keleti vallási világközpontozó fűző kapcsolatok a Vatikán elleni szölamokat termékenyítették, és a román görög katolikusok sorsát is előrevetítették.

A világi hatalommal való kooperáció lehetőségét vagy lehetetlenségét a hitbéli meggyőződés mellett a társadalmi, etnikai- és felekezeti összefonódások, tradíciók által formált kapcsolatok alakították, az egyházakkal szembeni fellépést az etnikai-felekezeti viszonyok összetettsége is differenciálta tette.

A görög katolikusok számára már 1945-től kezdve aggasztó perspektívát jelentett a szovjet befolyással együtt járó keleti kapcsolat. Az orosz ortodoxia hegemon törekvéseivel és annak politikai allúzióival a román ortodoxok sem azonosultak maradéktalanul. Ebben a helyzetben a románok vallási egyesítésének egy különleges, a szovjet beavatkozást kizáró alternatívája is felmerült. A Maniu-féle Parasztpárt görög katolikus értelmiségi körei egy patriarchátus létrehozását helyezték kilátásba az ortodox és az unitus románok részére a pápa fennhatósága alatt. Hogy e felvetésben mennyiben játszott szerepet az uniós várakozások továbbélése és mennyiben egy közös, bolsevikellenes álláspont, az nem világos, az viszont Cristian Vasile kutatásaiból tudható, hogy Nikodim pátriárka 1945-ben többször is találkozott Cisar bukaresti érsekkel, és hogy megbeszéléseiken egyikük sem tanúsított nagy lelkesedést a Szovjetunió politikája iránt. Számos olyan ortodox előljáró és egyszerű hívő vélekedett úgy ezekben az években Romániában, hogy a román nép egységére és karakterére az ateista kommunizmus sokkal komolyabb veszélyt jelent,

⁴ Az 1948. február 27-én elhunyt Nikodim, román pátriárka kezdetben tartózkodóan viselkedett a kommunisták előretörésével szemben. Ld. erről: LUCIAN N. LEUSTEAN: Ortodoxia és állam. A kommunizmus építése a Román Népköztársaságban (1948–1949). In: *Pro Minoritate*, 2007. Ősz–Tél, 91–92. p. (továbbiakban: LEUSTEAN, 2007.)

mint a felekezeti megosztottság.⁵ Mintegy három évnyi bizonytalanság után teremtődött meg az a helyzet, melyben végül maradéktalanul egybeestek a Szovjetunió, a Moszkvai Patriarchátus, a román ortodox egyház és a román állam céljai. Ahogy a téma jeles kutatója, Lucian N. Leustan fogalmaz: „1947-et követően, amikor már teljes politikai hatalomhoz jutottak, a kommunisták a román ortodox egyházat úgy tekintették, mint a teljes ortodox közösség részét, mely elősegítheti Románia jó kapcsolatát a Szovjetunióval, valamint segíthet a tömegekre erőltetni a kommunizmust”.⁶ Moszkva támogatása és az állami apparátus asszisztálása mellett a görögkeletiek részéről olyan nyomás nehezedett a román unitusokra, mely önazonosságuk mindkét pillérét kikezdte. A Rómához való hűség okán a hazaárulás, a román nemzet árulóinak bélyegét viselték. Idegen testként, a katolikus egyház további terjeszkedését a pravoszlávok kárára elősegítő természetellenes formációként, enyhébb esetben a jezsuiták áldozataiként tekintettek rájuk.

A görög katolikus egyház „visszatérése” az ortodoxiába a gyakorlatban egyet jelentett e sajátos identitású, egyedi jellemzőkkel bíró közösség brutális felszámolásával. Az intézkedés a román kommunisták számára nem csak a „Vatikán elleni harc” programjának első meghatározó állomása, „nem csak az imperializmusra mért csapás” volt, „hanem a románok egységes nemzeti vallásának megteremtése is”.⁷

Az egyház elleni támadás referenciapontjait a rendszer egyházügyi rendelkezései jelölik. Logikai láncolatuk Romániában (is) átgondolt stratégiát sejtet.⁸ A jogszabályok által közvetített norma formális értelemben a közjó szekuláris értelmezését tükrözi, érvényesítésében jozefinista (és nem szeparációs) modellt követ, a korlátozásokat – az oktrojált társadalomépítés jegyében – az ember felszabadításának eszméjére hivatkozva indokolja. E jogi homlokzat elemeinek szövegszerű, a jogállamiság attribútumaiból kiinduló elemzése könnyen félrevezethet, tekintve, hogy az általános jogtalanság közepette végbemenő folyamatok kritikai megragadására törekszünk. Ezzel együtt a jogi környezet formális

⁵ VASILE, CRISTIAN: Între Vatican și Kremlin: Biserica Greco-Catolică în timpul regimului comunist. București, 2003. 79–103. p. (továbbiakban: VASILE, 2003.) A témáról ld. még: UŐ: Atitudinile clericilor ortodocși și catolici față de URSS și față de regimul de tip sovietic (1944–1948). In: Biserică, putere, societate. Studii și documente. Red.: Bozgan, Ovidiu. București, 2001. 155–182. p. (továbbiakban: BOZGAN, 2001.)

⁶ LEUSTEAN, 2007. 89. p.

⁷ A beolvasztás folyamatát részletesen elemzi: VASILE, 2003. 103–212. p. Luka László (Vasile Luka), a Román Munkáspárt Titkársága 1948. november 25-i ülésén elhangzott véleményét idézi: CSENDES LÁSZLÓ: Párbeszéd a börtönben. Gheorge Gheorgiu-Dej második kormányának viszonyulása a Római Katolikus Egyházhoz. In: Állam és Egyház kapcsolata Kelet-Közép-Európában 1945 és 1989 között. Intézmények és módszerek. Szerk.: Nagy Mihály Zoltán – Zombori István. Bp., 2014. 52. p. (továbbiakban: NAGY-ZOMBORI, 2014.)

⁸ Az egyház elleni intézkedések részletes, dokumentumokkal adatolt, az egyház belső viszonyait is bemutató leírását ld.: TEMPFLI IMRE: Sárból és napsugárból. Pakocs Károly püspöki helynök élete és kora, 1892–1966. Bp., 2002. (továbbiakban: TEMPFLI, 2002.) 97–263. p.

keretként mégiscsak kulcsokat ad a kampány logikájának és céljainak megértéséhez.

Az intézkedések sorát a Román Népköztársaság 1948. április 13-án megjelent alkotmánya nyitotta, mely megszüntette a felekezetek iskolafenntartói jogát. A törvényt az augusztus 3-án megjelent tanügyi reformrendelet egészítette ki, mely a tanítás jogát kizárólag állami jogként, jellegét laikusként határozta meg, és amelynek értelmében minden felekezeti és magániskola az állam tulajdonába került.⁹ Ezzel párhuzamosan, nem éppen rendezett módon és az akciót már a rendelkezés előtt megkezdve, a Közoktatási Minisztérium elfoglalta a tanügyi célokat szolgáló egyházi-, szerzetesi- és vallási közösségek ingó- és ingatlan javait. A kilakoltatott szerzeteseket és apácákat kolostorokba csoportosították át. 1948. július 17-én a román kormány egyoldalúan felmondja a Vatikánnal 1927. május 10-én kötött Konkordátumot. Augusztus 4-én a kormány kiadta a „vallási felekezetek általános rendszerére vonatkozó” törvényerejű rendeletet, amely megmaradt az egyház és az állam közötti kapcsolat lényegeként a kommunista periódus alatt.¹⁰ Az intézkedés a térség országait jellemző szeparációs modelltől eltérően – a felekezetek működését állami jóváhagyáshoz kötött működési statútum összeállításához kötve – az egyházakat formálisan is az állam hatásköre alá rendelte. A rendelet feltételei mellett csak két latin és két görög szertartású egyházmegye működhethet, a 41. cikkely minden külföldről gyakorolt közvetlen joghatóságot tiltott, a gyakorlatban a pápai primátus érvényesülését iktatva ki. Ezzel az egyházi törvénykönyvvel és a hagyományokkal teljesen ellentétes feltételeket támasztott, és létében kérdőjelezte meg a katolikus egyházat. Így a 14 jóváhagyott vallásfelekezettől eltérően a katolikus egyház jóváhagyott működési szabályzat nélkül, megtúrt egyházként működött 1990-ig. A felekezetváltás kérdését szabályozó 37. paragrafus háttérben már a görög katolikus egyház fölszámolásának szándéka húzódott meg. 1948. október 21-én, Gyulafehérváron, az Unitus Egyház születésének 250. évfordulóján, Justinian pátriárka kikiáltja az egyesülést, azaz a Román Ortodox egyház bekebelezését az unitus egyházat. A görög katolikus felekezet megszűnését 1948. december 1-én, Románia nemzeti ünnepén kormányrendelet rögzítette. A rendelet értelmében az „ezen szervezetéhez tartozó ingó és ingatlan vagyont, a volt parókiák kivételével az állam tulajdonába kerül. Ezen javakról egy miniszterközi bizottság (vallásügy, pénzügy, belügy, mezőgazdasági, közoktatási) fog határozni, mely ezen javakat odaítélheti az ortodox egyháznak.”¹¹ A következő években 7 görög katolikus püspök hal meg börtönben. 1949. június 21-én letartóztatják Márton Áront, 5 nappal később pedig Anton Durcovici jászvásári püspököt. A Szentszék 1948. június 29-én kelt, O'Hara nunciatúrai régens által október

⁹ Decret nr. 176 din 2 august 1948 pentru trecerea în proprietatea Statului a Bunurilor bisericilor congregațiilor, comunităților sau particularilor, ce au servit pentru funcționarea și întreținerea instituțiilor de învățământ general, tehnic sau profesional. In: *Monitorul Oficial*, nr. 177 din 3 august 1948.

¹⁰ Decret Nr. 177 din 4 august 1948 pentru regimul general al cultelor religioase. In: *Monitorul Oficial* nr. 178 din 4 august 1948.

¹¹ Decret nr. 358 din 2 decembrie 1948 pentru stabilirea situației de drept a fostului cult greco-catolic. In: *Buletinul Oficial* nr. 281 din 2 decembrie 1948.

26-án életbe léptetett *Nominatio substitutorum* dekrétuma értelmében az akadályoztatott püspökök feladatait az egyház belső ügyeiben titokban kinevezett, állami elismerésre nem szoruló helyettes ordináriusok (ordinarius substitutus) veszik át.¹² A *Hivatalos Közlöny (Monitorul Oficial)* 1949. augusztus 1-én közli a Minisztertanács 1949. július 29-én kelt, 810. számú határozatát 15 katolikus szerzetesrend működésének betiltásáról.¹³ 1950 tavaszán Romániában is megkezdődik a papi békemozgalom szervezése. Az első alkalommal 1950. április 27-én Marosvásárhelyen tartott gyűlés vezetőjét, Ágotha Endre nyáradselyei plébánost a Szent Officium kerülendő kiközösítettnek (excommunicatus vitandus) nyilvánítja, a résztvevőket kiközösítéssel fenyegette meg. A román külügyminisztérium 1950. július 4-én kiutasítja az országból a bukaresti nunciatúra régensét, Gerard Patrik O'Hara-t.

A bukaresti hatóságok magatartása a katolikus egyház vonatkozásában – összehasonlítva a szovjet befolyás alá került országokkal – drámai hatású volt. Márton Áron és Anton Durcovici letartóztatásával megszűnt a Szentszék által kinevezett nyilvános hierarchia, az egyházmegyék állam általi felszámolása szintén egyedi jellegzetesség. A bukaresti vezetés a római katolikus szerzetesség elnyomása terén is „úttörőnek” számított. A férfi szerzetesrendek erőszakos felszámolása Csehszlovákiában 1950. április 13-áról 14-re virradó éjszaka az úgynevezett K-akcióval vette kezdetét.¹⁴ A több hullámban végrehajtott akció májusig 28 rend 2376 tagját érintette. A szerzetesek gyűjtőkolostorokba és internáló kolostorokba tömörítését 1950 márciusában nagyszabású kirakatper előzte meg.¹⁵ A több mint 8000 csehszlovákiai apáca a következő évben jutott hasonló sorsra. Magyarországon a szerzetesek elleni fellépés önmagában is nagy horderejű lépésként annak a politikai játszmának volt része, amely a magyar püspöki kar ellenállásának megtörésére irányult. 1950. június 9. és augusztus 1. között több hullámban mintegy 3000 szerzetest hurcoltak el rendházaikból, és zsúfoltak össze kényszertartózkodási helyeken. A szerzetesrendek működési engedélyét az 1950. évi 34. számú törvényerejű rendelet vonta meg, melyet 1950. szeptember 7-én hirdettek ki. Az

¹² A rendelkezést és a hozzá kapcsolódó rendkívüli felhatalmazásokat közli: TEMPFLI, 2002. 963–969. p.

¹³ Hotărâre nr. 810 din 29 iulie 1949 privind interzicerea functionarii pe întreg teritoriul al Republicii Populare Române, a mai multor formațiuni și organizațiuni, ce formează diferite ordine și congregațiuni romano-catolice. In: *Buletinul Oficial* nr. 51 din 29 iulie 1949.

¹⁴ A csehszlovákiai szerzetesek kitelepítéséről alapvető munka: DUBOVSKÝ, JÁN: Akcia kláštorů. Komunistický režim na Slovensku v boji proti mužským rehoľiam v rokoch 1949 –1952. Martin, 1998.; A K-akció összefoglalását ld.: DUBOVSKÝ, PATRIK: Akcia kláštorů. In: *Pamät' národa*, 2005. 3. sz. 73–78. p. A szerzetesrendek működésének korlátozását vagy tiltását semmiféle jogszabály vagy rendelet nem rögzítette Csehszlovákiában.

¹⁵ A per egyik fővádlottja Frantisek Šilhan jezsuita tartományfőnök volt, akit 25 évre ítélték. KAPLAN, KAREL: Staat und Kirche in der Tschechoslowakei 1948–1952. München, 1990. 101–104. p.

intézkedés 23 férfi szerzetesrend 2582 tagját és 40 női rend közel 9000 apácáját érintette.¹⁶

A romániai szerzetesrendek

Romániában 1919-ben 1327, tíz évvel később 1517 római katolikus szerzetes működött. Ez utóbbi időpontban a 310 szerzetest 44 rendházban, az 1207 apácát 72 rendházban tartották nyilván. A római katolikus szerzetesség zöme az etnikai és felekezeti adottságoknak megfelelően Erdélyben és a Bánátban működött, nagy részük magyar volt, akik közül sokan a trianoni Magyarország területén születtek, az apácák között igen nagy számban voltak a német származásúak. A szerzetesek legnépesebb csoportját a Miasszonyunkról nevezett Iskolanővérek alkották, a férfi rendek közül a ferencesek voltak meghatározóak, obszerváns és minorita águk együttesen a férfi szerzetesek majd kétharmadát számlálta.¹⁷ A két világháború között a szerzetesi hivatások száma dinamikusan növekedett. Az állami statisztikák szerint 1948-ban 25 római katolikus szerzetesrend és kongregáció működött a konkordátum adta keretek közt, 2400 főnyi létszámmal, köztük 480 férfi szerzetessel.¹⁸

Az első világháborúig Nagy-Románia területén egyetlen görög katolikus szerzetesrend, a Bazilita működött. Központjuk a Szatmár megyei Bikszádon volt, itt nyílt meg 1924-től a rend noviciátusa is. A román provincia létszáma az első bécsi döntés után, 1942-ben 30 fő, 1946-ban 72 fő volt, 1948-ban, szétszórásuk előtt, 93 szerzetespapot és testvért számlált.¹⁹ Az asszumpcionista 1923-ban Vasile Suciú gyulafehérvárfogarasi metropolita közreműködésével telepedtek le az országban, ahogy Suciú érsek hozta létre 1921-ben a legnépesebb női közösséggé fejlődő, elsősorban az oktatás és a szociális munka területén aktív Maicii Domnului kongregációt (CMD, Congregația Surorilor Maicii Domnului) is. A kolozsvári székhelyű rendnek 1948-ban 253 tagja volt. Mindent összevetve a görög katolikus egyház 1948-ban bekövetkezett felszámolásakor a hatóságok összesen 118 görög katolikus szerzetest tartottak nyilván 9 kolostorban, és 313 apácát 13 kolostorban.²⁰

A különféle kimutatások összevetése alapján a téma jeles kutatója, Ovidiu Bozgan a 25 romániai római katolikus szerzetesrend létszámát 1948

¹⁶ BALOGH MARGIT – GERGELY JENŐ: *Egyházak az újkori Magyarországon, 1790–1992. Kronológia.* Bp., 1993. 293. p.

¹⁷ FRITZ LÁSZLÓ: *Az erdélyi magyarság egyházi szervezeteinek tíz éve.* In: *Erdélyi Magyar Évkönyv, 1918–1929. I. évf.* (Erdélyi Honismereti Könyvtár) Szerk.: Sulyok István – Fritz László. Kolozsvár, 1930. 49. p.

¹⁸ A Vallásügyi Minisztérium statisztikai adatait közli BOZGAN, 2002. 102–103. p. A jezsuiták két világháború közötti történetéről ld.: BÁNKUTI GÁBOR: *Egyház és társadalom interakciói Romániában a 20. század első felében. A jezsuiták példája.* In: *Az Egyház társadalma – a társadalom egyháza. Egyház és társadalom Közép-és Kelet-Európában a 20. században.* Szerk.: BÁNKUTI GÁBOR – NAGY MIHÁLY ZOLTÁN. Pécs, 2015. 101–135. p.

¹⁹ *Catalogus Ordinii STI Basilii Magni Provinciae Romenae SS. AA. Petri et Pauli anno 1946.* 21. p. A romániai görög katolikus szerzetesrendek és kongregációk történetéről vázlatos áttekintést ad: BOZGAN, 2002. 91–93. p.

²⁰ BOZGAN, 2002. 93. p.

januárjában nagyjából 2500 főre teszi. A közel félezer szerzetes 81, a több mint kétezer apáca 134 kolostorban, illetve rendházban élt ekkor.²¹ A rendek tevékenysége széleskörű intézményes bázist jelenített meg, hivatalos adatok szerint a második világháborút követő első évben a szerzetesek 499 különféle iskolát, 15 kórházat és 22 árvaházat tartottak fenn, ezen felül más egyházmegyei intézményben is tevékenykedtek. Akárhogy is, a rendszer úgy vélte, hogy a szerzetesek és apácák száma veszélyesen magas a katolikusok arányához képest, kiknek száma az 1947. decemberi népszámláláskor 989.006 volt. Összehasonlításként a Román Ortodox Egyház ugyanekkor 10.609.989 hívőt, köztük 5526 szerzetest (1658 férfi és 3868 nő) számlált.²² Az ortodox és a katolikus szerzetesek eltérő megítélése elsősorban eltérő szerzetesi életütemükből fakadt. A kultuszárca egy illetékese ezt 1948-ban úgy látta, hogy bár mindkét felekezetre jellemzőek a reakciós gondolatok, de az ortodoxok „le vannak maradva mint szervezkedés”. A katolikusok egy „fegyelmezett hadsereg”, amely „csak az imperialista Vatikánnak van alárendelve”. Az ortodoxokat az állam képes kontrollálni, a katolikusok viszont egy „fanatikus szervezet, melyet a határon túlról vezetnek. Ebből kifolyólag képesek megszervezni az egész román reakció reményeit, mely a két tábor (nyugat-kelet) összeütközésére alapszik”.²³

A szerzetesek egyre zaklatottabb életében az oktatási minisztérium 1948. augusztus 3-án megjelent, a Hivatalos Közlöny 177. számában közölt, az „iskolai reformról” és az „egyházi személyek, közösségek és kongregációk közoktatással kapcsolatos javainak állami átvétele tárgyában” hozott 1948. augusztus 2-i, 175. és 176. számú rendelete teremtett radikálisan új helyzetet.

A rendelet értelmében a tanítás joga kizárólag az államot illeti meg, és ennek következtében minden felekezeti és magániskola az állam tulajdonába megy át. A 176. rendelet értelmében minden, az oktatási intézményekhez kapcsolódó célvagyonnal és az intézményi személyzet céljait szolgáló, a kiegészítő személyzet tartózkodási helyét is érintő helyekkel együtt. Tekintve, hogy a rendházak általában az érintett intézményekkel voltak egybeépítve, a következmények a jogszabály rigorózus értelmezése esetén is előre láthatóak voltak. Az állami tulajdonba került ingó és ingatlan javakat a rendelet megyénkénti bontásban, 30 oldalon keresztül közölte.

Bár a Kultuszminisztérium az érintettek vagyonát korábban láthatóan aprólékosan felmérte, az átvétel mégis kaotikusan, visszaélésektől kísérvé történt. Egyrészt az intézmények elfoglalása már a rendelet kiadását megelőző hetekben elkezdődött, másrészt a végrehajtás során a kisajátított épületek listáján nem szereplő ingatlanokat is lefoglaltak. „Jött az államosítás, igazi román módon: senki nem tudott semmit, még a minisztériumban sem” – emlékezett az eseményekre Kádár József, a máramarosszigeti piarista gimnázium utolsó igazgatója több évtized

²¹ BOZGAN, OVIDIU: Rezistență, represiune, destindere iluzorie: Biserica romano-catolică în România comunistă. In: *Dosarele istoriei*, 2003. Nr. 9. 42. p.

²² BOZGAN, 2002. 102. p. 14. sz. jegyz.

²³ Uo. 102. p.

távlatából.²⁴ Írott malaszt maradt a rendelet 3. paragrafusa is, mely szerint azon javakat, „melyek kimondottan az egyházi szolgálathoz szükségesek, visszaszolgáltatók az érintett kultusznak”. Sőt, miután 1948 novemberében az egészségügyi intézmények államosítása is megtörtént, a Kultuszminisztérium arra utasította a rendek vezetőit, hogy a közintézményekből eltávolított szerzeteseket az állam által kijelölt épületeikbe vonják össze, holott a kolostorok elhagyása és az átcsoportosítás a 176-os rendeletben szóba sem került, és alapvető ellentétben állt az alkotmány és a kultusztvény által is garantált vallásszabadsággal. A tanító rendek és kongregációk szerzeteseinek összegyűjtése az illetékes szervek logisztikai alulvezéreltsége következtében szintén nem ment zökkenőmentesen, a gyűjtőhelyül kijelölt épületeket olykor már más helyi közigazgatási intézmények foglalták el. A szerzetesek mindennapjait a kiszámíthatatlanság és a bizonytalanság állandósuló légköre határozta meg.

A szerzetesrendek szétszórátása

Mindeközben gőzerővel folytak a görög katolikusok elleni intézkedések. Szerzetesi központjaik felszámolása 1948 októberében vette kezdetét. Október 19-én a bikszádi és a többi bazilita kolostort (Füzesmikola, Majszin, Obrázsa, Felsőszilvás/Prislop), a görög rítusú jezsuiták totesdi rendházát, az asszumpcionistaikat (Belényes, Balázsfalva, Bukarest) a ferencesek (Drágcséke, Nagyvárad és Bukarest), és a keresztény iskolatestvérek (Nagyvárad, Balázsfalva, Bukarest) házaikat foglalták el, többeket letartóztattak vagy hazaküldtek. Ugyanez a sors várt a szerzetesnővérekre is.²⁵

A munkaterületüktől megfosztott római katolikus szerzetesek sorsa 1949 márciusában fordult a végkifejlet felé, immár a vikáriusokkal folytatott Statutum tárgyalások és a felszámolt görög katolikus egyház papjainak további működésével összefüggésben. A belügyminisztérium március 25-ei vezetőségi ülésén Teohari Georgescu miniszter referált a témáról: „a katolikus probléma napról napra egyre akutabb, a papok és szerzetesek politikája miatt, akik a pápa és az angol-amerikai imperializmus ügynökei. [...] A kolostorok lettek a népi demokrácia elleni összeesküvés, izgatás és uszítás gócpontjai”. A miniszterhelyettes – Szekuritáte vezér Gheorghe Pintilie ezért azt a megbízást kapta, hogy Stanciu Stoian kultuszminiszterrel és Justinian pátriárkával együtt készítsen listát azokról a kolostorokról, ahová a római katolikus

²⁴ Kádár József önéletrajzi visszaemlékezése, 1984. In: Üzenetek a máramarosi végekről. Kádár József piarista beszámolóí és emlékezései (1945–1992). Szerk.: KOLTAI ANDRÁS – OROSZ KRISZTOFER LEVENTE. Bp.–Máramarossziget, 2014. (továbbiakban: KOLTAI–OROSZ, 2014.) 64. p.

²⁵ 1948 őszén a balázsfalvi Maicii Domnului kongregációs nővérei Moldvába, egy Vrancea megyei kolostorba lettek átszállítva. Egy évvel később 1949 őszén mindenkit a családjához küldenek vissza, mert nem sikerült áttéríteni őket az ortodoxiára. KOM, ANDRÉ: Unificarea Bisericii Unite cu Biserica Ortodoxă Română în 1948. In: Studii de Istoria Bisericii. Red.: BOZGAN, OVIDIU. București, 2000. 100. p. A tanulmány a felszámolt ferences rendházak között említi még Szaniszlót (Sanislău), de ott sem ekkor, sem korábban nem éltek ferencesek.

szerzeteseket gyűjtik majd össze.²⁶ Az életterüktől megfosztott szerzetesek az állam szempontjából haszontalanná lettek, ezzel a jozefinista kauzális logika értelmében létük jogosultsága kérdőjeleződött meg: ellehetetlenítésük lett felszámolásuk okszerű indoka.

A Romániában működő 25 római katolikus szerzetesrend közül a Minisztertanács 1949. július 29-én kelt, a *Hivatalos Közlöny* 1949. augusztus 1-én közölt 810. számú határozata tizenöt – az államosítások előtt oktatással és betegápolással foglalkozó – rend működésének betiltásáról döntött.²⁷ Az érintett 12 női – az orsolyiták, az uniós orsolyiták, az angolkisasszonyok, a Notre Dame de Sion Nővérek, a Szatmári Irgalmas Nővérek, az Irgalmas Nővérek Páli Szent Vince Szeretleányai, a Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek, a Ferences Szegénygondozó Nővérek, a segítőnővérek, a Congregației Surorilor Franciscane del Giglio (Gigliói Ferences Nővérek Kongregációja), a Congregației Surorilor Benedictine de Sancta Lioba (Szent Lioba Benedekrendi Nővérek Kongregációja), a Congregației Surorilor Sărace de Sfânta Familie (Szent Családról Nevezett Mellersdorfi Szegény Ferences Nővérek Kongregációja) – és 3 férfi rend – a piaristák (32 fő), a mercedáriusok (10 fő) és a Keresztény Iskolatestvérek (38) – 1960 tagot számlált.²⁸ Pasztorális jellegű tevékenységük miatt a rendelet nem nevesítette a jezsuitákat (29), a ferenceseket [kapucinusok (21), a minoritákat (33), az obszervánsokat (181), a konventuális minoritákat (83)], a szalvatoriánusokat (21), a premontreieket (12), a kapucinusokat (21), a mechitaristákat (1), a bencéseket (1) és a lazaristákat (15).²⁹ Utóbbiak sorsa szempontjából bizonytalanságot okozott, hogy a rendelet első paragrafusának utolsó bekezdése szerint „hasonlóképp nem fognak működni a fel nem sorolt rendeken túl azok a rendek, melyek oktatási, betegellátási és szociális ellátással foglalkoztak”.

Az érintett rendtagok a következő lehetőségek között választhattak: munkát vállalnak, hazamennek családjukhoz, külföldre távoznak vagy „klauzúrába” vonulnak. Valójában csak az utóbbival élhettek, ami a

²⁶ DOBEȘ-FÜRTÖS, ANDREA: „Nebun pentru Hristos” Soarta unui părinte ieziuit în timpul regimului comunist. Otto Canisius Farrenkopf (1888 –1967). In: *Pro Memoria. Revistă de istorie ecleziastică*, 2011–2012. Nr. 10–11. (továbbiakban: DOBEȘ-FÜRTÖS, 2011–2012.) 248. p. Egy 1949 áprilisában kelt jelentés a romániai katolikus és a továbbra is kitartó görög katolikus szerzetesek számát 2200-ra becsülte 28 rendből és kongregációból. A dokumentum szerint közülük 1700 szerzetes 50 monostorban él, a többi 500 az országot járja a nunciatúra utasításainak megfelelően.

²⁷ *Buletinul Oficial* nr. 1949. 51. sz. 332–333. p.

²⁸ BOZGAN, OVIDIU: *Nunțiatura Apostolică din România în anii 1948–1950*. In: *Biserică, putere, societate. Studii și documente*. Red.: BOZGAN, OVIDIU. București, 2001. 146. p. Egy 1949. szeptember 9-én kelt beszámoló szerint a rendelet 1551 személyt érintett. Ezek közül 1072 személy igényelte, hogy visszatérjen a családjához, 258 civil területen dolgozna, 62 külföldre távozna, 159 pedig a vallási élet folytatása mellett döntött. A 65 férfi szerzetesből 36-an plébániát igényeltek. Uo. 148. p. 36. jegyz.

²⁹ A rendek elhelyezkedéséről és vezetőiről ld.: BOZGAN, 2002. 107–118. p. A rendi létszámok a Kultuszminisztérium 1949-es adatai.

gyakorlatban „gettósítást” jelentett.³⁰ A rendelet erre a lehetőségre a szerzetesek számára a bukaresti érsekséget és a gyulafehérvári püspökséget, az apácáknak Mária-Radnát és a bukaresti Popești-Leordenit jelölte ki. A már korábban egyházmegyei státusba felvettek elkerülhették a koncentrációt. A betegápolók tovább dolgozhattak, de nem viselhetek szerzetesi ruhát. Döntésükről a szerzeteseknek tíz napon belül kellett értesíteniük a kultuszminisztériumot. Az intézkedéssel kapcsolatos feladatok végrehajtásáért a kultusz- és a belügyminiszter felelt, akiket a rendelet a „határozatból adódó bármilyen ügyek megoldására” hatalmazott fel. Az események hatására többen aposztáltak, a feloszlott rendek tagjai szétszóródtak az országban.

Nem alakult különül a rendelet által nem érintett rendek sorsa sem. Sőt, jogi státusuk megőrzésével a rendszer nyílt/nyilvános ellenségként tarthatta számon őket. A „rendszerre szervezett irracionális”³¹ éveiben a „szocialista törvényesség” jogi homlokzata³² semmiféle biztosítékot nem jelentett, az alternatív létforma és a szervezeti kohézió csak belső erőforrások segítségével volt megőrizhető. 1950. december 12-én éjjel³³ az állami milícia és a Szekuritáte váratlanul a szamosújvári ferences kolostorba hurcolta néhány kivételtől eltekintve az összes jezsuita szerzetest. Kényszerlakhelyüket 1957-ben oldották fel.³⁴

Az esemény lefolyása a ferencesekével lehetett hasonlatos, akik 1951 augusztusában jutottak hasonló sorsra:

„1951. augusztus 20-21 éjjelén esti 11 órakor, nagyon pontosan megszervezetten a milícia összes helyeinkről összeszedte az összes rendtagokat és teherautókon [Mária]Radnára szállította, összesen 120 személyt. [...] Emberi számítás szerint minden munkaterüinktől és bevételi forrásunktól megfosztva, [...] szemmel láthatólag arra számítottak, hogy szétmegyünk, ajánlották, hogy vállaljunk állást. A híveknek megható

³⁰ KÁDÁR JÓZSEF: Beszámoló a romániai piaristák helyzetéről, 1954. december. In: KOLTAI – OROSZ, 2014. 54. p.

³¹ Az '50-es évek magyarországi intézményesült diktatúráját jellemzi így a korszak avatott kutatója: GYARMATI GYÖRGY: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956. Bp., 2011.

³² „A szocialista törvényesség (»mindent a jogszabály szerint teszünk«) kettős jogi valóságot intézményesített: a teljes jogtalanság és az ideológiai konstrukcióként létező »homlokzatjog« ellentmondását.” FLECK ZOLTÁN: Jogszolgáltató mechanizmusok az államszocializmusban. Totalitarizmus elméletek és a magyarországi szocializmus. Bp., 2001. 94. p.

³³ PAKOCS KÁROLY: *Küzdelem a lelki vakság ellen*. Kézirat, 1953. 25. p. – Sztalmári Püspöki és Káptalani Levéltár.

³⁴ Az elhurcolt jezsuiták egyéni sorsáról töredékes adatokat közöl BUNEA, VASILE: Viața, rezistența și misionarismul iezuiților în cei șapte ani de domiciliu forțat la Gherla. In: *Vatra*, 2006. Nr. 4. (XXXIII/421.) 40–45. p. A kényszerlakhelyen élők mindennapjaiba nyújt betekintést Batai Gyula jezsuita szerzetes tevékenységén keresztül: JÁNOSI CSONGOR: Román titkosszolgálati háttérintézkedések Batai Gyula jezsuita szerzetes esetében. Egy 1956. évi kiutasítás előzményei. In: *Az Egyház hatalma – a hatalom egyháza. A közép-kelet-európai egyházi vezetők felfogása az állam–egyház kapcsolatról 1945 és 1989 között*. Szerk.: Nagy Mihály – Zombori István. Bp., 2015. 9–33. p.

áldozatkészsége és saját munkánk után mégis megéltünk, nem szenvedtünk hiányt.”³⁵

Az összegyűjtött ferenceseket 1952 májusának végén Máriaradnáról három kolostorba osztották: Désre, Körösbányára és Esztelnekre.³⁶

A kénysztartózkodási helyek elhagyásának lehetősége Márton Áron szabadulását követően került kézzelfogható közelségbe.³⁷ Bálint Szalvátor ferences szerzetes erre így emlékezett:

„1955. március 25-én hazajött Márton püspök úr a tömlőcből. Úgy látszott, hogy enyhülés következik. Az ő tudtával megindultunk Bukarestbe a kultusz osztálynál helyzetünk rendezését kérelmezni. A kultuszosztály főnöke és Cobjile főinspektor fogadtak udvariasan. Beismerték, hogy taktikai tévedés volt minket összegyűjteni. Sok memorandumot adtunk be. E sorok írója minden tárgyaláson ott volt, összesen vagy 6 ízben. Az utolsó tárgyalásunk 1956. október 23-24 és 27-ik napjain. Minden problémát végigbeszéltünk. Belementek abba, hogy 21 rendi templomunkhoz visszaküldjünk egy-egy szerzetespapot, de szerzetes kántort vagy sekrestyést mellé nem engedtek. [...] Felajánlották, hogy egyházmegyei plébániákra is adnak kihelyezési engedélyt, azonban amikor láttuk, hogy a magas kultuszosztály ez utóbbi csoportot úgy kezeli, mintha a rendből kiléptek volna, tiltja nekik, hogy kolostoraikkal kapcsolatot tartsanak, ugyancsak Márton püspök úrral megegyezve ilyen áron nem akartunk szétmenni.”³⁸

A szerzetesek ügyének rendezése hamarosan mégis ad acta került. Mivel Márton püspök az állammal való tárgyaláshoz nem kapott szentszéki felhatalmazást, személye az egyházpolitikai játszmákban leértékelődött. Tömegeket mozgató bérmaúttjai hatására a belügyminisztérium 1957 júniusában házi őrizetét rendelte el, mozgási szabadságát egy évtizeden keresztül a püspöki palota és a székesegyház területére korlátozta.³⁹ A

³⁵ P. BÁLINT SZALVÁTOR: Az erdélyi ferencesek koncepciós pere 1960–1961. Kézirat. Tempfli Imre tulajdonában. (továbbiakban: BÁLINT.) Köszönet Tempfli Imrénnek, hogy a kéziratot és Bálint Szalvátorral folytatott levelezését rendelkezésemre bocsátotta!

³⁶ A ferencesek sorsáról ld.: FR. BARTALIS JÁNOS OFM: Halálra ítélve – Erdélyi ferencesek története 1949–1989-ig. Déva, 2001. Az egyes rendházak kiürítéséről: TEMPFLI, 2002. 378–382. p.

³⁷ A Nagy Nemzetgyűlés Elnöksége 1955. január 3-án függesztette fel Márton Áron börtönbüntetését, aki március 24-én térhetett vissza Gyulafehérvárra úgy, hogy az állam által szabott feltételeket nem fogadta el. Szabadulásának körülményeiről, a vele kapcsolatos sikertelen becserkészési kísérletekről, Románia vezető politikusaival folytatott tárgyalásairól és az egyház helyzetével kapcsolatos álláspontjáról ld.: NAGY MIHÁLY ZOLTÁN: Márton Áron püspök szabadon bocsátása 1955-ben. Kísérlet a romániai katolikus egyházrész helyzetének rendezésére? In: NAGY–ZOMBORI, 2014. 141–144. p. (továbbiakban: NAGY, 2014.); MARTON JÓZSEF: Márton Áron szabadulása. In: *Studia Theologica Transsylvaniensia*, 2011. 2. sz. 273–293. p.

³⁸ BÁLINT, i. m.

³⁹ Ld. erről: NAGY, 2014.; SERES ATTILA: „A legreakciósabb egyházi vezető” Román állami egyházügyi vezetők percepciói Márton Áronról a hruscsovi érában. In: Az idők

jezsuiták szamosújvári kényszerkitelepitése például 1957 őszen – az 1955-ben reméltől egészen eltérő módon – ért véget.

A vallásügyi államtitkárság 1957. június 17-i javaslatában szólította fel Gheorghe Pintilie tábornokot, hogy a „reakciós görög katolikus agitációs központot” számolja fel. Az erre vonatkozó parancsot Pintilie szeptember 27-én adta ki, az egyes szerzeteseket új kényszerlakhelyekre szórva szét. Nem igényel különösebb magyarázatot, hogy a szerzetesek széttelapítése az „összetelepítés” kudarcát igyekezett korrigálni. Az ugyanis, amint azt az események világossá tették, a szándékolttól ellentétes hatást váltott ki. Az összezsúfolás 7 éve alatt egy szerzetes sem hagyta el a rendet, és bár a klauzúras lét nem illeszkedett a Társaság hagyományos életütemébe, az állami kényszer minden bonyodalom ellenére mégsem a lassú kimúlást idézte elő, hanem sokkal inkább az egymásra utaltságot, a közösségi összetartozás tudatát erősítette meg. Talán nem véletlen, hogy a rendtagok egy része számára – hasonlóan a ferencesekhez – csak ezt követően érkezett el az igazi megpróbáltatások ideje. Ezt azonban a szerzetesek és az állam viszonyának újabb fordulata készítette elő. 1959. október 28-án dekretum jelent meg az 1948-as kultusztörvény módosításáról a szerzetesekre vonatkozóan.⁴⁰ A kiegészítés az 1949-ben meghagyott rendek fennmaradását a minisztertanács által elfogadott működési engedélyhez kötötte. Előírta, hogy szerzetes csak az lehet, akinek egyetemi teológiai diplomája van. Mások csak abban az esetben, ha betöltötték az 55 vagy női szerzeteseknél az 50 évet.⁴¹ Ettől kezdve egyetlen katolikus szerzetesi intézmény sem rendelkezett jogi státussal Romániában.

mérlegén. Tanulmányok Márton Áron püspökről. Szerk.: Bodó Márta – Lázár Csilla – Lövetei László. Bp.–Kolozsvár, 2013. 89–116. p.

⁴⁰ BOZGAN, OVIDIU: *Cronica unui eșec previzibil. România și Sfântul Scaun în epoca pontificatului lui Paul VI(1963-1978)*. București, 2004. 456. p.

⁴¹ BÁLINT, i. m.

A „reakció” letörése és az együttműködő vonal újjászervezése a Magyarországi Református és Evangélikus Egyházban 1956 után

Jávor Miklós

A magyar protestantizmus a sztálinista állammodell szorításában

Az 1945-öt követő időszak vallás- és egyházellenes politikája során a kommunista hatalom számára hamar világossá vált, hogy ameddig az ország átbolsevizálását minden eszközzel ellenző, eltántoríthatatlanul antikommunista Mindszenty József ül a hercegprímási székben, a katolikus egyházat nem tudják hatalmi kontrolljuknak szolgálai módon alárendelni, ezért a „megegyezés útjait” (ami lényegében az új hatalom előtti kapitulációt foglalta magában egyházi részről) előbb a protestáns egyházakkal kell keresni. Magától értetődően ezt a népköztársaságra veszélyesnek ítélt protestáns egyházi vezetők eltávolítása és bebörtönzése előzte meg: 1948 májusában lemondatták Ravasz László¹ református püspököt, a dunamelléki egyházkerület vezetőjét, valamint 1948. október 1-jén kétévi fegyházbüntetésre ítélték Ordass Lajos² evangélikus püspököt.³

A református és az unitárius egyházak képviselőivel 1948. október 7-én, az evangélikuséval pedig 1948. december 14-én írták alá az állam és egyház közti megállapodást. Az egyezmény elvben természetesen teljes működési

¹ Ravasz László (1882–1975): A teológiai akadémiát Kolozsváron végezte. Több állomáshely után 1921-től a Budapest Kálvin téri egyházközség lelkésze és a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke. 1927 és 1944 között református püspökként a felsőház tagja. A kommunista diktatúra 1948-ban püspöki, majd 1953-ban lelképásztori állásáról is lemondatta. Az 1956-os forradalom alatt az Országos Intézőbizottság és az abból kinövő Megújulási Mozgalom vezetőjeként egyházának legfontosabb személye. A komolyabb megtorlást elkerüli, azonban haláláig vezető szerephez már nem jut. GÖRFÖL TIBOR – KRÁNITZ MIHÁLY: Teológusok lexikona. Bp., 2002. (továbbiakban: GÖRFÖL–KRÁNITZ, 2002.) 315–316. p.

² Ordass Lajos (1901–1978): A Magyarországi Evangélikus Egyház 20. századi történelmének legnagyobb hatású, mártír életű alakja. Teológiai tanulmányait Sopronban kezdte, Budapesten folytatta, 1924-ben szentelték lelkészé. Számos helyen szolgált, többek között Debrecenben honvédségi lelkész, valamint Budapesten kerületi missziós lelkészi feladatokat is ellátott. 1945 szeptemberétől Raffay Sándor püspök utóda a Bányai Egyházkerület (1952 után: Déli Egyházkerület) élén. A kommunista diktatúrával szembeforduló magatartása miatt koholt vádak alapján 2 évnyi fegyházbüntetésre és 5 év hivatalvesztésre ítélték. Állami és egyházi rehabilitálására 1956 októberében kerül sor. Az 1956-os forradalomban átvette a Déli Evangélikus Egyházkerület püspöki tisztségét, amelyből a forradalom bukását követően, hosszas huzavona után 1958-ban távolították el. Ezt követően visszavonultan élt. Vö.: BOLERATZKY LÓRÁNT: Aki mindvégig állhatatos maradt. Ordass Lajos, a mártírsorsú evangélikus püspök. Bp., 2001.

³ KISS FERENC – DEZSÉRY LÁSZLÓ: A magyar protestantizmus öt éve, 1945–1950. Bp., é.n.

szabadságot biztosított, valójában azonban nem értékelhetjük másként, mint a Rákosi-rezsim győzelmét a protestáns antikommunista vonal felett.⁴

Hűen tükrözi a csapdába esalt és kényszerpályára állított magyar protestantizmus állapotát, hogy a diktatúrának ilyen és ehhez hasonló megnyilvánulásokat sikerült megfélemlítéssel, valamint a rendszerszimpatizáns lelkészek és teológusok egyházon belüli, célzott hatalmi pozicionálásával⁵ kikényszeríteni: „Szükséges, hogy a keresztény egyházak vonják le az Úr Jézus Krisztus szociális tanításainak minden következményét és bátor társadalmi és gazdasági programot hirdessenek meg s ilyen program szolgálatára ajánlják fel életüket. Egyházunk teljes készségét ajánlja fel az új magyar állami rendben minden olyan szolgálatra, amelyet az Úr Jézus Krisztus nevében, a Szentlélek erejével végezhet.”⁶ Az ilyen irányba mutató megnyilvánulások, állásfoglalások vagy a terror szülöttei, vagy a kommunista eszmével nyíltan szimpatizáló, szélsőségek felé hajló egyházfiktól⁷ származtak, de természetesen semmi szín alatt sem azonosíthatóak a protestáns egyházak valódi egyházkormányzati, valamint lelkeségi törekvéseivel. Az 1956-os forradalom kirobbanását közvetlenül megelőző időszak, valamint a forradalom egyházakat érintő eseményei igazolják, hogy a magyar protestantizmus valódi önazonossága a Ravasz László és Ordass Lajos nevével fémjelzett, a hatalom által reakciónak bélyegzett irányvonalon jelölhető ki. Ezt az állítást igazolja az a nagy megújulási kísérlet, amely a magyarság szabadságharcának sodrában, a

4 LADÁNYI SÁNDOR: Vázlatos történelmi áttekintés a Magyarországi Református Egyház közelebbi múltjának alakulásáról. In: A Magyarországi Református Egyház története. Szerk.: Barcza József – Dienes Dénes. Sárospatak, 1999. 101–139. p.

5 Erre eklatáns példa Bereczky Albert református püspök, aki az 1945 és 1950 közötti évekre visszaemlékezve így igazolta saját maga és követői kollaboráns viselkedését: „Megdöbbentő, hogy mennyire nem látják még mindig egyházunk hivatalosai és széles rétegei az emberiség életének azt az óriási méretű átalakulását, amely mélységében is, szélességében is páratlan az emberiség eddigi történetében. Soha még olyan mélyreható, az egész eddig volt életformát radikálisan elítélni és megújítani akaró forradalmi átalakulás még nem ment végbe, mint amilyenek most mi már részesei vagyunk. Ugyanakkor túlzás nélkül meg lehet állapítani, hogy nemcsak vertikális, hanem horizontális irányban is egyedülállóak a méretei ennek az átalakulásnak. A földkerekségen soha még százmillióknak a lelkét így nem mozgatta meg egyetlen hatalmas gondolatrendszer, mint most.” Idézi: SZATHMÁRY BÉLA: A magyarországi református egyház szervezetének kialakulása és jelenlegi működése, különös tekintettel az egyházi bíraskodásra. Sárospatak, 2004. (PhD-értekezés. Kézirat.) 107. p.

6 Kivonat a Magyarországi Református Egyház zsinati tanácsa Budapesten, 1948. évi április hó 20-án tartott ülésének jegyzőkönyvéből. In: DANCS ISTVÁNNÉ: Források a magyar népi demokrácia történetéhez, 3. Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról. (1945–1948) Bp., 1979. 751. p.

7 Kétségtelen tény, hogy kis számban, de (főképpen a református egyház soraiban) akadnak olyan lelkészek, akik már 1945 előtt is szimpatizáltak a baloldali eszmékkel, majd a háborút követően önként váltak a kommunista diktatúra kiszolgálóivá. Ha ennek mélyebb okait akarjuk kutatni, érdemes megszívelni és továbbgondolni: „Aki egyszer komolyan számba akarja venni, hogy mi is volt a magyar kálvinizmus, annak elsősorban egy magatartást kell leírnia, mert ha reá külön is jellemző teológiai elemek rendszerezésére törekszik, aligha fog találni érdemleges rendszerezni valót.” GOMBOS GYULA: Szabó Dezső. New York, 1975. 51. p.

diktatórikus egyházpolitika kvázi antitéziseként elementáris lendülettel vált református és evangélikus egyházaink vezérelvévé.

A magyar protestantizmus a forradalom viharában

Az ÁEH jelentései szerint a protestáns reakció restaurációs szándékú artikulálódása már a forradalom kitörését megelőző időszakban, a XX. pártkongresszus hazai recepciója által eszkalált általános enyhüléstől (tehát kb. az 1956-os év közepétől) világosan nyomon követhető. Az Egyházak Világtanácsa 1956. július 28. és augusztus 4. között Galyatetőn központi bizottsági ülést tartott, amelyen a hazai protestantizmus vezetőin kívül nagyszágrendileg 200 főnyi külföldi protestáns lelkész és teológus is részt vett. Dr. Török István,⁸ debreceni teológia tanár ÁEH-nak tett jelentésében így értékeli az EVT galyatetői ülését: „Az EVT vezetői személyiségei tüntető módon keresték a kapcsolatokat közülünk azokkal, akik nem tartoznak az egyházkormányzat jellegzetes képviselői közé. Általános volt a szocializmus ellenes beállítottság.”⁹ Fontos leszögezni, hogy a galyatetői tanácskozások tematikájára, hangvételére és légkörére a politikai enyhülés vitán felül érezhető hatást gyakorolt, azonban az ÁEH, valamint a rendszert kiszolgáló lelkészek által utólagosan prognosztizált reakciós restaurációs kísérletről semmiképpen nem beszélhetünk. Ezzel szemben valójában annyi történt, hogy a magyar protestantizmus vezetőinek megítélése szerint a múlt hibáival való kétoldalú (állami és egyházi) szembenézés lehetőségét és azok esetleges orvoslását a politikai helyzet ekkorra tette egyáltalán szóba hozhatóvá. E tekintetben is elsősorban csupán a református és az evangélikus egyház által egyaránt „elfogadott” 1948-as állami egyezménytől való eltérések korrigálására szorítkozhattak. Összefoglalva, a galyatetői tanácskozásoktól a magyar protestantizmus döntő része azt remélte, hogy az állami egyezményekben lefektetett minimális jogaik érvényesítésében és betartatásában (melyeket a Rákosi-diktatúra egyház- és vallásüldöző gépezete mindaddig tulajdonképpen semmibe vett) a desztalinizációs folyamatokat kihasználva pozitív irányú változásokat érhetnek el.¹⁰ Különösen a református egyház berkein belül kaptak teret az ekkor még nagyon óvatos rendszerkritikus megnyilvánulások,¹¹ mivel a hivatalos egyházpo-

⁸ Török István (1904–1996): teológiai professzor, egyetemi tanár. Münsterben, Margburgban és Berlinben is tanul. Karl Barth tanítványa és követője. 1950 és 1967 között a Debreceni Teológiai Akadémia tanára, 1968-ban nyugdíjba vonult. GÖRFÖL-KRÁNITZ, 2002. 381. p.

⁹ [S.a.]: Az 1956-os magyarországi ellenforradalom egyházi vonatkozásai. (1958) – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. (továbbiakban: MNL. OL.) XIX-A-21-c. (= Az Állami Egyházügyi Hivatal iratai. Adattár.) 16. dob. 030/7.

¹⁰ Erről ld. bővebben: LADÁNYI SÁNDOR: Egyházpolitika és a magyar református egyház magatartása, tevékenysége, megújulási kísérletei 1955-1956-ban. In: A magyarországi református egyház 1956 tükrében. Bp., 2006. 240–311. p.; PAP LÁSZLÓ: Tíz év és ami utána következett, 1945–1963. Bern-Budapest, 1992.

¹¹ Nagyon fontos megjegyezni, hogy a Református Teológiai Akadémia frissen végzett lelkészei és teológusai már 1955 tavaszán úgynevezett Hitvalló Nyilatkozatot szerkesztettek, melyben bírálják az 1948-as egyezmény (állami részről való) semmibe vételét, valamint a „diktatórikus klikkek” uralmát az egyházon belül. Ez a nyilatkozat válik 1956-ban a megújulási mozgalom alapvetésévé. Vö.: GOMBOS GYULA: Szűk esztendő. A magyar kalvinizmus válsága. Washington D.C., 1959.

litikai és egyházkormányzati modell sokat próbált „erős embere”, Bereczky Albert¹² zsinati és konventi elnök súlyos betegsége miatt az üléstől távolmaradt. Természetesen az ÁEH aktívan figyelte az ülésre meghívott nemzetközi egyházi szervezetek vezetőinek és a magyar protestantizmus képviselőinek kapcsolatát, de ennek jelentősége jobbára az 1956-ot követő ÁEH-féle eseménymagyarázatokban, visszamenőleges elemzésekben és jelentésekben értékelődött fel. A forradalom után a galyatetői ülés nyugatról érkezett résztvevőinek magatartását minden esetben igyekeztek úgy beállítani, mintha azok ellenséges politikai megbízatást teljesítve ellenforradalmi bujtogatásra, és reakciós-restaurációs előkészületek megtervezésére használták volna fel a találkozót. Ezeket a jelentéseket az 56-os forradalom leverését követő megtorlások időszakában elemző, feltáró, nem egyszer bűnbánó stílusban olyan egyházi személyek írták, akik 1956 késő nyarán maguk is ott voltak Galyatetőn.

A galyatetői ülést követően 1956 szeptemberében és októberében a református és evangélikus egyházak sorra tartották országos lelkészkonferenciáikat, ahol a diktatórikus egyházpolitika (döntően az 1948-as egyezmények megszegése), valamint az államhatalommal való nyílt együttműködés során kompromittálódott teológusok és lelkészek finom bírálata is megjelent. 1956. október 8-án 180 lelkész aláírásával beadvány érkezett a Református Egyház egyetemes konventjéhez, amely a Galyatetőn felvetett teológiai és egyházkormányzati elképzelések rendszerezésére és megvitatására „kerekasztal” összehívását szorgalmazta.¹³ Erre azonban a forradalom kitörése miatt már nem kerülhetett sor.

A forradalom kitörésének napján a református és evangélikus teológushallgatók és tanárok egyaránt jelentős számban vettek részt az Írószövetség által szervezett tüntetésen. A résztvevők sorát gyarapították a korabeli magyar

¹² Bereczky Albert (1896–1966): A teológiai akadémiát Baselben és Pápán végezte. Számos szolgálati hely után 1929-től a külső-lipótvárosi és a terézvárosi gyülekezet lelkésze. A német megszállás és a nyilasterror alatt bekapcsolódott az ellenállási mozgalomba. 1945-től a Független Kisgazdapárt tagja. 1948-tól a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke. 1949 és 1956, majd 1957 és 1958 között a Református Egyház Országos Zsinatának és az Egyetemes Konvent lelkészi elnöke. A sztálinizmus időszakában a hivatalos egyházpolitika lojális és erőskezű alakja. Ld. pl.: A nemzetgyűlés almanachja, 1945–1947. 59–60. p. Online: Országgyűlési Könyvtár: <http://www.ogyk.hu> / Magyar Parlamenti Gyűjtemény / Almanachok. – 2015. október.

¹³ MNL. OL. XIX-A-21-c. 16. dob. 030/7.

protestantizmus olyan kulcsszereplői is, mint dr. Nagy Barna¹⁴ teológiaprofesszor, valamint Pap László,¹⁵ a Református Hittudományi Akadémia dékánja.

Az 1956-os protestáns egyházi reakcióra vonatkozó ÁEH jelentések tanúsága szerint 1956. október 31-én dr. W. Visser't Hooft, az Egyházak Világtanácsának főtitkára telefonon fejezte ki a magyar kálvinizmus megújodási mozgalma által elért eredmények felett érzett örömét, hogy a „galyatetői ülés hozzájárulhatott e nap előkészítéséhez”.¹⁶ A főtitkár ezt követően Pap Lászlónak címzett táviratában segítségéről is biztosította a Magyar Református Egyházat: „Reméljük, hogy új korszak kezdődik, készen állunk a segítségre.” Az újonnan megalakult *Reformáció* című hetilap első és egyetlen példánya is reményekkel teli hangon számolt be az Intézőbizottság által elért eredményekről és a Megújulási Mozgalom¹⁷ távlatos céljairól:

„Hírmondás, hírverés, magánbeszélgetés során mind teljesebbé válik a bizonyosság, hogy az elvi síkon immár hónapok óta folyó megbeszélések eredményeit eleve néni kell és lehet tenni, mind a teológiában, mind a tanításban, mind az egyházi közigazgatásban, főképpen pedig a keresztyén misszió lendületét gátló akadályok eltávolításával.”¹⁸

A nép körében jártas egyszerű lelkészek gyakorta kódotlanul elmondták, mit is értenek a „keresztyén misszió lendületét gátló akadály” alatt: „Meg-

¹⁴ Nagy Barna (1909–1969): nemzetközileg elismert református teológus. Tanulmányai során több nyugati egyetemen megfordul, megismerkedik Karl Barthtal, akinek tanítványa, majd követője lesz. 1936-ban Debrecenben avatják a teológia doktorává. 1952-től az Egyetemes Konvent tudományos munkatársa, 1954-től a Budapesti Teológiai Akadémia tanára. 1956 után a kommunista diktatúra meghurcolja, rövid időre börtönbe kerül, majd 1957 szeptemberében megfosztják tanári állásától is. A későbbiekben tudományos kutatóként működik tovább, mint a Kálvin-kutatás kiemelkedő művelője. 1969-ben tudományos előadása közben éri a halál Budapestén. Vö.: HÖRCSIK RICHÁRD: Dr. Nagy Barna Kálvin-kutató munkássága. (Előadás anyaga, 1995.) – Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, Elektronikus könyvtár: <http://digit.drk.hu> / Egyháztörténet, helytörténet. – 2015. november.

¹⁵ Pap László (1908–1983): református lelkész, nemzetközileg is elismert teológus, Őszövetség-szakértő. Számos értékelés szerint Ravasz Lászlót követően a 20. századi magyar kálvinizmus második legfontosabb alakja. A háborút követően a Budapesti Református Teológiai Akadémia dékánja. Az 1956-os forradalom időszakában az Ideiglenes Intézőbizottság tagja. A forradalom után folyamatosan zaklatják és fenyegetik, majd 1957 folyamán minden tisztségéről lemondott. Ezt követően a Bonyhád melletti Murgán volt református lelkész. 1963-ban nyugdíjazták. Vö.: HAJDÚ ÉVA: Pap László és az Állami Egyházügyi Hivatal kapcsolata. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2011. 3. sz. 58–61. p.

¹⁶ MNL. OL. XIX-A-21-c. 16. dob. 030/7.

¹⁷ A korábban már idézett *Hitvalló Nyilatkozat* szellemiségét alapul véve az Ideiglenes Intézőbizottság berkein belül jelent meg az úgynevezett Megújulási Mozgalom, amely a diktatúrával szembehelyezkedő egyház irányítási és lelkiségi törekvéseit fogta egybe. Vö.: RAVASZ LÁSZLÓ: A Magyar Református Egyház Országos Intézőbizottsága. – MNL. OL. XIX-A-21-c. 16. dob. 030/10. (továbbiakban: RAVASZ, é.n.)

¹⁸ MNL. OL. XIX-A-21-c. 16. dob. 030/7.

szűnt a Sátán és az Antikrisztus hatalma. Most már szabadon lehet hirdetni az evangéliumot, nem úgy, mint eddig.”¹⁹

Az esemény további sodrásában 1956. november 1-jén a Budapesten, a Ráday teremben a forradalommal szimpatizáló lelkészek megalakították a Magyar Református Egyház Országos Intézőbizottságát, melynek élére a leányfalui száműzetéséből visszahívott Ravasz László került. Az intézőbizottság feladatairól és célkitűzéseiről dr. Pap László 1956 november 1-jén rádióadásban nyilatkozott: „A Magyar Református Egyház lelki és szervezeti újjáépítésére Országos Intézőbizottság alakult. Az intézőbizottság mindenekelőtt kifejezte azt a meggyőződését, hogy a Magyar Református Egyház zsinata és egyetemes konventje törvényes elnökének ma is dr. Ravasz László püspököt tartja, aki ezekről a tisztségekről csak politikai kényszer hatására volt kénytelen lemondani [...] Az értekezlet kimondta az általános tisztújítás szükségességét, hogy a gyülekezetek a református egyház zsinatpresbiteri elveinek megfelelően szabadon választhassák meg tisztségviselőiket.”²⁰ Pap László helyzetismertetése során tájékoztatta a közvéleményt arról is, hogy a református egyház szervezeti és lelki irányítását Ravasz László, Pap László, dr. Kardos János főgondnok vették át.

Ezt követően Ravasz László intézett rádióbeszédet a magyar néphez, amelyben teológiai párhuzamokkal bőségesen alátámasztva a forradalom célkitűzései mellett egyértelműen állást foglalt: „Ne tévelyegjetelek, Isten nem csúfoltatik meg. Valamit vet az ember, azt aratja is. Üdv azoknak, akik igazságot és szeretetet vetnek!”²¹ Ennek alátámasztására és a jobb megértés érdekében idézzük Ravasz Lászlót, aki emlékirataiban így gondolt vissza az 1956-os református megújulási mozgalomra: „A megújulási mozgalom időileg egybeesett a nemzeti forradalommal, de érzelmi egybehangzáson kívül más kapcsolat nem volt köztük. Az egyházi mozgalomban részt vettem, mert segíteni kellett. Égett a ház. Nem törődtem azzal, hogy a tűzoltókat néha gyújtogatás vádja alatt becsukják. Életemben sok dolgot rosszul csináltam s tévedtem a forradalom idején is. De erőszakkal senki sem tehet azzá, ami nem vagyok és nem voltam: ellenforradalmár.”²²

Ravasz László 1956. november 13-án a budapesti Abonyi utca 21 szám alatt tartott intézőbizottsági ülésen körlevél formájában további állásfoglalást tett a református megújulás irányvonala mellett, és önkéntes távozásra szólította fel a diktatúra egyházon belüli képviselőit: „Kérjük mindazokat, akiket a közfelfogás a felszámolandó egyházkormányzati rendszer harcosának, jellegzetes képviselőjének tart, álljanak félre önként, és ne akadályozzák a kibontakozást. Ha ez nem történne meg, az illetékes testület bármely tagja vesse fel velük szemben a bizalmi kérdést.” A körlevél ugyanakkor leszögezte: „Ez a mozgalom nem politikai, és az országos politikának nem függvénye. De hangsúlyozni kívánjuk, hogy hazánk szocialista átalakulását helyeseljük és elősegítjük. Elvetünk min-

¹⁹ Bán István segédlelkész a nyíregyházi munkástanács rádiójában ezekkel az őszinte szavakkal értékelte a kommunista diktatúra megdöntését. Az ÁEH feljegyzései az október 23. utáni egyházi eseményekről Szabolcs-Szatmár megyében. – MNL. OL. XIX-A-21-c. 16. dob. 030/6. Nem véletlenül idézik az ÁEH jelentési az ilyen kijelentéseket. 1956-ot követően ugyanis a református Megújulási Mozgalom a hatalom igekezett a reakciós lelkészek kezdeményezéseként beállítani.

²⁰ *Reformáció*, 1956. november 4.

²¹ MNL. OL. XIX-A-21-c. 16. dob. 030/4.

²² RAVASZ LÁSZLÓ: *Emlékezéseim*. Bp., 1992. 392. p.

den restaurációs gondolatot és kísérletet. A dolgozó nép pártján állunk. Rendet, munkát, termelést akarunk, és mindenben örömmel szolgálunk. Az állammal 1948-ban kötött egyezményt megtartjuk.”²³

Hasonló folyamatok és történések zajlottak le az evangélikus egyházban is. Az evangélikus egyház az enyhülés légkörét kihasználva már 1956 augusztusában elérte, hogy egy a Magyar Evangélikus Egyház, a Lutheránus Világszövetség, az Egyházak Világtanácsa, valamint az Állami Egyházügyi Hivatal között létrejött úgynevezett „négyosztatú megállapodás” keretein belül Ordass Lajos rehabilitációja végre megtörténjen. 1956. október 9-én a galyatetői ülést követő országos esperesi értekezleten Ordass Lajos püspök a megújulás szükségessége mellett foglalt állást, ami ekkor még elsősorban a 48-as egyezményben rögzített megállapodás betartására irányult. Még Grünvalszky Károly²⁴ jelentései szerint sem mutattak reakciós vagy szocializmus ellenes irányba Ordass kijelentései: „Egyházunk vezetésének eltökélt szándéka, s ettől nem hagyhatja magát eltéríteni, hogy most az esperesekkel és lelkésztársakkal együtt, közös erővel, felszabadultan rendezzük sorainkat, hogy egyházunk így normális egyensúlyi helyzetben végezhesse munkáját.”²⁵ Szükséges tehát leszögezni, hogy a későbbiekben, a kádári megtorlást kiszolgáló egyházon belüli és kívüli véleményekkel ellentétben az evangélikus egyháznál sem beszélhetünk egyértelmű rendszerellenes szervezkedésről. Ezzel ellentétben egy olyan megújulási mozgalom kibontakozását követhetjük nyomon, amely a XX. pártkongresszus utáni politikai enyhülést kihasználva, az 1948-as egyezményre támaszkodva kívánta (újra)-szabályozni állam és egyház viszonyát, valamint az evangélikus egyház nemzetközi kapcsolatainak helyzetét.

Ennek a megújulási (demokratizálódási) szándéknak és folyamatnak adott lendületet az 1956-os forradalom, melynek időszaka alatt a református egyház intézkedéseihez hasonlóan megkezdődött a rendszert kiszolgáló lelkészek eltávolítása, az Evangélikus Egyházegyetem, valamint a Déli Evangélikus Egyházkerület vezetését D. Dr. Vető Lajos,²⁶ és D. Dezséry László²⁷ lemondá-

²³ RAVASZ, é.n.

²⁴ Grünvalszky Károly (1912–1996): evangélikus lelkész, egyetemes főtitkár-helyettes, majd egyetemes főtitkár. A budapest-józsefvárosi evangélikus egyházközség lelkésze. Az ÁEH iratanyaga alapján a diktatúrával kollaboráló vonalat erősítette.

²⁵ GRÜNVALSZKY KÁROLY: A magyarországi Evangélikus Egyház törvényes rendjének helyreállítása. (Kelt 1957. augusztus 27.) – MNL. OL. XIX-A-21-c. 16. dob. 030/28. (továbbiakban: GRÜNVALSZKY, 1957.)

²⁶ Vető Lajos (1904–1989): evangélikus lelkész, valláspszichológus, 1948 és 1956, majd 1957 és 1967 között az Északi Egyházkerület püspöke. Az „egyházi baloldal” tipikus képviselője, akit a hatalom, mint „haladó” szellemiségű egyházfit tartott számon, így Ordass Lajos ellenzékéhez tartozott. Vö.: BÖRÖCZ ENIKÓ: Egyházfő viharban és árnyékban. Ordass Lajos evangélikus püspök szolgálata. Bp., 2012. (továbbiakban: BÖRÖCZ, 2012.) I. köt. 399–400. p.

²⁷ Dezséry László (1914–1977): evangélikus lelkész, püspök, rádiós szerkesztő. Az úgynevezett haladó (azaz a szocializmussal szimpatizáló) protestáns egyházi személyek sorát gyarapította. 1952 és 1956 között a Déli Evangélikus Egyházkerület püspöke. Ordass rehabilitációját követően püspöki tisztről lemondott. 1958-ban, Ordass újbóli eltávolításakor az újra felkínált püspöki tisztséget csak néhány órára tölti be, majd ismét lemond. Ezt követően az egyházi élettől eltávolodott, 1958 és 1962 között országgyűlési képviselőként, 1962 és 1966 között pedig az Országos Béketanács főtitkáráként tevékenykedett.

sát követően Ordass Lajos vette át. Az *Evangelikus Élet* nevű országos evangélikus hetilap 1956. november 4-i számában dr. Keken András²⁸ Deák-téri gyülekezeti lelkész a Magyar Evangélikus Egyház nevében *Együtt az ország népével!* című vezércikkében mint a „régí végét és az új kezdetét”²⁹ köszöntötte a magyar szabadságharcot.³⁰ Tehát a Magyar Evangélikus Egyházra is igaz, hogy az 1956-os forradalom eseményei felgyorsították és szilárd formába öntötték a megújulási kísérletet, de maga a jelenség és tartalmi elemei semmiképpen nem értékelhetőek pusztán a forradalom produktumaként.

A szovjet tankok azonban a forradalom fegyveres vérbefojtása által, minden reményt szertefoszlatta előkészítették a terepet a Kádári-restauráció megtorló gépezetének, amely hamar kész recepttel állt elő a „protestáns reakció” megfékezésére...

Reakciókezelés a kádári megtorló gépezetben.

Az együttműködő vonal becsatornázása a magyar protestáns egyházi élet centrumába

E fejezet célja, hogy röviden feltárja és magyarálja a magyar protestantizmus történetében azokat a tényezőket és jelenségeket, amelyeket a kádári államhatalom a protestáns reakció tárgykörébe utalt. Jelen elemzés keretein belül okvetlenül szükséges megvilágítani azt a módszertant („receptet”), amely szerint az új hatalomban is változatlanul az egyházüldözés csúcsszerveként funkcionáló Állami Egyházügyi Hivatal a „protestáns reakció” elleni harc eredményességét biztosítottak láttá.

A kategorikusan ateista kádári államhatalom egyházhoz és vallásosság-hoz fűződő elvi álláspontjáról, hozzáállásáról általánosságban elmondható, hogy az lényegét tekintve mit sem változott a Rákosi-rendszerből jól ismert felfogáshoz képest, hanem csupán a nyílt és radikális, a fizikai megsemmisítéstől sem visszarettenő módszereket váltotta fel egy hosszútávra ható, árnyaltabb és jobban kidolgozott egyházüldözési metódussal.³¹

A kádári kommunista diktatúra már formálódó szakaszában fontosnak tartotta leszögezni, hogy a forradalom időszaka alatt történelmi egyházaink-

KISS RÉKA – SOÓS VIKTOR – TABAJDI GÁBOR: Hogyan üldözzünk egyházakat? Állambiztonsági tankönyv tartótiszteknek. Bp., 2012. (továbbiakban: KISS-SOÓS-TABAJDI, 2012.) 182–183. p.

²⁸ Keken András (1909–1974): evangélikus lelkész. A teológiát Sopronban végezte, lelkész-szé 1931-ben szentelték. 1941-től a fővárosi Deák-téri gyülekezet lelkésze. 1945-öt követően a kommunista diktatúra célkeresztjébe került, folyamatosan zaklatták, 1949-ben felfüggesztették állásából, rövid időre Kistarcsára internálták. Ezt követően alkalmi munkákból tartja fent magát, majd 1956. október 9-től haláláig ismét a Deák-téri lelkész. Életútja tipikusan 20. századi, a későbbiekben láthatjuk, hogy 1956-ot követően a történetek ellenére is részt vett a hivatalos egyházpolitikát kiszolgáló „békemunkában”. Vö.: FABINYI TAMÁS: Sem magasság, sem mélység... Keken András életregénye. Bp., 2009.

²⁹ *Evangelikus Élet*, 1956. november 4.

³⁰ Erről ld. bővebben: GICZI ZSOLT: Az evangélikus egyház és az 1956-os forradalom. In: *Protestáns Szemle*, 1. sz. 49–65. p.; BÖRÖCZ, 2012.; ORDASS LAJOS: Önéletrajzi írások. Bern, 1985.

³¹ Vö. KISS-SOÓS-TABAJDI, 2012.; SOÓS VIKTOR ATTILA – SZABÓ CSABA – SZIGETI LÁSZLÓ: Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban. Bp., 2010.

ban lezajlott változásokat semmisnek tekinti, és a kommunista restauráció az egyházakat sem fogja elkerülni. Eklatáns példa erre az Állami Egyházügyi Hivatal³² közleménye, melyet a Népszabadság hasábjain tárt a nyilvánosság elé: „Az Állami Egyházügyi Hivatal a közvélemény tájékoztatására közli, hogy a forradalmi munkás-paraszt kormány a Magyar Népköztársaság alkotmányában lefektetett szabad vallásgyakorlat alapján áll, az iskolákban továbbra is biztosítja a fakultatív hitoktatást, magára nézve kötelezőnek tartja az egyházakkal kötött megállapodásokat az 1956 október 23.-i állapotoknak megfelelően. Az állam és az egyházak között felmerülő kérdéseket a jövőben is tárgyalások és megegyezések alapján kívánja rendezni.”³³

1957. január 16-án – ezúttal már a Kádár-kormány nevében kiadott – újabb sajtóközlemény jelent meg a Népszabadságban, amely a reakcióként megbélyegzett egyházak elleni nyílt hadüzenet volt. Magabiztos, már-már fenyegető hangvétele hűen tükrözi a kádári hatalom egyre szilárdabb helyzetét: „a kormány törvényes felelőssége tudatában nem tűrheti, hogy bármely vallásfelekezeti egyházának bármely szervét vagy funkcióját bárki is a Magyar Népköztársaság törvényes rendje ellen irányuló politikai reakció céljainak szolgálatába állítsa. Megengedhetetlennek tartja a kormány azt is, hogy az egyházak tagjai közül valakit is az egyházi funkciók vagy szolgáltatások tekintetében haladó politikai nézetei miatt az ország törvényét sértő módon hátrányos megkülönböztetésben részesítsenek.”³⁴

A református egyházban lényegében már 1956 decemberében megkezdődött a restauráció. A forradalom hanyatlásával párhuzamosan fokozódó nyomás és káosz hatására 1956. december 21-én a zsinati tanács kijelentette, hogy a Magyar Református Egyház nem tekinti Ravasz Lászlót a zsinat és a konvent törvényes elnökének. Az Egyetemes Konvent Elnökségi tanácsa 1957. január 16-án határozatot adott ki, mely szerint az egyházon belül az 1956. október 23.-i státuszt kell visszaállítani. Ezt a konventi elnökség 1957. február 18-án körlevél formájában is megerősítette: „Szükségesnek tartjuk a Magyar Református egyház éles elhatárolását az ellenforradalmi törekvésektől. A konventi elnökség nem fogadja el a felvetett általános tisztújítás erőszakolását, mint egyházi törvényeinkkel ellenkezőt.”³⁵ Megkezdődött a megújulási mozgalom által elért egyházkormányzati és egyházpolitikai (továbbá lelkeségi, teológiai) eredmények drasztikus felszámolása. Az intézkedések eredményeként Pap László minden egyházi tisztségéről lemondott, Ravasz László pedig 1957 februárjában Leányfalura költözött vissza.

1957 márciusától a Magyar Református Egyház sorra hívta össze a kádári restaurációt kiszolgáló egyházkerületi értekezleteit, amelyeken a hatalom által elvárt és irányított döntések születtek. Elsődleges teendőnek a forradalom időszaka alatt hozott személyi döntések felülbírálatát tekintették, amely természetesen egyet jelentett a (régi)-új állampárti diktatúrát kiszolgáló vezetőket egyházkormányzati újrapozicionálásával. A forradalom alatt megvá-

³² Az Állami Egyházügyi Hivatalt rögtön a forradalom leverése után újjászervezték, ám az 1959. évi 25. sz. törvényerejű rendelet kiadásig a Művelődési Minisztérium szervezeti keretei között működött. Erről ld. bővebben: KÖPECZI-BÓCZ EDIT: Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége. Bp., 2004. 11–13. p.

³³ *Népszabadság*, 1956. november 28.

³⁴ *Népszabadság*, 1957. január 6.

³⁵ MNL. OL. XIX-A-21-c. 16. dob. 030/7.

lasztott egyházi vezetők eltávolításának törvényi és jogi hátterét az 1957. évi 22. számú törvényerejű rendelet biztosította, melynek értelmében az egyházakon belüli változások keresztülviteléhez (pl. új püspök kinevezése) a hivatalos állami vezetést képviselő Elnöki Tanács előzetes hozzájárulása és engedélye szükségeltetett.³⁶ A törvényt visszamenőleges hatállyal is alkalmazták, ami lehetővé tette, hogy a kádári hatalom bármilyen, korábban bekövetkezett személycserét törvénytelessé minősítsen. Ennek fényében legelőször a szabadságharc heteiben hivatalából elmozdított két püspök, Péter János és Bereczky Albert lemondatásának semmisségéről és visszahelyezéséről döntöttek az egyházkerületi értekezletek.³⁷

„1957. március 22.-én a Tiszántúli Egyházkerület esperesei és gondnokai Debrecenben tartottak értekezletet, s nyilatkozatban határolódtak el a Ravasz féle megújulási mozgalomtól, valamint felkérték Péter János püspököt püspöki tevékenységének újrakezdésére. Ezt az 1957. december 19.-i közgyűlés véglegesítette volna, de Péter János betegségére való tekintettel nem vállalta a püspöki tisztséget. Utódja Doktor Bartha Tibor, akit 1958. március 27-én iktatott be tisztségébe az ünnepélyes egyházkerületi közgyűlés.”³⁸

A Dunamelléki Egyházkerület értekezlete 1957. április 12-én: „Elítél minden olyan törekvést, amely népi demokratikus államrendünk háborgatására, felforgatására, vagy megdöntésére irányul.” Bereczky Albertet helyezi vissza a püspöki székbe. Bereczky 1957. november 14-én az egyházkerületi közgyűlésen kijelentette, hogy „a református egyház szocializmus melletti korábbi döntéseinek szellemében történő továbbhaladás mellett foglal állást”.³⁹

Annak igazolására, hogy ez valóban így történt (azaz a református egyház az 1956. október 23. előtti állapotokat restaurálva, „a szocializmus melletti korábbi döntései szellemében” halad tovább) idézzük Horváth Jánost, az Állami Egyházügyi Hivatal akkori elnökét. Horváth 1957. november 14-én a Dunamelléki Egyházkerület közgyűlésén állam és egyház viszonyát a következőképpen értékelte:

„Az állam részéről támogatjuk az egyházat, arra törekszünk, hogy ne legyenek problémák, de ha vannak, bármilyen jellegűek is, azokat békés tárgyalások útján rendezzük. Azonban kérjük és igényeljük az egyháztól, hogy semmiféle olyan politikai akciót ne tűrjön az egyház keretein belül, amely más érdeket képvisel, mint a magyar nép érdeke.”⁴⁰

³⁶ RAJKI ZOLTÁN: Az állam és az egyház kapcsolatának jellemző vonásai a Kádár-korszakban. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2002. 2. sz. 74–86. p. (továbbiakban: RAJKI, 2002.)

³⁷ A református egyház „hivatalos” vonalának legfontosabb szöcsöve az Minisztertanács Sajtóosztálya által 571-SN/17. sz. a. engedélyezett *Reformátusok Lapja* volt. Első megjelenésére 1957. március 31-én került sor, főszerkesztője Szamosközi István lett.

³⁸ *Reformátusok Lapja*, 1958. április 13.

³⁹ *Reformátusok Lapja*, 1957. november 24.

⁴⁰ Uo.

Az evangélikus egyház tekintetében a hatalom célkeresztjébe Ordass Lajos került. Az *evangélikus egyház szerepe az ellenforradalomban*⁴¹ című ÁEH-tájékoztató szerint Ordass azért veszélyes, mert reakciós magatartása és szerepe bőven túlmutat az evangélikus egyházon: „Ordass befolyása azonban jóval nagyobb. Ordass-nak kiterjedt kapcsolatai vannak a nyugati evangélikus egyházakkal. Mindszenty mellett a másvallásúak is benne látják a reakció zászlóvivőjét.” Az ÁEH helyesen ismerte fel, hogy a kommunista rendszer börtöneit megjárt Ordass püspököt a magyar társadalom Mindszenty Józsefhez hasonló keresztény tekintélypontként tartja számon. Ezen túl (mivel a világ evangélikus híveinek többsége a nyugati, plurális demokráciák országában élt) olyan kiterjedt nyugati kapcsolatrendszerrel rendelkezett, amely az evangélikus püspök elmozdítása esetén kínosan érinthette volna a nemzetközi politikai térben súlyos legitimációs problémákkal küszködő Kádár-kormányt.

Ordass Lajos tekintetében érdemes megvizsgálni a forradalom utáni egyházpolitikai „rendezés” kérdésében evangélikus lelkészek, teológusok, egyházi vezetők által az ÁEH-nak írt „helyzetelemző” tanulmányokat, beadványokat. Azon túl, hogy ezek közül szinte mindegyiket a megfélemlítés vagy a jól ismert igazodási kényszer hatotta át, rendszeresen felbukkan Ordass hazai tevékenysége és a nyugati „reakciós körök” érdekeinek összekapcsolása. Jó példa erre a Vető Lajos püspöktől származó *Egyházunkról van szó!* című, keltezetlen (véltetően 1957 elején írt) helyzetértékelő Ordass Lajosra vonatkozó néhány megállapítása:

„Vegye észre Ordass Lajos, hogy értékes, de politikailag naiv személy, egyházszeretetét, mély keresztény hitét a nyugati reakció csúnyán kihasználja.⁴² [...] Nem sokban állna, hogy Ordass Lajos püspöki és egyházi szolgálatában félreállítsák. Lund-Quist és társai mindent elkövetnek, hogy börtönbe juttassák és mártírrá tegyék. Ez azonban csak a külföldi reakció malmára hajtana a vizet,- oka lenne arra, hogy még erősebben izgasson államunk ellen.”⁴³

Logikailag felmerülhet, hogy Ordassra még egyházának együttműködő vonala is a diktatúrával szemben álló utolsó bástyaként tekintett, akiknek elmozdítása az egyházi autonómia totális felszámolásával jelent egyet. Vető Lajos esetében azonban ilyenről nem beszélhetünk, hiszen ő már Ordass 1956-os rehabilitációja idején is egyértelműen ellenezte, hogy püspöki feladatát visszakapja. Az utolsó egyházon belüli próbálkozás Ordass megmentésére Keken Andrástól és Kósa Páltól származott, akik 1958 márciusában *Tervezet a Magyarországi Evangélikus Egyház további békés szolgálatának biztosítására* című dolgozatukban igyekeztek egyfajta „modus vivendit” elérni, mely

⁴¹ Az Evangélikus Egyház szerepe az ellenforradalomban. – MNL. OL. XIX-A-21-c. 16. dob. 030/27.

⁴² Ordass Lajos püspök részt vett az 1957. augusztus 15. és 25. között Minneapolisban rendezett Evangélikus Világgyűlésen. Nemzetközi elismertségét mutatja, hogy ő tartotta a világgyűlés megnyitó istentiszteletét. KEKEN ANDRÁS: A III. Evangélikus Világgyűlésről. In: *Evangélikus Élet*, 1957. szeptember 8.

⁴³ VETŐ LAJOS: *Egyházunkról van szó!* – MNL. OL. XIX-A-21-c. 16. dob. 030/26. 22. p.

Ordass püspökségének állami elismerését is tartalmazta, javaslataikat azonban az ÁEH érdemi indoklás nélkül elutasította.⁴⁴

Ordass Lajos meggyengítésének első állomása volt, hogy Vető Lajos, aki 1957. december 3-án az 1956. október 23. előtti állapotok visszaállításának megfelelően az Északi Egyházkerület püspöki székét újra elfoglalta, majd rangidős püspökként 1957. december 23-án az Evangélikus Egyházegyetem vezetését is visszaszerezte.⁴⁵ Végül Ordass püspök hivatalos „eltávolítására” hosszú huzavona után, 1958. június 24-én, a Déli Evangélikus Egyházkerület tanácsán került sor, ahol a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 43/1958. számú határozata alapján megállapították, hogy D. Dezséry László püspök lemondása az egyházkerület püspöki tisztéről érvénytelen volt. Mivel Dezséry püspök tisztségéről még a tanácsülésen lemondott, a tanács Koren Emil fasori lelkészt, esperest bízta meg a püspökhelyettesi teendők ellátásával.⁴⁶

A protestáns megújulási mozgalmak által elért eredmények, a reakciónak bélyegzett egyházi vezetők visszaszorításával és eltávolításával, a hatalmat kiszolgáló „protestáns vonal” újrapozicionálásával a diktatúra legfontosabb egyházpolitikai törekvésének ágyazott meg, amely lényegében egy szoros állami kontroll alatt működő, reakciótól megtisztított, a szocialista politikai-társadalmi renddel együttműködő magyar protestantizmust jelentett. Ennek maradéktalan megvalósítása érdekében kiemelt feladat volt a kapcsolatok elmélyítése a szocialista országok protestáns egyházaival. A gyakorlati kivitelezés e tekintetben is hamar megkezdődött. 1957. március 23-án dr. J.L. Hromádka professzor, Pospisil Bohuslav, a Csehszlovákiai Protestáns Egyházak Ökumenikus Intézetének igazgatója, valamint dr. Varga Imre szlovákiai református püspök vezetésével csehszlovák egyházi delegáció érkezett Budapestre, 1957. március 24-én a Debreceni, majd március 26-án a Budapesti Református Teológiai Akadémián tartott előadást dr. J.L. Hromádka, teológiaprofesszor, a prágai Comenius Fakultás dékánja. A professzor előadásában elítélte az antikommunizmus, valamint a reakció minden formáját, és felhívta a figyelmet arra, hogy „az egyházaknak teológiailag is fel kell dolgozni az új társadalmi rend által felvetett kérdéseket”.⁴⁷

A megtorló egyházpolitikának fontos eleme volt, hogy a hazai protestantizmus vezetőit olyan „testvéri” szocialista országokba küldték „tanulmányútra” ahol az egyházak döntő többségét brutális eszközökkel likvidálták, maradványaik pedig csupán totális állami kontroll alatt fejthették ki működésüket.

⁴⁴ A javaslat lényege az volt, hogy az ÁEH az egyház szempontjait is figyelembe véve nem Grnák Károly miniszteri biztoston, hanem az úgynevezett egyeztető bizottságon keresztül rendezze az állam és egyház között felmerülő problémákat, vitás kérdéseket. Cserébe Ordass Lajos egyházi teendői ellátása során figyelembe veszi a szocialista egyházpolitika elvárásait. Tervezet a Magyarországi Evangélikus Egyház további békés szolgálatának biztosítására. Idézi: BÖRÖCZ, 2012. 490–493. p.

⁴⁵ GRNÁK KÁROLY: A legfontosabb kulcspozíciók az evangélikus egyháznál. – MNL. OL. XIX-A-21-c. 16. dob. 030/11. (továbbiakban: GRNÁK, 1957.); Tudósítás az egyetemes presbitérium üléséről. In: *Evangélikus Élet*, 1958. január 5.

⁴⁶ A Déli Evangélikus Egyházkerület Tanácsának határozatai. In: *Evangélikus Élet*, 1958. június 28.

⁴⁷ *Reformátusok Lapja*, 1957. április 7.; Az 1956-os magyarországi ellenforradalom egyházi vonatkozásai. (ÁEH tájékoztató, 1958.) – MNL. OL. XIX-A-21-c. 16. dob. 030/7.

1957 szeptemberében Szabó József nyugalmazott evangélikus püspök vezetésével református és evangélikus delegáció látogatott a Kínai Népköztársaságba, ahol az ottani protestáns testvéregyházak életét (lényegében a kínai egyházpolitikai modellt) tanulmányozták. A delegációt Jao Csung Wui, a Kínai Református és Evangélikus Egyházak Hazafias Bizottságának elnöke, valamint dr. K. H. Ting anglikán püspök kísérték a Kínai Népköztársaságban tett látogatásuk alatt.⁴⁸ (A későbbiekben magyarországi viszontlátogatása alatt a Debreceni Református Teológiai Akadémia ünnepélyes keretek között díszdoktorává avatta dr. K. H. Ting kínai anglikán püspököt.)⁴⁹ A hivatalos egyházpolitika cinizmusára jellemző, hogy az ilyenfajta tanulmányutakat követően a résztvevő magyar egyháziaktól olyan szellemiségű sajtónyilatkozatokat vártak el, amelyek a hazai viszonyok között is kívánatos, mihamarabbi megvalósításra váró eszményképként festették le a kínai vagy éppen a szovjet egyházpolitikai modellt és az ottani egyházak mindennapjait. Dr. Esze Tamás főgondnok így írt a Szovjetunióban tett tanulmányútjáról: „Hogy mit láttunk a keresztyén egyházi ember szemével a Szovjetunióban, erről sok jó, megnyugtató, biztató mondanivalónk van. Hívó emberek ezreivel találkoztunk, a hitük megszegyenített minket. Ezek a hívó emberek mind haladó emberek, mind a béke emberei, mind szocialisták.”⁵⁰

A Magyar Református Egyház életében döntő változást jelentett az úgynevezett szolgálati teológia megjelenése, amely az addig érvényben lévő „keskeny út” teológiai modelljét váltotta fel. 1957 tavaszán Budapestre látogatott Marcel Pradervand, a Reformátusok Világszövetségének elnöke, aki a békekövetelések megvalósításáért az erők egyesítésére szólította fel a magyar protestantizmust.⁵¹ Az 1957-es és 1958-as esztendőkből sorra érkeztek azok a „haladó szellemiségű”, nyugati protestáns vezetők Magyarországra, akik támogatásukról biztosították a kádári egyházpolitikai modellt, jelentősen növelve ezzel a Kádár-rendszer elfogadottságát nyugati egyházi (és politikai) körökben. (Az előadók sorát gyarapították: dr. Heinrich Hellstern, a Svájci Protestáns Egyházak Segélyszervezetének igazgatója, dr. J.A. Mackay, a Princetoni teológiai professzor, a Református Világszövetség újdonsült elnöke és dr. Martin Niemöller Hessen-Nassauai egyházelnök. Dr. Mackay előadásában a szolgálati teológia mellett állást foglalva kifejtette: „Jézus Krisztus úr, de egyben mindannyiunk szolgája. Az egyháznak akkor van jövője, ha felveszi a krisztusi szolgai formát.”⁵²

Egyértelműen kirajzolódik a kép, hogy a politikailag irányított teológiában az Állami Egyházügyi Hivatal a reakció elleni harc eredményességének hosszú távú garanciáját látta, amely nem mellesleg a protestáns egyházak nemzetközi kapcsolataiban is kellő zavart és megosztottságot szül. Gálik László *Tájékoztató az ellenforradalom után néhány egyházpolitikai eseményről* című munkájában így írt erről: „Ezért javasoljuk a teológus professzoroknak, hogy munkaközösségekben dolgozzák ki azokat a teológiai tételeket, melyben teológiailag is indokolják, hogy az egyház helyesen cselekszik,

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ *Reformátusok Lapja*, 1957. december 27–29.

⁵⁰ ESZE TAMÁS: Látogatásunk a Szovjetunióban. In: *Reformátusok Lapja*, 1958. május 18.

⁵¹ *Reformátusok Lapja*, 1957. május 12.

⁵² *Reformátusok Lapja*, 1958. január 19.

ha a szocializmus építését támogatja.”⁵³ Egyházi részről e szempontból egyik legjellegzetesebb megnyilvánulásnak tekinthető Bartha Tibor⁵⁴ református püspök *Hogyan küzdjünk nemzeti egységünkért és a békéért?* című előadása, amely 1958-ban, a Debreceni Református Teológiai Akadémián hangzott el. Bartha Tibor előadásában leszögezte, 1956-ban nyilvánvalóvá vált, hogy a nemzeti egység (e kontextusban a szocializmus) és a béketábor melletti döntés, mint „egyházunk hivatalos elvi döntése” nem egyházi konszenzus eredménye volt, és hogy ez a döntés a legkisebb mértékben sem vált normatívvá. Ugyanakkor kijelenti, hogy ezt a döntést teológiai munka alapozta meg; és ennek eredménye: „Isten Igéjére hallgatva döntött (egyházunk) az új mellett és az ó ellen.”⁵⁵ Ennek tükrében a későbbiek folyamán Kádár János cinikusan idézte az ilyen és ehhez hasonló szellemiségű nyilatkozatok lényegét, melyek szerint a szocializmus is „Istentől jött”.

Igaz, hogy a diakónia-teológia, amely a lutheránus teológiai gondolkodásba integrálva összegezte az evangélikus egyháznak a szocialista állammal és néppel kapcsolatos béke, valamint hazafias teendőit, csupán a hatvanas évek közepére kristályosodott ki, azonban az evangélikus egyház hivatalos, együttműködő vonala e tekintetben már a forradalom bukását követő időszakban sem tétlenkedett. Az evangélikus egyházon belüli rendezés egyik legfontosabb alapidokumentuma Grünvalszky Károly evangélikus lelkész *A magyarországi evangélikus Egyház törvényes rendjének helyreállítása* című tervezete, amely már 1957-ben javaslatot tett a diktatúra egyházpolitikája által elvárt „hazafias munka” és az evangélikus teológia között feszülő ellentét feloldására. Álljon itt néhány vonatkozó részlet Grünvalszky Károlytól: „Ahhoz, hogy az állammal és annak velünk érintkező szerveivel a kapcsolatunk zavartalan s zökkenőmentes legyen, okvetlenül szükséges, hogy kidolgozzuk ezeknek a hazafias teendőknek a programját. [...] Egyelőre nincsen tervünk, programunk, a hazafias teendőkre vonatkozóan, amelyet teológiai alapon gátlásmentesen vállalhatnánk.”⁵⁶

Ennek szellemében a Lelkeszi Munkaközösségek országos vezetősége az egyházi békeszolgálat alapvető teológiai kérdéseinek tisztázása céljából már 1957 decemberében teológiai konferenciát hívott össze. Ezen Keken András *A lelképásztorkodás időszerű kérdései a békeszolgálatra és a hazafias feladatokra való tekintettel* című előadásában a modern, ideális lelképásztor-típussal kapcsolatban leszögezte: „Legyen a békét szerető és szolgáló ember s legyen áldozatkész, kötelességeit teljesítő állampolgár, aki a maga helyén akarja a

⁵³ GÁLIK LÁSZLÓ: Tájékoztató az ellenforradalom után néhány egyházpolitikai eseményről. – MNL. OL. XIX-A-21-c. 16. dob. 030/8.

⁵⁴ Bartha Tibor (1912–1995): református lelkész, teológus. 1935-ben lelkészi képesítést szerzett, majd 1938-ban a Debreceni Teológiai Akadémián teológiából doktorált. 1952 és 1958 között szintén Debrecenben teológiatanár. 1958-tól a tiszántúli egyházkerület püspöke és a Református Zsinat lelkészi elnöke. A Kádár-korszak egyik legbefolyásosabb református egyházi személyisége. – Történelmi Tár. Digitális História adatbázis: <http://www.tortenelmitar.hu / Névtár>. – 2015. november.

⁵⁵ BOGÁRDI SZABÓ ISTVÁN: Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban. Debrecen, 1995. 131. p.

⁵⁶ GRÜNVALSZKY, 1957.

népek békéjét, s a maga hivatása területén mindent megtesz szocialista hazánk építéséért.”⁵⁷

Az úgynevezett szolgálati és diakóniai teológia vizsgálata természetesen nem a történettudomány, hanem a teológia hatásköre és feladata, annyi azonban történeti jelentőségét tekintve látható, hogy az új protestáns teológiai rendszerben egyértelműen megmutatkoznak az állam egyházpolitikai szándékai, így a hatalom számára nagy előrelépés volt, hogy a rendszer a „szószékről” is legitimálhatóvá, támogathatóvá vált. Azt, hogy e legitimálásban egyes lelkészek meddig merészkedtek, számos komponens befolyásolta, azonban hogy e tekintetben is akadtak „túlteljesítők,” számos kirívó, szélsőséges példa igazolja. E sorba illeszthetőek be a szocialista állam és az egyház viszonyát egyenesen a Szentlélek közbenjárásától származtató Győry Elemér dunántúli püspök püspöki jelentésében elhangzottak: „Egyházunk következetesen és állhatatosan áll az 1948-ban kötött egyezmény alapján. Számunkra az egyezmény nem manipuláció, hanem az Istenre figyelő hit döntése volt. Pontosabban úgy lehetne kifejezni, hogy nem is egyházunk akkori vezetői döntöttek, hanem a Szentlélek által megvilágított lelki emberek felismerték Isten döntését és azt alázatosan elfogadták.”⁵⁸ Hasonló szélsőséges irányba mutatott dr. Esze Tamás, a dunamelléki egyházkerület főgondnokának felfogása is, aki székfoglaló beszédében egyértelműen kijelentette: „Az emberiség és a magyar nép számára nincs más kiút, csak a szocializmus.”⁵⁹ Az Evangélikus Egyház és az Állami Egyházügyi Hivatal közötti tárgyalások⁶⁰ befejező nyilatkozata pedig leszögezi: „A Magyarországi Evangélikus Egyház Isten akaratának vallja és fogadja el, hogy Isten ígéjének hirdetését és a szentségek kiszolgáltatását a szocializmus politikai, társadalmi és gazdasági rendjében végzi.”⁶¹

A forradalom leverését követően kulcsfontosságú volt a magyar protestantizmus nemzetközi kapcsolatrendszerének újraszabályozása, természetesen a hatalom érdekei szerint.

1957. július 30. és augusztus 5. között Muraközy Gyula és Pákozdy László Márton professzorok részt vettek az USA-ban, New Havenben, az Egyházak Világtanácsa központi Bizottságának ülésén, ahol visszautasították a Magyar Református Egyház belügyeibe való nyugati intervenciót. Figyelmeztették az egyházak világtanácsát, ha az „a nyugat politikai fegyverébe válik”, a Magyar Református Egyház tagviszonyát megszünteti.⁶² A belügyekbe való „nyugati

⁵⁷ Az egyház békeszolgálat. In: *Evangélikus Élet*, 1957. december 22.

⁵⁸ Győry Elemér püspök püspöki jelentése a dunántúli egyházkerület közgyűlésén. In: *Reformátusok Lapja*, 1957. december 15.

⁵⁹ Dr. Esze Tamás székfoglaló beszéde a dunamelléki egyházkerület rendkívüli közgyűlésén. In: *Reformátusok Lapja*, 1958. március 2.

⁶⁰ Az Állami Egyházügyi Hivatal az Evangélikus Egyház felső vezetésében 1956 októbere és novembere folyamán bekövetkezett változásokat nem ismerte el, mivel azokhoz az 1957. évi 22. számú törvényerejű rendelet értelmében Elnöki Tanács nem járult hozzá. A restauráció zavartalan lebonyolítása érdekében a Művelődésügyi Minisztérium 1957. november 27. és 1958. június 24. (Ordass eltávolítása) között Grnák Károly személyében miniszteri biztost nevezett ki az evangélikus egyház törvényes működésének (lényegében a restauráció levezénylésének) felügyeletére. Ld.: GRNÁK, 1957.

⁶¹ Az Evangélikus Egyház és az Állami Egyházügyi Hivatal közötti tárgyalások befejező nyilatkozata. In: *Evangélikus Élet*, 1958. január 26.

⁶² MNL. OL. XIX-A-21-c. 16. dob. 030/7.

beavatkozás” megszüntetésére az Egyetemes Konvent elnökségi tanácsa nyílt levélben is felszólította az Egyházak Világtanácsát, kihangsúlyozva, hogy a Magyar Református Egyház minden vezetője szabályosan tölti be tisztségét, legitimációs problémákkal pedig nem az 1957-es, hanem az 1956-ban rövid ideig Ravasz László vezette egyház küzdött.⁶³ A New Haven-i ülés további jelentőségét vizsgálva szükséges rámutatnunk a kádári hatalom által különös-képpen és hangsúlyosan a megtorlás évei alatt használt egyházpolitikai (vagy inkább egyházüldözési) módszer egyik központi elemére. A Magyar Katolikus Egyházat, mint az ország legnagyobb lélekszámú keresztény felekezetét 1956-ot követően az újjászerveződő kommunista államhatalom továbbra is a szocialista rendszer első számú ellenségeként és a reakció zászlóvivőjeként tartotta számon, ezért annak gyengítése céljából politikai töltettel felruházva modernizálta a magyar történelem több jelentős korszakában felbukkanó katolikus–protestáns ellentétet. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a protestáns egyházakra nehezedő állami kontroll némileg enyhébb volt, valamint a politikai közbeszédben sem támadták olyan hevesen, cserében azonban a hatalom elvárta, hogy a protestáns egyházi vezetők mind a hazai sajtóban, mind pedig a nemzetközi egyházi fórumokon ostorozzák a Magyar Katolikus és Világegyház „reakciós” lépéseit.⁶⁴ Ez a magatartás jól kiviláglik Pákozdy László Márton teológiai professzor szavaiból, aki a *Fények és árnyak egy fontos tanácskozáson* című interjújában nehezményezte, hogy az Egyházak Világtanácsa nem foglalt állást a katolikus egyház által gerjesztett „protestánsüldözések” ügyében: „A Központi Bizottság elé hivatalos javaslat került Columbiában és más római katolikus többségű államokban folyó protestánsüldözésekről. Közismert, hogy a római egyház az „eretnekekkel” szemben teológiai elvei alapján megengedhetőnek tartja a politikai hatalom felhasználását.”⁶⁵

A reakció elleni eredményes harc szempontjából fontos volt „az együttműködő vonal” képviselőinek intézményesített, ellenőrizhető kereteket adni. Az egyház és állam között meginduló együttműködés jegyében megalakult az Országos Béketanács Református (1957. március),⁶⁶ majd Evangélikus (1957. július)⁶⁷ Bizottsága, melyek célja az egyházon belüli „békemunka” kifejtése és terjesztése volt. A Béketanács református és evangélikus bizottságai úgynevezett Országos Protestáns Lelkesi Békekonferenciák szervezésével béketevékenységükbe megkísérelték a hazai protestantizmus szinte teljes horizontját bevonni. Az első közös békenagygyűlés 1957. július 7-én, a református, az

⁶³ *Reformátusok Lapja*, 1957. október 28.

⁶⁴ RAJKI, 2002.

⁶⁵ *Reformátusok Lapja*, 1957. szeptember 8.

⁶⁶ Az öttagú alakuló bizottság, miután hosszasan méltatta a Népköztársaság és Magyar Református Egyház gyümölcsöző együttműködését, ünnepélyes hangvételű nyilatkozatát az alábbi sorokkal zárta: „A bizottság ilyen lélekkel támogatja a népi demokratikus rend békés törekvéseit, segíti és munkálja a szocialista építést mind az anyagi mind a lelki felemelkedés irányába.” *Reformátusok Lapja*, 1957. április 21.

⁶⁷ Az Evangélikus Bizottság a reformátusnál jóval nagyobb lélekszámmal alakult meg, tagjai között olyan jelentős evangélikus egyházi személyekkel, mint Szabó József és D. Dr. Vető Lajos nyugalmazott püspökök, vagy Káldy Zoltán teológus, a diakóniai teológia későbbi jelentős művelője. – Evangélikus Egyetemes Közgyűlési Jegyzőkönyvek, 1957. július 10. In: Hungaricana könyvtár: <http://library.hungaricana.hu> / Magyar Evangélikus Digitális Tár / Evangélikus Országos Levéltár. – 2015. október.

evangélikus és a „többi evangéliumi egyházak” együttes részvételével debütált, célja a Colombo-i Béke Világtanács nukleáris fegyverkezés elleni állásfoglalásának integrálása és megerősítése volt a magyar protestáns egyházi gondolkodásban. A nagygyűlésen neoprotestáns (baptista, metodista, adventista) kis-egyházak képviselői is részt vettek, de a rendezvény fő szónoka a kommunista államhatalommal való kollaboráció legkísérletesebb és a hazai protestantizmus akkoriban legbefolyásosabb kulcsfigurája, Péter János püspök⁶⁸ volt. A résztvevők nyilatkozatot adtak ki, amelyben a hazai protestáns egyházak többségének nevében elkötelezték magukat a „háború megakadályozásának szent és halaszthatatlan kötelezettsége” mellett.⁶⁹ Az egyházi béketevékenység általános, nagy területei lényegében 1989-ig változatlanok maradtak. Ezekről az Országos Béketanács Evangélikus Bizottságának 1958. január 3-i ülésén figyelemreméltó lista készült: „A katonai tömbök felszámolása, az atomfegyverekkel való kísérletezés megszüntetése, a nukleáris arzenál leszerelése, az atomenergia békés célokra való felhasználása, a colomboi béke-világgyűlés határozatainak támogatása és a kommunista pártok béke-kiáltványainak támogatása.”⁷⁰

1958-ban a hazai történelmi protestáns egyházak azonnal csatlakoztak a keleti blokk protestantizmusát tömörítő Keresztyén Békekonferencia nevű szervezethez, amely fennállása és működése során hatékonyan javított a szocialista tábor, és benne a Kádár-rendszer egyházpolitikai optikáján.⁷¹ Mindezek mellett a későbbiekben mind a hazai református, mind pedig az evangélikus egyház megőrizte tagságát a nem szocialista irányítás alatt álló protestáns nemzetközi szervezetekben, ahol tagságukkal járó lehetőségeiket jórészt a szocialista tábor és a Magyar Népköztársaság egyházpolitikai modelljének védelmére használták fel, ami együtt járt az állam egyházpolitikai szándékait megjelenítő béketeológia népszerűsítésével is.

Lényegében a Grünvalszky Károly evangélikus lelkész nevéhez fűzhető programiratban 1957-ben megfogalmazott irányelv képviselése jellemezte a nemzetközi egyházi és politikai térben egzisztáló magyar protestantizmust: „A Lutheránus Világszövetségben, és az Egyházak Világtanácsában mindig kötelességünk bizonyosságot tenni egyházi életünk valóságáról, s e közben megvallani hazaszeretetünket a Magyar Népköztársasághoz való hűségben. S ennek a bizonyoságtételnek és vallomásnak sohasem szabad bizonytalan hangon elhangzania. Ezért szükséges, hogy egy jól átgondolt, az egészre és a részletekre, az egyházi életre és a teológiai, hitbeli kérdésekre, valamint a politikai helyzetre és problémákra egyaránt kiterjedő tervet dolgozzunk ki, amely ezt az exportot hibamentessé teszi.”⁷²

⁶⁸ Péter János (1910–1999): püspök karrierje 1956-ot követően meredeken felfelé ívelt. A későbbiekben jelentős egyházi pozícióit politikai hatalomra cserélte: 1957-től a Kulturális Kapcsolatok Intézetének elnöke pozícióját, 1958-tól a külügyminiszter első helyettesi pozícióját töltötte be. Ezt követően 1961 és 1973 között a Magyar Népköztársaság külügyminisztere volt. KISS-SOÓS-TABAJDI, 2012. 178. p.

⁶⁹ *Reformátusok Lapja*, 1957. július 7.

⁷⁰ *Evangélikus Élet*, 1958. január 5.

⁷¹ Erről ld. bővebben: ROER, INGO: A Keresztyén Békekonferencia. Bp., 1976.; Feljegyzések a Keresztyén Békekonferenciáról, 1958. – MNL. OL. XIX-A-21-c. 102. dob. 80./1.

⁷² MNL. OL. XIX-A-21-c. 16. dob. 030/28.

Összegzés

Jól látható, hogy az 1956-os forradalom leverését követően nem pusztán a „reakció zászlóvivőjeként” megbélyegzett katolikus egyház, hanem a magyar protestantizmus is a kádári megtorlások célkeresztjébe került. A forradalmi légkörben kicsírázó megújulási kísérletek törekvéseit és eredményeit a hatalom könyörtelen vasmarokkal elfojtotta, a diktatúra szempontjából megbízhatónak számító egyháziak újrapozicionálásával pedig a hivatalos állami egyházpolitika érvényesülését lényegében a rendszerváltásig bebiztosította. A kádári időszak sajátos, paradox időszak volt minden keresztény felekezet számára. Protestáns egyházaink 1957 és 1989 között olyan sajátos elnyomás alatt egzisztáltak, amely egyszerre várta el tőlük, hogy az egyházak az állampárti diktatúra legitimálásához és építéséhez, valamint hosszútávon – egyértelműen a likvidálásukat célzó egyházpolitika kiszolgálásával – önmaguk megsemmisítéséhez egyaránt aktívan asszisztáljanak.⁷³

Zárásként álljon itt a már idézett Grünvalszky Károly tervezetéből egy mondat, amely akár a magyar protestantizmus életét 1957 és 1989 között holisztikusan átható kádári egyházpolitika jelmondata lehetne: „Ki kell ragadni az egyházi munkát a gyülekezeti szubjektivizmusból!”

⁷³ BERTALAN PÉTER: A Kádár-rendszer egyházpolitikájának politikai és etikai vonatkozásai. In: Végső szavak. A kaposvári erkölcsfilozófiai- és nevelési konferencia előadásai. Kaposvár, 1997. 520–527. p.

SUMMARIES IN ENGLISH

**Pamphlets on Church Criticism in Hungary, 1867–1895
(Interpretations, Phraseology and Conceptual Background of
History)**

Rada János

My study examines the anti-clerical literature of the era. The Hungarian tractate literature of church criticism created a complex language with a unified phraseology. In the interpretation of these texts, the ultimate goal of ecclesiastical policy reforms was to establish the state's sovereignty from the church and the pope – similarly to the 'Kulturkampf' ideology in Germany. The authors supported the idea of a religiously neutral state and religious liberty, however, made a firm distinction between the notions of church and religion, hence – in their interpretation – the liberty of one did not necessarily mean the same for the other. They advocated the state's tutelage over the church and urged the state to interfere in topics such as abolishing celibacy or monasticism.

While the classic liberalism – that had a great influence on one of the era's great statesman, Ferenc Deák also – opposed the state's extensive authority, the anti-clerical literature was backed by the idea of a state-centered liberalism – deeming the state responsible for initiating reforms in almost all areas. In the 1890s – during the times of the Hungarian 'Kulturkampf' – the anti-clerical literature had also been impacted by the intensifying Hungarian nationalism. Strong religious beliefs were accused of undermining the nation's integrity. These texts can not be considered as being atheist or materialist: most of the authors have accepted the importance of religion – and confronted the institution of the catholic church with the pristine form of Christianity of Jesus Christ.

The Mission History of the Hungarian Pentecostal Movement: Early Years

Nagy-Ajtai, Ágnes

The Pentecostal doctrine arrived in Hungary from the United States in the 1920s. There had been some smaller groups founded earlier, but cooperation was initiated by the missionaries of the Assemblies of God.

From 1926 the Hungarian Pentecostal congregations have had meetings at the annual conference where they adopted a public regulations concerning the rules of the assembly, and they also organized the mission works altogether. National and local sphere mission workers were supported by them and they launched a national paper, called *Apostoli Hit* ('*Apostolic Faith*') where readers were able to read the sermons, news of the community and the reports of the believers.

They organized revival meetings where the assemblies of the region met, also open-air services (baptism, wedding, funeral) to make the most unbeliever people get familiar with the assembly. Every member was strongly identified with the duty of spreading the good news, which was what preachers and the articles of *Apostoli Hit* called the believers to do.

The Pentecostal manifestations such as loud prayer, speaking in tongues received so much attention at that time and the Pentecostal believers, called 'sectarians' were regularly harassed by the outsiders.

The study will present the peculiarities and particulars of communal life as well as the description of the duties and working conditions of mission workers. Their collaboration was one of the most important contribution to spread the movement.

The Dispersion of Holy Orders in Romania

Bánkuti, Gábor

The study investigates the circumstances of the dispersion of the Romanian holy orders using mainly the relevant literature written in Romanian, various memoirs and official documents and partly archival sources. It introduces the events connected to the Greek and Roman Catholic monks taking into consideration the historic conditions of Romania and the features of the religious policy of the communists and placing them into the context of their relevant denominations and ethnic groups. It reveals the circumstances of the elimination of the Greek Catholic orders and details the legal context, the preliminaries and the consequences of Resolution Nr 810 of the Council of Ministers on 29th July 1949 which banned the operation of most of the Catholic orders. It follows the fate of the Jesuits and the Franciscans, who were not affected by the resolution, their forced relocation, their expectations after the release of Áron Márton from prison (1955) and their strategies. The study analyses the story of the remaining orders until their legal status was annihilated by the amendment of the Law on Culture in 1959.

Breaking down 'reaction', and the reorganization of the collaborative system in the Hungarian Calvinist Church and the Hungarian Lutheran Church after 1956

Jávor, Miklós

The thesis surveys the communist restoration church policies after the suppression of the 1956 revolution, with its effects on the Lutheran and Calvinist Churches. The 20th Congress of the Communist Party of the Soviet Union started a destalinisation process. The home reception of the latter affected state and church relationship and line of church politics, which were discussed in the introductory part. Emphasis will be put on the so called Meeting at Galyatető with the participation of the historical protestant churches in August 1956, which featured a criticism of the dictatorial church politics and clergymen in service of the system, for the first time since the beginning of the communist dictatorship. Further discussion detailed the role played by the Hungarian Lutheran and Calvinist Churches in the revolution. The central, and most important part of the thesis thoroughly examined the church politics methods, especially the reprisals and cleansing within the Hungarian Calvinist Church and the Hungarian Lutheran Church, furthermore the reorganisation of the collaborative church policy in service of the communist dictatorship. The thesis was built on related literature, as well as documents of the State Office for Church Affairs, which had been the top organisation of the communist dictatorship, and sources to be found in the protestant press of the time.

**Waco és a szektakérdés Magyarországon,
1993. április¹**

Fazekas Csaba

Előadásomban tulajdonképp azt a kérdést is feltehetném: vannak-e véletlenek? Előfordulhat-e, hogy egymástól földrajzilag és tematikailag óriási távolságban lévő események összefüggjenek egymással, erősítsék egymás hatását, vagy akár csak katalizátor-szerepet is játszanak egy másik folyamatban? A kérdésekben minden bizonnyal a válaszok is benne rejlenek.

Merthogy abban az időszakban, amikor Wacóban máig talányos körülmények között eldőrdültek az első lövések, majd felcsaptak a több mint 80,² a Koresh-féle davidista közösség tagjainak tűzhalálához vezető lángok – Magyarországon éles egyházpolitikai, pontosabban: szektavita zajlott. Utóbbi természetesen nem a texasi farmon történtek váltották ki, azonban jellemző módon hozzájárultak annak eszkalálódásához.

Waco, a texasi kisváros 1993 után több szempontból is jelkép-értékűvé vált. A történet röviden az alábbiakban foglalható össze: A „Branch Davidians” („Dávid törzse”) nevű, adventista eredetű vallási közösség az utolsó ítélet közeli eljövételére készülő fanatikus, zárkózott kommunát alkotott, a tagok által vakon követett és messiásként tisztelt David Koresh (1959–1993) vezetésével. A Waco mellett kialakított birtokukon (Mount Carmel Center) élő közösség ellen 1993. február 28-án az amerikai jövedéki termékekkel, fegyverellenőrzéssel foglalkozó hivatal (ATF) vizsgálatot indított, de Koresh hívei tüzet nyitottak az ellenőrökre, és egy csapásra a világsajtó vezető hírei közé kerültek. A tűzpárbajt követően elbarikádozták magukat, és 51 napig ellenálltak az FBI (valamint az ATF és a helyi nemzeti gárda) összehangolt akcióinak, amikor a hatóságok végül megostromolták a birtokot. A lövöldözés közben óriási tűz keletkezett, amelyben a legtöbb Koresh-követő, köztük számos nő és gyermek életét veszítette, alig néhányan menekültek meg.³

¹ A Nyíregyházi Főiskola Történettudományi és Filozófiai Intézete *Waco – a félelem mítoszai. Kormányok, összeesküvések* c. konferenciáján 2013. október 25-én Nyíregyházán elhangzott előadás szerkesztett és bővített változata.

² Az áldozatok pontos számáról az egykorú híradásokban és azóta készült feldolgozásokban különböző adatok olvashatók. Több összesítés 86 halottról számolt be. Ld. pl.: Jelentősebb tüzesetek 1991 és 1996 között. In: *HVG*, 1996. 16. sz. 19. p.

³ A történetet és következményeit számos elemzés, oknyomozó riport összefoglalta, ld. pl.: NEWPORT, KENNETH G.C.: *The Branch Davidians of Waco. The History and Beliefs of an Apocalyptic Sect.* Oxford, 2006. Ill.: GAZECKI, WILLIAM – GIFFORD, DAN – MCNULTY, MICHAEL: *Waco. The Rules of Engagement.* (Dokumentumfilm. 1997.) Már közvetlenül Waco után vita robbant ki arról, hogy a Koresh-követők magukat gyújtották-e fel, vagy az FBI könnygázbombái okozták-e a farmot rövid idő alatt porig égető tüzesetet. Az ügynek sokáig hullámozó belpolitikai következményei lettek az Egyesült Államokban, különösen azután, hogy 1995-ben, pont a wacoi ostrom második évfordulóján egy amerikai merénylő felrobbantott egy szövetségi irodaházat Oklahomában, 168 ember halálát okozva. Az FBI, valamint a Clinton-adminisztráció (különösen Janet Reno igazságügy-miniszter) felelősségét számos vizsgálati bizottság

Magyarországon a wacoi ostrom idején hónapok óta tartó szektavita „tematizálta” a közéletet. Az 1989–90-es rendszerváltás után ugyanis nagyon sokszor felvetődött a bejegyzett egyházak számának korlátozása, a társadalomra és az országra úgymond „veszélyes” tevékenységet folytató kisegyházak, vallási közösségek betiltásának igénye. Mint tudjuk, az első szabad választások nyomán 1990 májusában konzervatív pártkoalíció alakított kormányt a Magyar Demokrata Fórum, a Független Kisgazdapárt és a Kereszténydemokrata Néppárt részvételével, mely alapvetően kétpólusú ellenzékkel vívta közéleti csatáit (Az ellenzék fő erejét adó liberálisokat két párt, az SZDSZ és a FIDESZ, a másik pólust jelentő szocialista baloldalt az MSZP testesítette meg.). A kormány és ellenzéke között számos kérdésben éles szembenállás alakult ki, melyet a konkrét közéleti kérdések mellett ideológiai alapú különbségek, eltérő társadalompolitikai felfogások és értékorientáció jellemeztek. A belpolitikai konfliktusokat már akkor is sarkos, olykor kirekesztő megfogalmazások kísérték. A rendszerváltáskor szabaddá váló sajtó révén ezek a viták rendkívüli érzelmi töltetet is kaptak (Megjegyzem, maga a sajtó is e virtuális küzdelem egyik hadszínterét jelentették, elég, ha csak az ún. „médiaháború” ma már részben történeti, részben nagyon is aktuálpolitikai áthallásokkal terhes viszonyaira utalok.). E szembenállásban az egyházpolitika csak egyik, bár nagyon is sajátos terepet jelentett.

Az 1989–90-es magyarországi rendszerváltás egyik sajátossága volt, hogy – ellentétben más kelet-európai államokkal – annak folyamatában a nagy, történelmi egyházak nem játszottak számottevő szerepet.⁴ Nem számítottak korábban a kommunista rendszerrel szembeni ellenzék intézményeinek sem. A rendszerváltás idején az egyházi vezetők csak nehezen tudtak lépést tartani az eseményekkel, a vallásszabadság és egy demokratikus alapú állam–egyház viszony megteremtése iránti követelések sem az ő köreikben fogalmazódtak meg először. A demokratikus jogállamnak megfelelő új vallásügyi törvény 1990 januárjában, vagyis még a szabad választások előtt született. Az 1990. évi IV. törvény meglehetősen liberális szabályozást testesített meg, melynek egyik legismertebb vonása kezdettől az volt, hogy nemcsak széles körben biztosította a vallás szabad gyakorlásának jogát, a látszatát is kerülni igyekezett az egyházak állami felügyeletének, ellenőrzésének, az egyházi ügyekbe való beavatkozásnak, lényegében csak formai feltételeket szabott új vallási közösségek egyházként való jogi

firtatta, a sajtó érdeklődését két évtized alatt számos alkalommal váltották ki egyes előkerülő dokumentumok, új szempontok felvetődése. Vö. pl.: Szabadok az USA-ban. A pénz nevében. In: *HVG*, 1999. 26. sz. 45–46. p.; ELEKES ÉVA: Ki felel a szektatagok haláláért? In: *Népszava*, 1999. szeptember 8. 9. p.; MIKLÓS GÁBOR: Waco, Texas. In: *Népszabadság*, 1999. szeptember 19. 7. p. Stb. A Koresh-ügy hazai jobboldali sajtóban való bemutatására például: LACAYO, RICHARD: A bűnös Jézus. Koresh szektája Texasban. In: *Heti Kis Újság*, 1993. május 21. 16. p.; FÜZESSY TIBOR: USA – A terror állama. In: *Hunnia Füzetek*, 1995. 9. sz. 62–64. p.

⁴ Az egyházpolitikai átmenetről többek között: FAZEKAS CSABA: Az Országos Vallásügyi Tanács, 1989–1990. Bp., 2011.; SOÓS VIKTOR ATTILA: Hivatalból titkárság. Az egyházak feletti állami ellenőrzés átalakítása 1988–1990 között. In: *Levéltári Közlemények*, 2011. 1. sz. 101–118. p. Stb.

elismerésének. (Mindössze 100 fő támogató aláírását kellett ehhez a bírósághoz benyújtani.)

E szabálynak köszönhetően számos, az államszocializmus idején illegálisban működő kiségyház alkotott törvényes vallásfelekezetet, s megindult az új vallási közösségek szerveződése is. 1993-ra már több mint 50 egyház működött Magyarországon. Az új kiségyházak nyilvánosságra lépése, sok szempontból Magyarországon ismeretlen hitéletének elemei (például az utcai igehirdetések vagy a keleti vallások esetén sajátos öltözetük, szertartásaik) szokatlannak számítottak az éppen csak szabaddá váló közéletben. Ez volt az egyik, de csak kisebb oka annak, hogy a kiségyházakkal szemben 1991-től egyre élesedő kampány kezdődött. Sokkal inkább két, egymással összefüggő tényezőnek volt ez köszönhető. Egyrészt annak, hogy az ún. történelmi egyházak (katolikus, református, evangélikus) féltékenyen tekintettek az általuk csak „szektaként” kezelt mozgalmakra. Másrészt pedig a konzervatív kormánypártok hívei a kiségyházakban nemcsak az „igazi” vallásosságra leselkedő veszélyt, hanem a magyarság elleni agitációt is felfedezni véltek, ingerülten, gyanakvással tekintettek a vallásosság új formáinak térnyerésére, a „történelmi” egyházak és a konzervatív kormánypártok közötti társadalmi, illetve politikai szövetségkötés esélyeire. Mindez a napi politikában alkalmas volt az identitásukat kereső kormánypártok „keresztény” jellegének erőteljes kidomborítására, az ateistaként, egyházellenesként megbélyegzett ellenzékkel való megkülönböztetés hangsúlyozására is.

A kormánypárti sajtóban megszorodtak a „szekták” veszélyességével kapcsolatos, többnyire elfogult, tendenciózus beszámolók. 1992-ben valószínűs szektakampányról is beszélhetünk, a konzervatív közéleti személyiségek gyakran egymást felülmúlva riogatták a magyar társadalmat a veszedelmes vallási közösségek térnyerésének rémével (Többségében legfeljebb néhány száz fős közösségekről, valamely külföldi felekezet magyarországi missziójáról volt szó.). A jelenség mögött könnyen fel lehetett fedezni az „idegenekkel” szembeni előítélet-képzés hagyományos mechanizmusait. A folyamat kezdettől politikai síkra terelődött, a kormányzat és az ellenzék szembenállásának egyik kifejezőjévé vált (Jellemző például egy SZDSZ-es politikus, Szabó Miklós véleménye az „egzotikus szekták elleni félhivatalos ellenszenvről”: „Ily módon akarják gyengíteni az ellenállást a történelmi egyházak hatalmi törekvéseivel szemben. A buddhizmus-ellenesség a hatálmag nyugatellenességének kifejezője: a keleti vallások nyugatról érkeztek hozzánk.”⁵).

A későbbiek szempontjából fontos, hogy 1991 októberében Németh Géza református, Szeverényi Géza evangélikus és Dobner Győző baptista lelkészek létrehozták az ún. Segítő Barát Munkaközösség nevű szervezetet. Eredetileg a valamely „szektához” csatlakozott fiatalok szüleit mozgósították, azzal a váddal, hogy a fiatalok valamely „szekta” tanításai nyomán szembefordultak a családjukkal. A hamarosan Németh Géza⁶ egy személyes

⁵ SZABÓ MIKLÓS: A jobboldali radikálisok a kormány cinkosai. In: *Népszava*, 1992. november 23. 3. p. (Körös László riportja.)

⁶ Németh Géza (1933–1995) református lelkész, 1956-ban az egyház megújulási mozgalmában való részvétele miatt internálták, majd több helyen (Mór, Ócsa, Érd) volt lelképásztor. 1971-ben felfüggesztették állásából, csak 1989-ben rehabilitálták. Az

vállalkozásává vált szervezet harcot hirdetett az ún. „destruktív szektákkal” szemben. Nem sokkal a munkaközösség megalakulását követően Németh Géza egy lapinterjúban⁷ a hozzá beérkezett szülői levelek alapján arról beszélt, hogy nem minden kiségyházat tekint ellenségesnek (A későbbiek ismeretében különösen érdekes, hogy a Jehova Tanúi tevékenységét ekkor még pozitívan méltatta, pár hónappal később már nem.). Megfogalmazásai azonban nagyon is alapot adtak az általánosításra: „Ezek a Nyugat-Európába átköltözött és most megerősödött kultuszok most Magyarországra vetették magukat, s megkezdték romboló keresztyénellenes tevékenységüket.” Főleg a krisnásokat ostorozta, de elítélte a Bahá’i mozgalom híveit is, mindkét vallás követőit erőszakos politikai ambíciókkal vádolta. Úgy vélte, 2000-re a Bahá’i hívei világkormányt akarnak létrehozni, addig pedig minden állam kormányzatába be akarnak épülni. A „szekták” által képviselt rombolást az egyén, a család és a nemzet szintjén lépcsőzetesen megvalósuló, szervezett destrukciónak tekintette, hangsúlyozta, hogy a krisnások – például azáltal, hogy a közösségben új nevet vesznek fel – magyarságtól fosztják meg híveiket. A Segítő Barát irányvonalát jól mutatja, hogy a református lelkész „keresztes hadjáratnak” minősítette akcióikat, s még a nem vallásos embereket is többre értékelte a „szektásoknál”. („Jobb egy egészséges ateista, mint egy agyficamodott kultuszos.”) Mozgalmának stratégiáját ekként definiálta: „A küzdelmet megindítottuk. Az apák és az anyák úgy harcolnak, mint az oroszok. Van jogászunk, pszichiáterünk, Beke Kata országgyűlési képviselő megígérte, hogy az oktatás, a művelődés területén megpróbálja munkánkat segíteni.” (Vagyis elárulta, hogy kezdetől törekedtek a politikusok megnyerésére.⁸) Szintén a későbbiek ismeretében fontos, hogy ekkor még határozottan elvetette az egyházalapítási törvény szigorítására vonatkozó törekvéseket, kizárólag a társadalmi mozgósítást, felvilágosítást tekintette feladatának.

1980-as évektől deviáns fiatalok lelkigondozásával, börtönmisszióval foglalkozott, különösen felkarolta az erdélyi magyar menekültek ügyét. 1990-ben létrehozta az Erdélyi Gyülekezet nevű egyházat, valamint „Reménység Szigete” néven egy kulturális és karitatív központot. Élete utolsó időszakát a „társadalomellenes szekták” elleni tevékenységnek szentelte. Ld. pl.: Az Erdélyi Gyülekezet honlapja: <http://www.erdelyigyulekezet-budapest.hu/> Írások / Németh Gézától és Németh Gézáról. 2015. november; ill. egykorú életút-interjúját: NÉMETH GÉZA: Egy antiklerikális lelkész. In: *Magyar Hírlap*, 1993. szeptember 9. 10. p. (R. Székely Julianna riportja) A rendszerváltás után Németh egyébként először a Református Egyházi Megújulási Mozgalom vezetőjeként aktivizálta magát és szervezett a témát tisztázni igyekvő konferenciát. Ld.: NÉMETH GÉZA: Megtalálni az igazságot gyűlölet nélkül. In: *Magyar Hírlap*, 1991. június 11. 5. p. (Farkas Attila riportja) (Ekkor még egy szóval sem említette a szektakérdést. Később is aktívan vett részt egyházi megbékélési programokban, a délszláv háborúval, Martin Luther King emlékével stb. kapcsolatosan.)

⁷ NÉMETH GÉZA: Vallási türelem – vallásháború? In: *Fókusz*, 1992. január. 28–31. p. (Parázs István riportja.) (Ld. még a munkaközösség megalakulásáról szóló híradást: *Magyar Nemzet*, 1991. december 6. 5. p.)

⁸ Az említett Beke Kata (1936–2009) író, publicista, 1990-től parlamenti képviselő, rövid ideig (1991. januárig) az oktatási tárca államtitkára, majd kilépett az MDF-ből és független képviselőként politizált 1994-ig.

A Segítő Barát Munkaközösség az általa mozgósított szülőkkel, közéleti kapcsolatokkal széles körű sajtókampányba kezdett, konferenciákat tartottak, számos újságcikket írtak, parlamenti képviselőkkel vették fel a kapcsolatot, beadványokkal keresték meg a különböző minisztériumokat, szektaellenes szórólapokat osztogattak, plakátoztak, főleg az oktatási intézményekben tevékenykedtek. Első nagyobb szabású tanácskozásukra 1992. október 3-án került sor. A konferencia résztvevői meg voltak arról győződve, hogy a „különböző rögeszmerendszerre épülő csoportok [...] hasonlítanak abban, hogy a hatókörükbe került fiatalokat a családjuktól elszakítják, sok esetben tanulmányaik feladására készítetik, pszichotechnikákkal önálló tudatuktól megfosztják, majd [...] kizsákmányolják őket”. Közleplebről meg nem nevezett nyugati események begyűjtéséről tartottak, például gyilkosságokat, illegális fegyverraktárak létesítését, adócsalást stb. tulajdonítottak a „szektáknak”.⁹ Németh Géza nagy sikernek értékelte, hogy a rendezvényről már több újság, tévéhíradó is beszámolt.¹⁰ (Igaz, soha nem volt elégedett a mozgalomnak a sajtóban való megjelenésével, az egyes orgánumok szektaellenességének mértékével.) Ezt követően tevékenységük még nagyobb fokozatba kapcsolódott. Szervezetté vált a vezető kormányparti politikusok, miniszterek felkeresése, októberben pedig erdélyi népfőiskolás diákok „bevetésre” küldésével, röplapozással próbáltak zavart kelteni a Krisna-tudatú hívők fesztiválján. Programjukban az oktatási intézményekben, a hadseregben, a sajtóban való mozgósítást, a „szekták” leleplezését és megbélyegzését tűzték ki célul, a bűnüldöző szerveket rákényszeríteni a nyomozásra és a hatósági fellépésre, szektaellenes hatóságot (egyfajta panaszirodát) felállítani stb.¹¹ Egyes oknyomozó riportok arra próbáltak rámutatni, hogy a Segítő Barát nem konkrét törvénytörések ellen harcolt, hanem általában a más vallási közösségek léte ellen, s ebben lényegében a „történelmi” keresztény egyházak, illetve politikai szövetségeik érdekeit szolgálták.¹² Ebben egyes nyugati kereszténydemokrata csoportosulások is segítségükre voltak, anyagilag és útmutatásokkal is támogatták Németh Gézát. Utóbbi igyekezett elhárítani a vádat, több cikkében, nyilatkozatában tevékenységét társadalmi szükségszerűséggel indokolta, békés, felvilágosító jellegűnek minősítette.¹³

A Németh Géza által gerjesztett kampány legfontosabb jellemzője az általánosítás volt. Néha megnevezett egy-egy konkrét vallási csoportot, de

⁹ *Népszava*, 1992. október 5. 4. p.

¹⁰ A tévés híradások közül ld. pl.: *MTV1 Híradó*, 1993. augusztus 28. – Nemzeti Audiovizuális Archívum: www.nava.hu / 1993-as híradók – 2015. november.

¹¹ Ld. erről a 12-13. sz. jegyzetekben idézett cikkeket.

¹² BARTUS LÁSZLÓ: A szektaüldöző szekták. In: *Beszélő*, 1993. január 16. 16–18. p. Ezt elemző publicisztika: UÓ: A „destruktív” egyházak. In: *Beszélő*, 1993. január 30. 14–15. p.

¹³ Ld. pl. az említett oknyomozó riportra reflektáló, a szektaellenes mozgalom programnyilatkozatának is minősülő írását, melyben nem egyszerűen társadalmi és nemzeti, hanem az egész kontinens kereszténységét védelmező szerepet tulajdonított önmagának: NÉMETH GÉZA: Európai önvédelem. In: *Beszélő*, 1993. február 6. 33–34. p. (Azt állította, hogy csak Kalifornia államban 2500 hivatalosan bejegyzett, többségében veszélyes kultusz tevékenykedik, amelyek Európába való begyűjtését meg kell akadályozni minden eszközzel.) Vö. még: BARTUS LÁSZLÓ: Válasz Németh Gézának. In: *Beszélő*, 1993. február 13. 31. p.

lényegében arra törekedett, hogy veszedelmes szektamozgalomként, általanosságban bélyegezzon meg minden, a történelmi keresztény egyházakon kívüli vallási közösséget a nagy létszámú, bejegyzett egyházaktól a távolkeleti vallásokon át a valóban zárt, obskúrus vallási csoportocskákig.¹⁴ A megfogalmazott, rendszeresen visszatérő vádak az alábbiakban foglalhatók össze:

1. A „szekták” családellenesek, kiszakítják a fiatalokat a családjukból, szembefordítják őket a szüleikkel.
2. A „szekták” anyagiasságok, kicsalják a tagok pénzét, anyagi visszaéléseket (adócsalásokat stb.) követnek el.
3. Agymosást, „deprogramozást” hajtanak végre a látókörükbe került fiatalokkal szemben, társadalom- és nemzetellenes magatartásra nevelnek.
4. Valójában külföldi szervezetek magyarországi ügynökei.
5. Obskúrus mozgalmak, amelyek ugyan szelídnek mutatkoznak, de valójában agresszívak és erőszakosságra hajlamosak.
6. Visszaélnék a vallásszabadsággal.¹⁵

Ezen kívül a legképtelenebb vádaskodásoknak is hangot adtak. A feszült légkör érzékeltetésére talán egyetlen példa is elég: 1992 őszén a Krisna-tudatú hívők beperelték Németh Gézát a sajtóban megjelent nyilatkozatai miatt, és meg is nyerték azt. A református lelkész a „szokásos” szektavádak mellett tényként állította, hogy a krisnások tevékenységét „fegyverrejtegetés, szexuális kéjgyilkosság is terheli” – de semmi bizonyítékkal nem tudott szolgálni.¹⁶

¹⁴ Hangsúlyozni szeretném, hogy előadásomban nem vizsgáltam az egyes vallási közösségek tevékenységének tartalmát, kerültem az akár pozitív, akár negatív értékítélet megfogalmazását, sokkal inkább a szektaellenes sztereotípiák jelenségét kívántam bemutatni. Már ekkoriban is számos sajtócikk foglalkozott egyes mozgalmak tevékenységének elemző bemutatásával. Ld. pl. a szcientológia kapcsán: SZTRILICH ÁGNES: Szellemi hulladékok importja. Szemét-lerakodó lettünk. In: *Igen*, 1993. november 12. 19–20. p. Általában: GERLÓCZY FERENC: Destruktív egyházak. Nem jogerős végítélet. In: *HVG*, 1993. 12. sz. 70–72. p. Stb.

¹⁵ Érdemes megemlíteni, hogy a Segítő Barát saját programja szerint csak az új, első-sorban nem keresztény színezetű mozgalmakat tekintette ellenségesnek, és hangsúlyozta, hogy a protestáns kisegyházakkal (methodistákkal, pünkösdiekkel, adventistákkal, baptistákkal stb.) semmi bajuk – a megfogalmazott szektavádjaik, sztereotípiáik ugyanakkor feltűnően hasonlítottak a Horthy-korszakban kibontakozott szektakampány elemeire, amikor e kisegyházak voltak ugyanezen vádaskodások elszenvedői. Vö. FAZEKAS CSABA: Kisegyházak és szektakérdés a Horthy-korszakban. Bp., 1996. SZIGETI JENŐ – RAJKI ZOLTÁN: A szabadegyházak története Magyarországon 1989-ig. Bp., 2012.

¹⁶ A krisnások megvédték magukat. In: *Magyar Hírlap*, 1993. február 27. 4. p. A Segítő Barát tevékenységének ismertetését, és különösen a Krisna-tudatú hívőkkel kapcsolatos konfliktusokat részletesen bemutatja: KAMARÁS ISTVÁN: Krisnások Magyarországon. Bp., 1998. [Magyar Elektronikus Könyvtár. Online: <http://mek.oszk.hu/09100/09127> – 2015. november.] Általában az alább ismertetett eseményekről egykorúan: MEZEI ANDREA: Szekta és egyház a rendszerváltás után. In: *Társadalmi Szemle*, 1994. 3. sz. 44–53. p.

Meg kell jegyezni: nem kívánok most azzal foglalkozni, valójában az egyes vallási közösségek mit hirdettek, és konkrétan milyen tevékenységet folytattak. Az viszont fontos, hogy a legvadabb szektakampány idején egyetlen egyszer sem hangzott el Magyarországon olyan tény, amely az előbbieknél megfelelt volna, egyik vallási közösség ellen sem indított senki semmilyen jogi vagy büntető eljárást, egyetlen olyan esetről sincs tudomásunk, amely megfelelt volna a megfogalmazott vádaknak (Vagyis még csak olyan elszigetelt esetről sem beszélhetünk, amelyet aztán általánosításra lehetett felhasználni.). A szektavádak valójában csupán egy hisztérikus kampány részét képezték. Meg kell továbbá jegyezni, hogy a Segítő Barát Munkaközösség saját bevallása szerint is az Egyesült Államokból indult ún. Anti Cult Movement magyarországi adaptációjának szerepét kívánta ellátni, azonban ellentétben a külföldi (amerikai mellett német) párhuzamokkal, Németh Géza a szektaellenes felvilágosítás mellett a vallásszabadságról szóló törvény szigorítását tartotta fő célkitűzésüknek, a „szekták” betiltását és megbüntetését pedig a hatóságoktól (rendőrségtől) várták, vagyis nem csupán a társadalom felvilágosítását kívánták elérni (Szorgalmazták például külön hatóság felállítását, amely panaszirodaként és cenzúrahivatalként egyaránt működött volna, foglalkozott volna a „szekták” áldozataival stb.). Továbbá a magyarországi szektaellenes hisztéria egészen más közegben fogalmazódott meg, mint például Amerikában vagy Németországban.

A szenvedélyes magyarországi szektaviták háttérében összefoglalóan az alábbi tényezőket emelhetjük ki:

1. A rendkívül liberális egyházügyi törvény valóban nagyon alacsony számban határozta meg az egyházalapítás kritériumát, a vallási közösségek számának gyors gyarapodása szembetűnő volt.
2. A szektavitát kiélezte a kormány és az ellenzék rendkívül feszült, ellenséges viszonya. (Érdekességként megemlítem, hogy az ügy külön pikantiériájának számított, hogy Németh Géza fia, Németh Zsolt egy akkor liberális párt, a FIDESZ parlamenti képviselője volt.)
3. Ebben az időszakban a legnagyobb kormánypárton belül is éles feszültség (majd pártszakadás) következett be, a Csurka István vezette szélsőjobboldal, illetve a mérsékeltnek számító Antall József kormányfő között (A radikálisok egyre inkább befolyásuk alá akarták vonni a vezető kormánypártot.).
4. A magyar társadalom számára még 2–3 évvel a rendszerváltás után is az újdonság erejével hatott a szabadságjogok megélése, vagyis például a vallásszabadság kifejezése ugyanúgy, mint a szabad sajtóviszonyoké (Gondoljunk csak arra, hogy a magyar tévénezők számára még 1993-ban is különleges, nehezen feldolgozható élményt jelentett, hogy a CNN-en élő egyenes adásban nézhette például a wacoi drámát.).

A Segítő Barát Munkaközösség 1993 elején odáig jutott, hogy – Dávid Ibolya¹⁷ kormánypárti képviselő vezetésével – a parlamentben is létrejött a tevékenységüket támogató konzervatív csoportosulás. Pont akkoriban, amikor Waco bekerült a világhíradókba, a magyar parlamentben két olyan

¹⁷ Dávid Ibolya (1954–) ügyvéd, az MDF politikusa, 1990 és 2010 között parlamenti képviselő, 1999-től 2010-ig az MDF elnöke, 1998 és 2002 között igazságügy-miniszter.

esemény is történt, amely egyértelműen a szektaellenes lobbitevékenységével függött össze. Először március elején az egyházaknak juttatandó költségvetési támogatás elosztása kapcsán feszült egymásnak két ellentétes álláspont. Az ún. „A” variáns szerint minden, törvényesen bejegyzett egyháznak (méretétől, tevékenységi körétől függően) jár állami támogatás, az állam nem vizsgálhatja, hogy melyik vallás méltó arra és melyik nem. A másik alternatíva szó szerint így hangzott: „A B variáns esetén az előterjesztő álláspontja, hogy az egyházak társadalmi tevékenysége vizsgálható, és az ún. »destruktív szekták« esetén a költségvetési támogatás megtagadható.” Az országgyűlés konzervatív többsége végül ezt szavazta meg, melynek alapján 4 egyháztól megvonták a költségvetési támogatást, mondván: ezek valójában „destruktív” közösségek (Ide tartoztak a krisnások, a Jehova Tanúi, az ún. Egyesítő Egyház és a szcientológusok).¹⁸ Ezzel a magyar országgyűlés először nyilvánította ki, hogy a vallások között „hasznossági” sorrendet alakíthat ki. Az 1994-es költségvetési eljárásban (a választások előtt) már 11 egyházat fosztott meg az országgyűlés az állami támogatás jogától ugyanezen érv alapján.

A másik, nagyobb vihart kavart ügy 1993. március 22-én robbant ki.¹⁹ Három kormányparti és egy független képviselő olyan törvényjavaslatot nyújtott be, amely radikálisan korlátozta volna a felekezetalapítás jogát: a minimálisan szükséges 100 fő helyett 10 ezer főhöz és legalább 100 éves magyarországi működéshez kötötte volna az egyházzá nyilvánítás jogi kritériumait. A „történelmi” egyházakon kívül minden más kiségyházat ellehetetlenítő indítványt egyértelműen a Segítő Barát által sugalmazott szektavádakkal támasztották alá. A törvényjavaslat szerint:

„Az utóbbi időszakban a vallásszabadsággal kapcsolatosan olyan jelenségek váltak gyakorivá, amik a joggal való visszaélés eseteit valószínűsítik meg. A hatályos jogi rendezésnek az a hiánya, hogy a szabad vallásgyakorlás nevében történő tevékenységeknek nincsenek erkölcsi természetű korlátai, illetve hogy az egyházak alapítására vonatkozó szabályok lehetővé teszik a törvény tényleges céljainak megkerülését, megkönnyítik az említett negatív jelenségek elszaporodását, és különösen a jövőt illetően tág teret enged nemkívánatos folyamatoknak.”

Mindezt az egyik előterjesztő, Salamon László (abból kiindulva, hogy „az egyház a vallási közösségek legrangosabb formája”²⁰) a parlamentben így indokolta:

„Ezek az aggasztó jelenségek a sajtó híradásaiból az egész közvélemény előtt ismertek. Több ízben előfordult az utóbbi időben, hogy különböző

¹⁸ Ld. minderről: SEREG ANDRÁS: Kapnak-e támogatást a „destruktív” szekták? In: *Népszabadság*, 1993. március 6. 4. p.; BEDNÁRIK IMRE – TÓTH LÁSZLÓ LEVENTE: Pénz nélkül a „bomlasztó” szekták. In: *Pesti Hírlap*, 1993. március 11. 5. p.; CSUTOROS GERGELY: Egyházak. Újraértékelés. In: *Magyar Narancs*, 1993. április 15. 9. p.; BOROS ISTVÁN: Szekták Magyarországon. 2. In: *Magyar Nemzet*, 1993. május 17. 7. p.

¹⁹ Az Országgyűlés 280. ülése, 1993. március 22. – A Magyar Országgyűlés honlapja: www.parlament.hu / Jegyzőkönyvek / Országgyűlési napló ciklusonkénti adatai / 1990–1994 – 2015. november.

²⁰ Napirenden a szekták. In: *Pesti Hírlap*, 1993. március 27. 4. p.

csoportok, melyek magukat vallási közösségként definiálják, olyan – úgy-mond – tanítások jegyében lépnek fel, melyek az általánosan elfogadott erkölcsöket sértik. Így tért nyertek a szülői tiszteletet tagadó, a kötelesség-tudat ellen fellépő, az értelmes életviteltől eltántorító közösségek, melyek különösen a még lelki és testi fejlődésben levő tizenéves fiatalok megnyerésére fejtenek ki olykor eredményes, személyiséget átformáló, szuggesztív hatást. [...] Ezekről teljesen eltérő jellegű, de ugyancsak komoly az a veszély, hogy a vallásgyakorlás szabadságának ürügye alatt bizonyos csoportok abból a célból ölthetik magukra a vallás és az egyház mezét, hogy ezáltal a közteherviselés alól magukat kivonják. A probléma tehát összetett, a fenyegetett értékek többfélék. Veszély fenyegeti a világra fogékony, még formálódó fiatalokat, veszély fenyegeti az egészséges társadalmi értékeket, károk fenyegetik a társadalom egésze sérelmére az államháztartást, és végül, de nem utolsósorban veszély fenyegeti általában a vallási értékek és közöttük a keresztény értékek megbecsültségét, méltóságát, presztízsét.”

Nem nehéz a szövegben Németh Géza szektaellenes érveire, a Segítő Barát propagandájának lecsapódására ráismerni (Némethet egyébként nyíltan a szektaellenes törvény szellemi atyjának tekintették, bár ő maga ezt cáfolni próbálta.²¹).

Úgy gondolom, különösebb részletezés nélkül megállapítható, hogy a „szektákkal” szembeni megalapozatlan és általános hisztériakeltés mögött egyértelműen a vallásszabadság korlátozásáról, a politikai jobboldalnak kedves történelmi egyházak társadalmi pozícióinak biztosításáról volt szó. Ahogy ezt például Fodor Gábor liberális képviselő kifejtette, amikor arról beszélt, hogy a törvényt nem fogadja majd el az országgyűlés, mivel ún. kétharmados jogszabályról volt szó, és azt az ellenzék egységesen elutasította. Ha mégis ilyen jellegű törvényt alkotna a parlament – mondta, akkor „egyszerűen összeomlana a vallás- és lelkiismereti szabadság épülete Magyarországon. Ennek következménye pedig az eszkalálódás lenne.” (A parlamenti képviselőknek végül több mint a fele, de kevesebb, mint kétharmada támogatta az előterjesztést, vagyis nem lett belőle jogszabály. Az egyházak jogállásáról csak 2010 után született új törvény.)

Németh Géza elkötelezettségére jellemző, hogy melegen támogatta az egyházügyi törvény ilyen értelmű szigorítását, még akkor is, ha annak következtében az általa alapított és vezetett ún. Erdélyi Gyülekezet is megszűnt volna.²² Még a kritizált „kultuszok” teljes betiltásával sem elégedett volna meg, további szigorításokat követelt, például a „Magyarországon nem honos, Amerikából idekeveredett kultuszok bűnügyi előéletével” kapcsolatosan. Radikalizmusára jellemző lehet, hogy a kritizált közösségeket nemcsak egyházként, hanem társadalmi egyesületként sem tudta elfogadni, feloszlatusukat és hatósági üldözésüket még a jogi keretek szándékolt megváltoztatását követő időszakra vonatkozóan is szorgalmazta. A lelkész

²¹ NÉMETH GÉZA: Egy antiklerikális lelkész. In: *Magyar Hírlap*, 1993. szeptember 9. 10. p. (R.Székely Julianna riportja) Ugyanitt arról is beszélt, hogy egyformán veszélyesnek tartja „a főpapi–klerikális–uralkodó egyházi intoleranciát” és „a szektás agressziót”. A krisnásokkal szemben elvesztett perét pedig csak „félidei eredménynek” minősítette, bár később nem tudott hasonló módon „visszavágni” a közösségnek.

²² NÉMETH GÉZA: Az Erdélyi Gyülekezet is eltűnhet. In: *Magyar Hírlap*, 1993. március 24. 5. p. (Gyémánt Mariann riportja)

egyébként úgy vélte, hogy a törvénymódosítás által megszűnne a vallásszabadsággal és a pénzügyi kedvezményekkel (adómentességgel) való visszaélés lehetősége. A történelmi egyházak pénzügyekhez való viszonyulását firtató kérdésre jellemző, kitérő választ adott: „Nem mondom, háborgott a protestáns lelkem, amikor megláttam Vatikánban a Banco Sancto Spiritot. De ez mégsem jelenti azt, hogy ne kellene fellépni a vallási agresszió ellen, akár az egyházi hierarchiából, akár az amerikai szubkultúrából ered.” A Koresh-ügy áthallásaira utal, hogy megismételte a németországi krisnások fegyverrejtegetésével kapcsolatos vélekedését, valamint kritizálta a „legintoleránsabb” csoportokat is védő liberális sajtót. Más alkalommal Németh Géza a „dokumentált arányosság” elvét hangoztatva követelte, hogy az önkormányzatok még bérlet formájában se adjanak lehetőséget a kis létszámú csoportoknak „a lakosság vallási értékrendjével ellentétes propagandájára”, s ugyanígy tartotta indokolatlannak a kisegyházak bármilyen közéleti tevékenységét, például a börtönlelkészi szolgálat, média stb. területein.²³ (Az érvelésében használt többségi elvet aszerint számolta, hogy a „történelmi” egyházak tagságát valamennyi megkeresztelt számával azonosította.)

Maguk a „történelmi” egyházak igyekeztek úgy tenni, mintha semmi közük vagy érdekük nem fogalmazódna meg a tervezett törvényjavaslattal kapcsolatosan, pedig – a betérjesztők szándéka szerint – egyértelműen a katolikus, a református és az evangélikus egyházakat kívánta megóvni a felekezeti „konkurenciától”, biztosítani számukra bizonyos társadalmi és közéleti privilégiumokat.²⁴

Azt már akár viccesnek is tekinthető kitérőként említem, hogy ugyan-ezen az ülésnapon a törvényjavaslat benyújtása előtt Szabad György házelnök megemlékezett az 1568. évi erdélyi országgyűlés határozatáról, mely elsőként mondta ki a vallásszabadság jogát Európában:

„Tisztelt Országgyűlés! 1568-ban a tordai országgyűlés, tudtunkkal és a világ történettudománya, egyháztörténete – de azt kell mondanom: a szabadságjogokért vívott küzdelem története szerint is – elsőként mondotta ki törvényhozó testületként a vallás- és lelkiismereti szabadságot azzal, hogy követelményként állította fel a szabad vallásgyakorlatot, eltiltva minden földi hatóságot az egymástól különböző felekezetek bármelyikének üldözésétől.”²⁵

A wacoi dráma híre jelentősen felerősítette a szektaellenes politikai hangulatot. Megjegyzem, április 19., vagyis a Koresh-hívek tömeges tűzhalála után a világon sok helyen kibontakozott kisebb-nagyobb vita arról,

²³ NÉMETH GÉZA: Vallásszabadság és demokrácia. In: *Pesti Hírlap*, 1993. április 24. 6. p.

²⁴ Ld. pl.: GYÉMÁNT MARIANN: A történelmi egyházak mossák kezeiket. In: *Magyar Hírlap*, 1993. április 14. 5. p. A módosítás azonban nemcsak az újabb keletű vallási mozgalmakat érintette, hanem fenyegető árnyékot vetett a régebb óta működő protestáns kisegyházakra (methodisták, pünkösdielők, adventisták stb.) is, amint ezt Szilvási József, az adventista egyház országos titkára is kifejtette: Nincs vége a szekta-vitának. In: *Népszabadság*, 1993. április 20. 10. p. (Czene Gábor riportja) A szintén adventista Szigeti Jenő egy konferencia összehívásával próbálta a törvénymódosítást ellenző érveket összehangolni. Ld.: *Új Magyarország*, 1993. április 23. 6. p.

²⁵ Ld. 19. sz. jegyz.

hogy az állam milyen vallási közösségeket tűrjön meg, és mikor lépjen fel a hatalom azokkal szemben. (Ahogy például az Egyesült Államokban egy nagyobb iskolai lövöldözés után a fegyvertartással kapcsolatos viták is mindig felforrósodnak.) Így volt ez nemcsak az USA-ban, hanem különösen Nagy-Britanniában is (a Koresh-csoport áldozatai között britek is voltak), ahol 500-ra becsülték a wacoihoz hasonló létszámú és hasonlóan messianisztikus, zárkózott közösségek számát. Mind itt, mind Amerikában azonban lényegében fel sem merült, hogy Waco után állami korlátozást vezessenek be az egyházakkal kapcsolatosan. Az ABC televízió friss felmérése szerint az amerikaiak 72 %-a szimpatizált az FBI akciójával, a CNN szerint pedig a megkérdezettek 93 %-a Koresht tette felelőssé a tragédiáért. Mindehhez hozzá kell venni, hogy az amerikaiak többsége akkor is viszolygott a zárkózott életmódú közösségektől, mégis a vallásszabadság természetes velejárójának tekintették és tekintik a jelenséget, a veszélyek elleni védekezést pedig a nyomozó hatóságoktól és nem a vallásügyi szabályozástól várták. Franciaországban a *Le Nouvel Observateur* szalagcímben tette fel a sokakat foglalkoztató kérdést: „Előfordulhat nálunk is?” Egy francia parlamenti képviselő azonban leszögezte, hogy semmiképp nem kell új vallásügyi törvény, a társadalomra igazán veszélyes, militáns csoportokat ugyanis még fokozott pénzügyi ellenőrzéssel sem lehet megtörni, ráadásul e gondolkodással csak a Koreshhez hasonló radikálisok mártíromságát segítenék elő.²⁶

Magyarországon azonban pont ellentétes érvek hangzottak el a parlamentben és a kormánypárti sajtóban is. Németh Géza öngigazolásként nyilatkozott Wacoról:

„Az amerikai wacói szektatragédia arra figyelmeztet, hogy a magyar hatóságoknak is szigorúbban kell fellépniük a hazánkban jelenleg még hivatalosan bejegyzett szektákkal szemben. Hiszen nem mind arany, ami amerikai. [...] Ha nem akarunk hasonló eseteket, ha nem akarjuk, hogy a sötét, családellenes csoportok az ifjúságot tévutakra vezessék, akkor még időben meg kell állítani ezek törekvését. Ez nem pártpolitikai, hanem állami kérdés.”²⁷

A sokat súlykolt szektavádakat ekkor azzal is kiegészítette, hogy tudomása szerint egyes vallási csoportok elraboltak fiatalokat, akiket „ismeretlen külföldi végállomásokra szállítottak”. (Mondanom sem kell, az emberrablásra semmilyen bizonyítékot nem adott, e nyilatkozat is inkább a szélsőséges szektaellenes pszichózis jegyében született.) Mindez azért is érdekes, mert még a konzervatív sajtóban is megjelent, hogy a Koreshéhez hasonló csoportnak jele sincs Magyarországon, a 60-80 új vallási közösség egyike sem mutat „militánsan agresszív jeleket”.²⁸

A radikális kormánypárti orgánumok azonban kezdettől részt vettek a szektaellenes hisztéria gerjesztésében, a Koresh-ügy nemzetközi híreinek

²⁶ *Magyar Hírlap*, 1993. április 21. 2. p.; Nemzetközi kitekintő: Szekták. In: *Magyar Nemzet*, 1993. május 5. 12. p.

²⁷ Nem mind arany, ami amerikai. In: *Magyar Nemzet*, 1993. április 22. 4. p.

²⁸ HARASZTI LÁSZLÓ: Az ácsmester fia, Dávid. In: *Magyar Nemzet*, 1993. április 23. 6. p.

meglovolásában.²⁹ Április elején (vagyis még a tömeges wacoi tűzhalál előtt!) Németh Géza a texasi eseményekben az erőteljesebb magyarországi hatósági fellépés lehetőségét és ösztönzőjét látta meg:

„Annak a tűzpárbajnak sincs köze a kultúrához, amit David Koresh texasi szektája folytat a rendőrséggel. Valamikor ez a közösség is egy jámbor szektaként indult. Soha sem lehet tudni, hogy egy destruktív szekta mikor válik nemzetbiztonságilag is veszélyessé, hiszen ezekben a gyülekezetekben óriási személyi kultusz dívik. [...] Épp a texasi szekta figyelmeztet minket arra, hogy nemzetbiztonsági érdekünk figyelemmel kísérni, milyen iskolákat, vállalatokat vásárolnak meg, hová fektetik be a pénzüket.”³⁰

Hasonló általánosítások jellemezték a wacoi tragédiára közvetlenül reflektáló kormánypárti publicisztikákat is.³¹ A liberális kommentárok azonban ellenkezőleg, épp arra próbálták felhívni a figyelmet: „téved, aki azt hiszi, ebben a tragédiában bármiféle szerepe van a hitnek és a vallásnak”. Egyik elemzés így szólt:

„Tudnivaló, hogy szekták nálunk is vannak. Ha pedig vannak, akkor egy jogállamban be kell őket illeszteni a törvényes keretekbe. [...] Elhűlve látjuk, hogy bizonyos törvényhozó emberek az egyházi törvény módosítása címen megpróbálják közlönyben tudtul adni, hogy mi az egyház és mi nem az. Az egyháznak ennyi és ennyi tagja legyen – különben nem egyház. A következő lépésben már a gondolatokat fogják osztályba sorolni – és állami támogatásban részesíteni.”³²

Leszögezte, hogy a jogállamban „nem lehet sokat tenni azokért az emberekért, akik elveszítik ítélőképességüket, és »kedves népként« odaállnak hordozni egy diktátor zászlaját”. Viszont: „A legfőbb tanulság azonban az, hogy a »szektagondolkodás« nem befolyásolható törvényhozási úton, mert előbb-utóbb a gondolatszabadság forog kockán.” Vagy más megközelítésben, ironikus hangvétellel:

„Destruktológus Kasszandránk elemükben érzik magukat: ez kell nekünk? Vallási Texas? Az eset balzsamként hat azonban egyéb vonatkozásban is: nem kell immár fárasztaniuk magukat az analitikus gondolkodás terheivel, például annak végig gondolásával, hogy a modern társadalom legkülönfé-

²⁹ Nem volt talán véletlen egy-egy, a szekták veszélyességét hirdető „leleplezés”, szakemberekkel, elmegyógyászokkal folytatott tendenciózus beszélgetés „időzítése” sem. Ld. pl: VÁCZI GÁBOR: Szeretet félelemből. In: *Új Magyarország*, 1993. március 23. 12. p.; UÓ: Szektabűvölők. In: *Uo.*, 1993. április 20. 12. p.

³⁰ NÉMETH GÉZA: Hitmaffiák Magyarországon. In: *Új Magyarország*, 1993. április 6. 12. p. (Vácsi Gábor riportja.)

³¹ Ld. pl: SESZTÁK ÁGNES: Pszichopaták évadja. In: *Pesti Hírlap*, Pesti Hírlap, 1993. április 22. 9. p. (A „szektások” és a „történelmi” egyházak között utóbbiak nyitottságát, toleranciáját, előbbieket beszűkült személyiségét hangsúlyozta, a szokásos szekta-vádak – anyagiasság, családellenesség stb. – mellett. A reformáció korai történelme ismeretében különösen érdekes, hogy például így érvelt: „józan ésszel elképzelhetetlen, hogy egy római katolikus nem áll szóba egy reformátussal”.)

³² FODOR GYÖRGY: Ez itt Texas. In: *Magyar Hírlap*, 1993. április 23. 7. p.

lébb bálványai naponta több áldozatot követelnek, a világ ezernyi szektájának tízévenkénti egyszeri szomorú tragédiájánál.”³³

Összegzőképpen: Waco pont akkor történt, amikor Magyarországon a vallásszabadság tartalmával és jogi kereteivel kapcsolatosan éles belpolitikai vita zajlott. Annak eszkalálódásában, a szektaellenes politikai törekvésekben komoly, leginkább katalizátor-jellegű szerepet játszott. De bizonyára nem véletlen, hogy az elmúlt húsz évben a magyar politikában újra és újra fellángoló jobboldali és szélsőjobboldali szektaellenes politikai törekvések pont azokat az érveket, sokszor ugyanazokat a mondatokat visszhangozzák, mint amelyek Waco idején jellemezték a magyar közéletet. A wacoi tragédia híreivel súlyosbított hangulat sem volt elegendő 1993-ban az 1990. évi IV. törvény módosításának kikényszerítéséhez, csupán a költségvetési támogatás differenciálásával tudott sikert elérni a jobboldali, „keresztény” politikával összefonódott szektaellenes mozgalom.

A Koresh-üggyel terhelt, egyre inkább eszkalálódó szektavita következtében nemcsak az emberi jogok és a vallásszabadság ügye került egyre inkább az ellenzéki pártok, illetve a sajtó figyelmének középpontjába, jellemző következményként kisebb törést szenvedett a szektaellenes mozgalom tábora is. Az egyik alapító lelkész, a baptista Dobner Győző ugyanis szembefordult Németh Gézával, egyértelműen elítélte utóbbi radikalizmusát, és azt, hogy az ő tevékenysége nyomán bélyegezte meg a parlament az említett kisegyházakat illetve vette napirendjére az egyházügyi törvény drasztikus szigorítását.³⁴ Dobner úgy vélte, nincs joguk korlátozni ezeket a kisegyházakat, a politikai szárlól pedig pont az ellenkezőjét vallotta, mint Németh Géza: „A törvényjavaslat utat nyit a vallási közösségek rendőrségi üldözésének.”

Kitérőként megjegyezzük, hogy a Segítő Barát Munkaközösség ennek ellenére ugyanolyan vehemenciával folytatta, illetve fokozta tevékenységét később is. A korábbihoz hasonló, 1993 őszi szektakonferenciájuk szintén nagy visszhangot kapott, bár új elem (a feldühödött szülői tiltakozások, szektaellenes mozgósítás stb. mellett) nem figyelhető meg.³⁵ A konferencián kisebb botrányt okozott, hogy nemkívánatosnak minősítették a kisegyházakkal foglalkozó vallásszociológus, Horváth Zsuzsa (1950–1994) jelenlétét, mert másként viszonyult a szektakérdéshez, mint Németh Gézáék. Az erről beszámoló szakember meggyőződése volt, hogy szektaügyben széles körű dezinformáció, lejárató kampány folyik.³⁶ Arra kérdésre, vannak-e

³³ MAJSAI TAMÁS: „Saul, Saul, mit kergetsz engem?” In: *Köztársaság*, 1993. május 14. 50–51. p.

³⁴ DOBNER GYŐZŐ: „Németh Gézát senki sem állíthatja meg...” In: *Magyar Hírlap*, 1993. május 18. 10. p. (Bartus László riportja) A cikk konklúziója jellemző: „A fanatizmus – bármely oldalon jelenjék is meg – minden esetben destruktív. Az elmúlt hónapok sajtókampánya lett az alapja a vallási törvényt módosító parlamenti javaslatnak is.” A Segítő Barátot vezető lelkész értetlenül utasította vissza a cikkben elhangzottakat: NÉMETH GÉZA: Egy pillanatra leültem. In: *Magyar Hírlap*, 1993. május 26. 5. p.

³⁵ Ld. erről pl. Németh Géza nyilatkozatát: SZELI SÁRA: Kinn a farkas, benn a bárány. Tüntető szekták, tehetetlen szülők. In: *Pesti Hírlap*, 1993. szeptember 13. 4. p. Stb.

³⁶ HORVÁTH ZSUZSA: Veszélyesek-e a magyar szekták? In: *Népszabadság*, 1993. szeptember 21. 11. p. (Czene Gábor riportja) Korábbi tanulmányában is tételesen elemezte

destruktív szekták Magyarországon, így felelt: „Ezt akkor lehetne kijelenteni, ha a bíróság valamelyik közösségről bebizonyította volna, hogy társadalomellenes tevékenységet folytat. Ilyen per azonban nem indult meg eddig, tehát még kísérletet sem tett a bizonyításra senki. Én egyik közösségről sem tudok olyasmit, ami indokolttá tenné a bírósági eljárást.” Szakmai érdekléssel próbálta magyarázni a szülői elégedetlenség jelenségét, és meg volt arról győződve, hogy a kisegyház-ellenes politikai akciók (törvényjavaslatok) mögött is a Segítő Barát aktivitását kell keresni.³⁷ Válaszában a református lelkész megerősítette többször kifejtett tézisét, miszerint a destruktív „kultuszok” veszélyessége pontosan olyan mértékű és jellegű, mint a kábítószer-fogyasztásé.³⁸ Figyelemre méltó, hogy a kétéves intenzív kampány ellenére még mindig csak mintegy 150 panaszos szülői levélről beszélt, továbbá az is, hogy mennyire bizonytalan volt a társadalomra veszedelmes, bomlasztó tevékenység mibenlétének definiálásakor. Egyrészt „destruktív kultusznak” általában azokat nevezte, „amelyeknek elveiből az európai és a magyar törvények megsértése következik”, majd leszögezte, hogy egy nagy világvallás általában soha nem lehet destruktív, viszont az olyan vallási tevékenység igen, amely ugyan nem sért semmilyen törvényt, viszont ellentétes a zsidó-keresztény értékrenddel. Az önmagába bonyolódó körülírásból egyértelmű, hogy a „történelmi” egyházakon kívüli vallási tevékenységet általánosító jelleggel, negatívan ítélte meg.³⁹

Az 1994. tavaszi parlamenti választások után a szektaellenes közéleti hangulat jelentősen alábbhagyott, bár Németh Géza aktivitása nem csökkent. A mozgalom hívei továbbra is a görög–római–zsidó–keresztény kultúra talaján álló európai humanizmus értékrendjének megőrzéseként aposztrofálták a „történelmi” keresztény egyházak védelmét a szektaellenes hangulat szításával. A mozgalom vezetője 1994 végén továbbra is hangoztatta,⁴⁰ hogy számos kiemelten fontos területen veszélyesek a szekták

a Segítő Barát által sulykolt szektavádákat: Uő: A vallási pluralizmusról. In: *Magyar Narancs*, 1993. május 20. 12. p.; illetve több nyilvános előadásában is próbálta szociológiai kutatási eredményekkel ellensúlyozni az érzelmi alapú, illetve politikai színvonalú szektakampányt. Ld.: Hitek és emberek. Horváth Zsuzsa tanulmányai kisegyházakról, vallásos mozgalmakról. Szerk.: Csákó Mihály. Bp., 1995. 339–366. p.

³⁷ Az egyik leggyakoribb szektavádról, a szülőktől való elszakításról részletesebb elemzés: TÖRÖK PÉTER: Az új vallási mozgalmak és a családi kapcsolatok kérdései. In: *Credo*, 2007. 3–4. sz. 250–267. p.

³⁸ NÉMETH GÉZA: A szekták élete sem lehet tabu. In: *Népszabadság*, 1993. október 5. 11. p. (Freész Károly riportja)

³⁹ Érdekességként megemlítem, hogy a lelkész botrányos zavarkeltésnek minősítette, hogy konferenciájuk előtt egyesek szórólapokat osztogattak (amikor ő alkalmazta, ezt az eszközt nagyon is elfogadhatónak tartotta), továbbá, hogy a szintén békésen demonstráló krisnások irányában megenyhült, elképzelhetőnek nevezte, hogy párbeszédbe kezdjen velük. Nem sokkal korábban talán róluk volt a legrosszabb vélemény. (Ld. erről fentebb, ill. az *MTV1* 1992. október 3-i híradójának riportját: Nemzeti Audiovizuális Archívum: www.nava.hu / 1992-es híradók – 2015. november. Mindez a szektaellenes mozgalom érveinek kiforrottságára, a kampányuknak inkább érzelmi alapú indíttatására utal.)

⁴⁰ NÉMETH GÉZA: Szemben az európai humanizmus értékrendjével. In: *Magyar Élet*, 1994. 12. sz. 13–15. p.

(Egészség-, gyermek-, ifjúság- és családvédelem, emberi jogok.). A fanatizált, totálisan ellenőrzött, személyiségtorzulást okozó csoportok elleni védekezésékként definiálta mozgalmát, pedig a pontokba szedett programja nagyon is offenzív jellegű volt: 1. A Fővárosi Bíróságon létrehozandó kollégium vizsgálja meg minden egyház és vallásfelekezet tevékenységének törvényességét. 2. E vizsgálat lezárultáig az országgyűlés egy fillér költségvetési támogatást se adjon a „gyanúsaknak”. 3. A szektákat leleplező sajtókampány fokozása (Ennek kapcsán úgy vélekedett, hogy a sajtó jelentős része elfogultan „szektavédő” és konkrétan is kifogásolta egyes lapok – *Magyar Hírlap*, *Népszabadság*, *Magyar Narancs* – írásait és név szerint említett újságíróit.). 4. Az oktatási tárca írja elő, hogy az iskolákban legalább egy-egy osztályfőnöki órán foglalkozzanak a kultuszok okozta veszélyekkel. 5. A rendőrség állítson fel „szektafigyelő szakcsoportot”, mert az illetén bűnüldözés tevékenysége – úgymond – elégtelen. 6. Az egész társadalom mozgósítása a „destruktív kultuszok és pszichobizniszek” ellen. Németh Géza szenvedélyesen kikelt az akkor már hatalmon lévő MSZP-SZDSZ koalíció ellen: „Képtelen botrány, ha liberális párt az antidemokratikus, fasisztoid szektákat programjában szövetségesüknek tekinti, ahogy ez bizonyos tisztségviselők megnyilvánulásaiból is kitűnt és a kormányprogramba is – árnyalt formában – de aggodalmat okozó módon bekerült.” A célzás alighanem kimondatlanul a Hit Gyülekezetére vonatkozott, melynek az SZDSZ-szel szoros kapcsolatai alakultak ki. Halála előtt adott egyik utolsó (később publikált) nyilatkozatában is úgy fogalmazott, hogy bár nem sorolta a Hit Gyülekezetét „a kifejezetten destruktív szekták közé”, a választásokon tapasztalt aktivitásuk megdöbbentette.⁴¹ Egyébként ekkor már nagyon sarkosan fogalmazott, attól félt például, hogy a szocialisták vezette kormány az új vallási közösségeknek 600 templomot fog építeni (!), erre fogja eltékozolni a magyar emberek vagyonát (Nem indokolta, hogy ezt honnan vette.). Az egyházak, vallásfelekezetek egyenjogúsága alapján a „szektakampányt” kifogásoló baloldali és liberális álláspontokat már valódi összeesküvés-elmélet alapján utasította el: „Ez tehát egy olyan komédia, aminek semmi más célját nem látom azok részéről, akik ezt védik és támogatják, mint azt a sanda gondolatot, hogy a gomba módra szaporodó szekták révén rombolják szét a történelmi egyházakat és a nemzetudatot.”⁴²

Németh Géza 1995-ben bekövetkezett halála után jellemző módon a Segítő Barát Munkaközösség tevékenysége akkor kapott új erőre, amikor a „történelmi” keresztény egyházakkal szimpatizáló politikai erők kerültek hatalomra 1998-ban. Az Orbán Viktor vezette konzervatív FIDESZ-FKGP-MDF-kormány kezdettől elkötelezte magát a „történelmi” keresztény egyházak mellett, s nyilvánvalóvá tette, hogy pénzügyi eszközökkel megvalósí-

⁴¹ NÉMETH GÉZA: A társadalomellenes szekták. In: *Kapu*, 1998. 1. sz. 85–87. p. (Várad Szabó András riportja, melynek közreadását a szerkesztőség azzal indokolta, hogy – úgymond – bevált Németh Géza jóslata, „a szekták megerősödtek, s egyre sűrűbben értesülünk bornírt, romboló cselekményekről.”)

⁴² Hasonló vélemények egyébként megfogalmazódtak a történelmi egyházak vezetőinek körében is, ld. pl.: GERLÓCZY FERENC: Vallások, szekták, kultuszok. Népi teokráciák. In: *HVG*, 1996. 7. sz. 93–96. p.

tott pozitív diszkrimináció alkalmazása mellett⁴³ törekszik az egyházalapítási törvény korábbihoz hasonló szigorítására. Ezzel párhuzamosan újra felerősödött a közélet színterein (a parlamenti ülésterem mellett a sajtóban) a szektaellenes közhangulat, amelyet a parlamentbe jutott, ezáltal jelentősen megerősödött szélsőjobboldal (MIÉP) még radikálisabb formában igyekezett megszólaltatni. Újra aktivizálódott a Segítő Barát Munkaközösség,⁴⁴ de más szervezetben is sor került valóságos lincshangulatú „szekta-konferenciákra”.⁴⁵ A felekezetalapítás jogi kategóriáinak szigorítására irányuló, szélsőjobboldal által is felkarolt kormányzati politika érveiben ismét nem volt nehéz felfedezni a korábbi szektaellenes sztereotípiákat. Fenyvessy Zoltán MIÉP-es képviselő például így beszélt a parlament 2001. március 29-i ülésén:

„A destruktív, önmagukat egyháznak nevező szekták, csoportok nem szoktak nyíltan vallásellenes vagy emberi méltóságot sértő magatartást tanúsítani, de úgy tudom, hogy minden képviselőtársam megkapta annak a csoportnak a levelét, amelynek képviselői kérik a szekták betiltásának lehetővé tételét. Az ő gyerekeiket ezek a magukat egyháznak nevező csoportok elszakították a családjuktól, szembefordították szüleikkel, barátaikkal, korábbi kapcsolataikkal, anyagilag tönkretették, pszichésen megdolgozták, önállótlanná tették. A társadalom hasznos tagjai helyett a társadalmat – lehet, hogy nem szándékosan, de mégis – romboló személyléllyé vagy a társadalmon élőködő személyekké tették őket. Azon a kis beadványon túl, amelyet mindannyian megkaphattunk, nyilván évek óta rendszeresen tapasztalhatjuk a sajtóban megjelent cikkekből az ilyen gyermekek szüleinek a segélykiáltásait, a családok drámáit, és ez nem szűnik, folyton, újra és újra előlről kezdődik és újratermelődik.”⁴⁶

A kormányt alkotó pártok politikusai ugyanígy nyilatkoztak. Az említett levelet a Segítő Barát Munkaközösség küldte meg minden képviselőnek, kérve, hogy támogassák a kétharmados többséghez kötött jogszabály megszületését. Nyílt levelükben kijelentették: „Feltétlenül szükségesnek tartjuk, hogy a vallásügyi törvény módosítása tartalmazza a destruktív: azaz a családromboló és a másként is társadalomellenes szekták szigorú betiltását.”⁴⁷ Sem érveiben, sem stílusában nem különbözött az 1993-ban készült szövegektől, továbbá abban sem, hogy a kívánt társadalmi célokat az egy-

⁴³ Ld. erről pl.: FAZEKAS CSABA: Egyházfinanszírozás Magyarországon. In: Miskolci Politikatudományi Évkönyv, I. Szerk.: Fazekas Csaba. Miskolc, 2008. 70–84. p. [Magyar Elektronikus Könyvtár. Online: <http://mek.oszk.hu/06600/06667> – 2015. november.] küln. 78–79. p.

⁴⁴ CZENE GÁBOR: Szekta-konferencia zárt ajtók mögött. In: *Népszabadság*, 1999. június 22. 5. p.

⁴⁵ CZENE GÁBOR: Szektavita az örület határán. In: *Népszabadság*, 1999. június 5. 8. p.; NOSZLOPY-GYÖMRŐI GERGELY: Ki áll az örület határán? Vallási feszültségek Magyarországon. In: *Hetek*, 1999. május 29. 1., 7. p.

⁴⁶ Az Országgyűlés 198. ülése, 2001. március 29. – A Magyar Országgyűlés honlapja: www.parlament.hu / Jegyzőkönyvek / Országgyűlési napló ciklusonkénti adatai / 1998–2002 – 2015. november.

⁴⁷ Nyílt levél a Magyar Országgyűlés valamennyi képviselőjének. – Magyar-Hon-Lap: <http://mkdszi.freeweb.hu> / 2001. március – 2015. november.

házalapításra vonatkozó törvények drasztikus szigorításától, a parlamenti többséget birtokló politikai hatalomtól várták. Mindezt erősítette, hogy a Kereszténydemokrata Néppárt 1997. évi szakadása után létrejött, kormánytámogató Magyar Kereszténydemokrata Szövetség aláírásgyűjtést is szervezett a törvény támogatására.⁴⁸ Az volt a céljuk, hogy az 1990. évi V. törvény szigorítását követően „ne lehessen egyház, amely gazdasági, politikai vagy pszichikai célból jön létre”. Az ellenzék azonban úgy nyilatkozott, hogy a kormány törvényjavaslata erre alkalmatlan. A szektaellenes kampánnyal támogatott, a szélsőjobboldal által is felkarolt törvényjavaslat azonban ezúttal sem kapta meg az ellenzékben lévő szocialisták és liberálisok támogatását, így – egyszerű többséggel – nem tudták szigorítani az egyházzá nyilvánítás formai és tartalmi kritériumait. A politikai jobboldal azonban nem adta fel, 2001 decemberében a Magyar Demokrata Fórum – úgy véelve, hogy a szekták „családok tízezreit” (!) veszélyeztetik – tárcaközi képviselet felállítását szorgalmazta az egyes vallások tevékenységének elemzésére.⁴⁹ Az észrevétel ismét Németh Géza korábbi javaslatait visszahangozta. 2002 után a magyarországi szektavita új körülmények között csendesedett, Waco emléke is egyre jobban kikopott az egyházpolitikai diskurzusból.

⁴⁸ *MTV1 Híradó*, 2001. február 16. – Nemzeti Audiovizuális Archívum: [www.nava.hu / 2001-es híradók](http://www.nava.hu/2001-es-hiradok) – 2015. november.

⁴⁹ *MTV1 Híradó*, 2001. december 7. – Nemzeti Audiovizuális Archívum: [www.nava.hu / 2001-es híradók](http://www.nava.hu/2001-es-hiradok) – 2015. november.

Balogh Margit újabb Mindszenty monográfiája¹

Szabó Csaba

Egy könyv megjelenése mindig ünnep számomra, kicsit olyan, mint egy új lélek megérkezése a földre: örömmel, kíváncsisággal és óvatosan veszem kézbe. Hölgyeim és Uraim, ma egy újszülöttet ünneplünk! 4 kiló 20 dekával itt van előttünk Balogh Margit legújabb könyve: Mindszenty József hercegprímás, bíboros, prímás, esztergomi érsek életrajzi monográfiája.

Egy újszülötthöz képest súlyos mű, de nemcsak fizikai valóságában, hanem témájában és tartalmában egyaránt. Komoly bátorság kellett a megírásához, mert hihetetlen felkészülést, forrás- és szakirodalmi ismeretet, szorgalmat és empátiát követelt a szerzótől az életrajz elkészítése. Ráadásul attól a pillanattól kezdve, hogy az első szavakat leírta, számítania kellett majdani olvasói elfogadásával vagy elutasításával. Ugyanis Mindszenty József életében és halála után is „megosztó személyiség” volt és az is maradt a mai napig. Megvetés, elítélés, harag éppen úgy jellemezte és gyakran ma is jellemzi a bíborossal kapcsolatos véleményeket, mint ahogy a tisztelet, a nagyrabecsülés, sőt imádat is hozzátartozott és tartozik. Mielőtt felhördülnének, gyorsan tisztázom, hogy nem biztos, hogy ez csakis a prímás jellemvonásainak, gondolkodásának és életének köszönhető! Meglátásom szerint talán éppen ez a kötet segít majd bennünket hozzá, hogy értő, figyelmes és türelmes olvasással „tárgyasuljon” a Mindszenty-képünk. Abban biztos vagyok, hogy Balogh Margit ezért mindent elkövetett. Sokáig érlelte a munkát, éveken át gyűjtötte a dokumentumokat, emberek sokaságával konzultált.

Lénárd Ödön piarista szerzetes mondta nekem egy alkalommal, hogy majd ott kezdődik el a katolikus egyház 1945 utáni történelmének tisztes feldolgozása, ha valaki megírja a bíboros életrajzát. „Nehéz feladat lesz” – tette hozzá.

Balogh Margit azt szokta mondani, hogy közel másfél évtizede foglalkozik Mindszenty Józseffel. Ahhoz a felkéréshez szokta kötni az indulást, amit az Elektra Kiadóháztól kapott egy új sorozatban a prímás életének megírására. 2002-ben napvilágot is látott a rendszerváltozás utáni első hazai Mindszenty monográfia. Szerintem mindenki, aki a katolikus egyház 1945 utáni történetével foglalkozik, nagyon hamar találkozik Mindszenty József nevével, személyével, tetteivel. Jómagam is két évtizede kutatom a témát, és már a legelején, 1995 táján elolvastam, kijegyzeteltem az akkori Mindszenty irodalmat, az elsők közt kutattam a Mindszenty Alapítvány Levéltárban. Ugyanígy volt ezzel Balogh Margit is, tehát nem másfél, hanem immár közel két és fél évtizede foglalkozik a Mindszenty életúttal. A

¹ Elhangzott az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont kötetbemutatóján, Budapest, 2015. november 17. A bemutatott monográfia: BALOGH MARGIT: Mindszenty József (1892–1975) I-II. köt. Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015. A könyvbemutatón a Mindszentytől, illetve vele kapcsolatosan idézett dokumentum-szemelvényeket Mécs Károly színművész tolmácsolta a jelentős számban egybegyűlt érdeklődőknek.

2002-es monográfia csak mederbe terelte, szabályozta és elmélyítette az érdeklődését és a kutatásait.

Vegyük hát kézbe az „újszülöttet”, lapozzuk fel, ismerkedjünk a kötetekkel! „A külsín megfog, a belbecs megtart” – szokták mondani. Való igaz! A könyv nagyon szép kiállítású még így, keményborítóval is. Úgy értesültem, hogy készül majd néhány bőrkötéses exkluzív példány is. Minden tisztelet a kiadónak, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontnak, mert a jelentős segítségen túl, amit Margitnak biztosítottak, megéreztek azt is, hogy ezt a könyvet csakis így, ilyen minőségben szabad kiadni. Elegáns bíbor színű borító, visszafogott képi megvalósítás (Csupán a szerző neve, a cím és a kiadó, valamint a bíborosi süveg látható a fedlapon.). Masszív, tömör megjelenés. A fűzött gerinc garancia rá, hogy a 800 oldalas I. és a 772 oldalas második kötet sem esik szét az olvasgatás során, hanem évtizedekig időtállóan megmarad a könyvtárunkban. A tipográfia, az oldalkeret mind profizmust tükröznek. A jól olvasható betűméretek (még a lábjegyzetek esetében is), az értő és bőséges képválogatás és precíz feliratozás meggyőzik az embert, hogy a külsín rendben van: – A kötet megfogott!

A könyv szerkezete is arányosan követi az életutat. A két kötet bevezetésre, majd öt-öt fejezetre, a zárszóra és a függelékre tagolt.

Az első kötetben, az első öt fejezetből Pehm / Mindszenty József életét ismerjük meg 1948. december végi letartóztatásáig. A második kötet, a VI-a X. fejezetig, a bíboros elleni pertől a bécsi irgalmasok kórházáig vezeti az olvasót. Itt kell megemlíteni, hogy az ideji megjelenés egyben évforduló is, hiszen május 6-án emlékeztünk 40. alkalommal a bíboros halálára. Amíg az első hazai Mindszenty monográfia a születés 110. évfordulóján jelent meg 2002-ben, addig a mostani mű, a 40 évvel ezelőtti halál előtt tiszteleg.

A könyv bevezetőjében Balogh Margit összegyűjtötte a Mindszenty Józseffel kapcsolatos irodalmat, de nem egy felsorolást kapunk, hanem röviden értékeli, bemutatja az egyes kiadványokat. Ugyancsak itt foglalta össze a szerző a kutatással kapcsolatos tapasztalatait és a közlés során követett eljárásokat. Itt olvasható egy nagyon fontos figyelmeztetés az olvasóhoz, amit érdemes ezen a helyen is idézni:

„Csalódni fog, aki egy hajlíthatatlan és tévedhetetlen ember, ám az is, aki egy bigott és csökönyös főpap portréját várja. Mindszenty József tagadhatatlanul vitatott személyiség, és az igazság – mint mindig – ezúttal is a végletek között van. Akárhogy is vélekedünk róla [...] Sorsa alkalmat kínál, hogy választ keressünk magunkban egy olyan kérdésre: mit is jelenthetett a 20. század Magyarországon kereszténynek (és nem csak katolikusnak) lenni, és mi a kereszténység – világnézeti falakat is átlépő – üzenete a jelen világának.”

Ismerjük meg az egyes fejezetek tartalmát, elevenítsük fel az életút fontosabb állomásait!

Az I. fejezet *Író, katona vagy pap* címmel feltárja az olvasó előtt a gyermekkort, a családi neveltetést és a meghatározó iskolákat. Megismerkedünk a szombathelyi papnövendékekkel, szorgalmával, Pehm József fiatalkori munkáival.

„Habár a t[isztelt] szerzőnek rendkívül olvashatatlan az írása, művét mégis élvezettel olvastuk. O’Connell jellemét megszeretteti. Bemutatja őt, mint szónokot, népvezért és államférfiút. Elismeréssel és dicsérettel adózunk a szerzőnek és kérjük, gazdagítsa Egyesületünket hasonló művekkel. [...] Továbbá arra kérjük, ne kövessen el bírálói szeme világa ellen se merényletet. Írjon olvashatóbban.” (*Bírálat Pehm József papnövendék esszéjéről*. I. köt. 37. p.)

A II. fejezet a *zalaegerszegi plébánost* mutatja be. Azt a 27 évet, amit Pehm József Zalaegerszegen töltött. A gimnáziumi hittanárból apátplébános lett, de ez alatt a bő negyedszázad alatt a várost is átfurmálta. Igazi megyeszékhellyé vált Zalaegerszeg. Újságot, bankot alapított, középítkezésekbe kezdett, munkahelyeket teremtett a világgazdasági válság idején. Plébániákat, iskolákat alapított, épített. A közélet aktív részesévé, sőt irányítójává vált. Neve már nemcsak Egerszegen, sőt nemcsak a megye határain belül vált ismertté, hanem azon túl is. Már itt, Zalaegerszegen kialakult vele kapcsolatban a kettős megítélés. A városban a mai napig ismertek azok a történetek, amikor pl. a hitbuzgó, de pletykás, összeférhetetlen asszonyt nem volt hajlandó megáldoztatni, vagy amikor a kocsiján hajtatva, elvette a kocsiától az ostort és ráhúzott az őt megsüvegelni elfelejtő polgárra. Két részletet a Mindszenty Józseffel kapcsolatos korabeli visszaemlékezésekből.

„Csak harminchárom éves, de nagy politikai hatalmat hasított ki magának a göcseji közéletből. Papi hivatását nem is akarom érinteni. Csak a templomban maradjon! De minden téren vezető, irányító hatalmasság akar lenni. Pedig nem hivatott erre a szerepre. Tapasztalatlan ember. És politikai türelmetlenség fűti. Aki nem követi, be nem hódol eszméinek, azt ellenségnek tartja, és aszerint cselekszik is vele [...] Más volt szegény megboldogult Legáth Kálmán apáturunk. De Pehm József? Megyei bizottsági tag. Városi bizottsági tag. A megyei bank igazgatósági tagja. És a kurzuslap elnöke. Ezzel a lappal támogatja politikai hatalmát és ambícióját.” (Szekeres Márton újságíró véleménye Pehm apátról. I. köt. 99. p.)

„Mindig nettül jött misézni – emlékezik vissza egyikőjük –, megkövetelte tőlünk, hogy cipőnk tiszta fényes legyen, összetett kezünkön a körmök tiszták, és hajunk megfésülve. 1-1 fillért adott egy ministrálásáért, amiért cserebogár-csokit, vagy egy bakancsfűző cukrot vehettünk. Nem szerette a családi lármát [...] Balatonban sohasem fürdött, mert elképzeltetlenség volt fürdőruhában, reverenda nélkül.” (Egykori ministránsának visszaemlékezése. I. köt. 124. p.)

III. fejezet: *A királynék városában*. Magyarország német megszállása előtt két héttel, 1944. március 3-án nevezte ki XII. Pius pápa Mindszenty József apátplébánost veszprémi püspökké a 27 éves zalaegerszegi szolgálat elismeréseként. A megváltozott politikai helyzetben, Horthy Miklós kormányzó szerencsétlen kiugrási kísérletét követően a németek Szálasi Ferencet és

a nyilasokat juttatták Magyarországon hatalomra. Mindszenty József a *Juramentum non [Nincs eskü]. A forradalmat és az egyházat egyszerre szolgálni nem lehet* című tanulmányában határozottan elutasította az együttműködést a nyilasokkal:

„Ami március 19-én és október 15-én történt, azért ők a felelősek. Idegen katonákkal ostromolják meg a budai várat. Hazudnak, hazudnak. A határok védtelenek, hömpölyög be az orosz, a népünk hontalan. Szálasi minden lesz, a haza pedig kisbírósággá olvad össze, de mint börtön mégis jókora. És esküt kíván a vezér. [...] A nyilas mozgalom, a nemzeti szocialista ideológia szemben áll a katolikus hittel, szétdúlja a keresztény erkölcsi elveket, semmibe veszi az egyház jogait.”

Egész veszprémi püspöki ténykedése alig másfél év volt, abból is négy hónapot a nyilasok fogságában töltött, de a rövid idő ellenére is végiglátogatta egész egyházmegyéjét, iskolákat, plébániákat hozatott rendbe, újakat alapított.

IV. fejezet: *A Magyar Sion ormán*. Mindszenty József életének talán legintenzívebb szakasza, ha figyelembe vesszük, hogy alig három évről beszélünk csak. Ezt a felfokozott helyzetet visszatükrözi a biográfia szerkezete is. A könyv leghosszabb részei közé tartozik a IV. és az V. fejezet. A háború végétől, az esztergomi érseki kinevezéstől, 1948. december 26-i letartóztatásáig követjük nyomon a bíboros életét. Balogh Margit bátran nyúl azokhoz a makacs tabukhoz, amelyek például Mindszenty József első zászlósrúri, első közjogi méltóságához tapadtak pro és kontra. Objektíven tárja fel az érsek legitimizmusát és annak felvállalását. Részletesen adatozza a szerző a primás kiállítását az üldözött katolikusokért, magyarokért, svábokért és másokért. Politikai ellenfelei közben egyre szorosabbra szőtték a hálót körülötte.

„Mindszenty szoros kapcsolatot tartott fenn Padányi Biró Márton volt veszprémi püspökkel, aki a magyarországi feudalizmusnak volt egyik legjellegzetesebb alakja. Mindszenty olyannyira barátja volt Padányinak, egy könyvet is írt róla, amelyet saját irányítása alatt álló Zrínyi nyomdában nyomtatattatott ki, amelynek túlnyomó része természetesen eladatlan maradt.” (Részlet az ÁVH egyik környezettanulmányából, 1948-ból. I. köt. 110. p.)

Padányi Biró Márton (Padány, 1693. április 15. – Veszprém, 1762. augusztus 16.) magyar katolikus főpap, veszprémi püspök (1745-től). Erre mondják, ha valakinek ilyen barátai vannak, annak nem kell félnie az ördögtől sem, mert a túlvilágról is vigyáznak rá.

V. fejezet: *Frontvonalak*. Ahogy a magyar társadalmi és politikai mozgástér szűkült, úgy vált Mindszenty József egyre inkább a rendszer legveszélyesebb ellenségévé, a „klerikális reakció” legsötétebb alakjává. Valóságos „harc” dúlt a hitoktatás, az iskolák körül. Mindszenty és a katolikusok az 1948-as Mária év során több tízezres rendezvényeken nyomatékosították a hatalom számára a hitüket, tartásukat. A bíborost egyre keményebben

támadta a sajtó, lassan nyilvánvalóvá vált számára is, és a kortársak számára is az elkerülhetetlen végzet.

„Nyugodtan nézem a mesterségesen felkorbácsolt hullámokat. Azon a helyen, ahol nem pártok, de az Apostoli Szentszék kegyéből és bizalmából őrt állók, a tajtékzó hullámok nem szokatlanok. A történelem változatos. Elődeim közül azonban senki sem állott annyira eszközök híjával, mint én. Annyi célzatosan megszótt, százszor megcáfolt, de konokul tovább hirdett valótlanosság nem tajtékzott mind a hetvennyolc elődöm körül együttvéve sem, mint körülöttem.

Nem vádolom vádlóimat. Ha a helyzetet időnként megvilágítani kényszerülök, ezt csak nemzetem feltörő fájdalma, kicsorduló könnye, megrázó igazsága teszi. Imádkozom az igazság és szeretet világaért. Azokért is, akik Mesterem szava szerint nem tudják, mit cselekszenek. Szívből megbocsátok nekik.” (Mindszenty bíboros utolsó szózata a magyar nemzethez letartóztatása előtt)²

VI. fejezet: *Megverem a pásztort...* A II. kötetben a VI. fejezet a Mindszenty-perrel foglalkozik részletesen. Biztos vagyok benne, hogy a módszerek bemutatása, a per elemzése a jogtörténészek számára is sokáig követendő példaként szolgál majd. Balogh Margit rendkívül alaposan, szinte újra lefolytatva az eljárást, elemzi az ismert adatokat, a közvetett és közvetlen bizonyítékokat, a vallomásokat, de precízen felsorakoztatja a korabeli tanukat is, a memoárokat, a sajtót. Sikeresen ütközteti az időnként egymásnak merőben ellentmondó véleményeket és tényeket. Már a bíboros perével egy időben széles körben elterjedt a felfogás, hogy különféle akaratformáló szerekek sikerült Mindszenty Józsefet az együttműködésre, beismerő vallomásra kényszeríteni. A nyugati sajtó még a pszichotróp szereket is megnevezte (szkopolamin vagy Scopomorphium, actedron). A primás ezekről a véleményekről is írt 1974-ben megjelent *Emlékirataiban*, de ugyanott olyan világosan megfogalmazta azokat a tökélyre fejlesztett módszereket, amelyek segítségével konkrét szerek nélkül is el tudták érni az ávós „szakemberek” áldozatuk megtörését.

„Ahogyan ellenállásom hanyatlik, úgy fészkelembe magát lelkeembe az apátia, a bénultság, a közöny. Minden mindegy. Az igaz és a hamis szinte azonosá válik. Átalakul körülöttem a világ: másképp látom a dolgokat, mint amikor ide beléptem. Napokon és éjjeleken át szakadatlanul ismétlik előttem „bűneimet”. Fáradt, bénuló állapotomban kezdem elhinni, hogy talán mégis bűnös vagyok. Oly sokszor eljártsszák a témát a forgószínpad egyre növekvő sebességével, hogy a különböző változatokban leírt, előadott és kiszínezett összeesküvés drámában kezdem rájuk hagyni hol ezt, hol azt, végül pedig mindent. Nagy bizonytalanságomban csupán egyet érzek: innen nincs kiút és a bénuló idegrendszerem, a testen át ezek az új behatások bevonulnak a belső emberbe, agyába és a lelkébe. Összerombolják öntudatának szerkezetét, eltépik ellenálló erejének a szálait. Emlékezet, értelem,

² *Magyar Kurír*, 1948. november 18. Körlevél. Legutóbb közölte: KRAJSOVSKY GÁBOR: Legyőzve is ő győzött! Szemelvények Mindszenty József bíboros írásaiból és beszédeiből. Bp., 2008. 13. p.

akarát, a nagy és szent értékek tudása elgyengül, elhalványul, szinte már csak pislákol.

Ebbe a kábultságba belevegyülnek valahonnan a folyosóról, – távolról, de majdnem minden irányból – a mások kétségbeesett jajgatásai, amelyeket még felfog a fül, de szinte csak a tudat küszöbe alatt: a lélek már kábultan szunnyad, mind jobban eltompult az álmatlan és kínnal teli éjszakákon. Az akaratbénító és kábító szerektől való félelmemben már alig eszem, és annak ellenére, hogy a három orvos naponként elmaradhatatlanul többször is megjelenik, szabad levegőre, sétára az ott töltött 39 nap alatt egyszer sem engednek.

Egy erős, eddig soha nem tapasztalt félelemérzés keríti hatalmába egész lényemet. Aggódom az Egyházért, magamért, de leginkább azokért, akikre már is bajt hozott vagy még bajt hozhat az én „ügyem”. Ma nem kételkedem abban, hogy ezt a mindent háttérbe szorító félelemérzést orvosi beavatkozással hozták létre. A vallatók ezt a mesterségesen támasztott félelemérzést állandóan növesztették és felerősítették úgy, hogy a továbbiakban ez az uralkodóvá tett félelem megbénította elhatározásaimat és cselekedeteimet.”³

VII. fejezet: *A harmadik rabság*. Talán a bíboros életének legkevésbé ismert része a börtönökben és házi őrizetben töltött időszak. Balogh Margit alapos kutatásainak köszönhetően egymás mellé kerültek a mozaikok, és sikerült összerakni, feldolgozni a könyvben ezt az időszakot is.

VIII. fejezet: *1956*. Önálló fejezet foglalkozik a bíboros négy szabadon töltött napjával 1956. október 30-án estétől november 4-én reggelig. Egyáltalán nem aránytalan ez a többi fejezethez képest, mert valóban csak négy napról van szó, de az esztergomi érsek szinte folyamatosan fogadta az őt felkereső újságírókat, politikusokat, papokat, főpapokat. Szűk püspökkari konferenciát is tartott, találkozott Ordass Lajos evangélikus és Ravasz László református püspökökkel, szervezte a karitás csomagok szétosztását, sajtónyilatkozatokat is adott. A legismertebb és legtöbbet félremagyarázott rádiószózatát 1956. november 3-án este a parlamentben felállított stúdióban mondta el. Majd hazatért a vári szállására pihenni, de másnap hajnalban telefonon keresték a parlamentből és kérték, hogy menjen le a Kossuth térre. Amire odaért, általános zűrzavar fogadta, Nagy Imréék már elhagyták a parlamentet, a jugoszláv nagykövetségre menekültek. Mindszenty már a parlamentet körülvevő orosz tankok között ment át titkárával és két katonatiszttel a Szabadság térre, az amerikai követségre. Közben a városban dúltak a harcok. Mindszenty József mindenre elszántan 1956-ban a következő végrendeletet írta:

„Ha az oroszok az Egyesült Amerikai Államok budapesti követségéről elrabolnának, életemtől megfosztanának vagy bármi módon cselekvőképességet megbénítanak, én, Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek, Magyarország hercegprímása azt hagyományozom nemzetemnek:
A szabad, független Magyarországhoz, októberi és novemberi hőseinek sírjához legyetek hűek.

³ MINDSZENTY JÓZSEF: Emlékirataim. Bp., 1989. 266. p.

Az oroszokkal és magyarnevű cselédeikkel szemben rideg tartózkodással viseltessetek.

Húzódjatok vissza a véres, zord időkben a családi körbe, az legyen tiszta és evangéliumi. Apa, anya, gyermek eszményét Názáretben találja meg. Ilyen családokból épül újra hazánk.

Addig is mindig a magyar a magyart részvétellel szeresse, és ne ártson egymásnak.

Mindnyájan ragaszkodjatok a valláshoz, mert megtapasztaltátok, hogy mennyire felette áll a vallásos ember a vallástalannak. A katolikusok tekintsenek Rómára, a Szentatyára, a Kősziklára a nagy omlás között. Bízattok gyermekien a mindenkor segítő Patrónában, a magyarok Nagyasszonyában, aki Isten Anyja s immár ezer éven át a mi édesanyánk is.

Sötét éjjel, irtózatos ágyúzás mellett a fővárosi Szabadság téren vergődő lélekkel írok most, mikor orosz katonák által gyilkolt magyar nők halálsikolyait hallom.

Végrendeleti végrehajtókul, mint leghivatottabbakat, megnevezem és felkérem a Pápa őszentségét és az Amerikai Egyesült Államok elnökét, akik a közzététel idejéről és módjáról határoznak.

Ezt a végrendeletet saját kezűleg írtam, és felolvastam az aluljegyzett tanúk előtt, jelenlétükben saját kezűleg aláírtam.

Budapest, az Amerikai Egyesült Államok Követségén, 1956. november 6-án.”⁴

IX. fejezet: *Amerikai követségi időszak.* Mindszenty József életének talán a legnehezebb időszaka következett. Amikor 1956. november 4-én bezárult a követség kapuja mögötte, talán még maga sem gondolta, hogy 15 évig tartó önkéntes száműzetése vette kezdetét. E belső „emigrációban” elszigetelődött a világtól. A hazai és a nemzetközi eseményekről persze értesült a sajtóból, a rádióból, a tv-ből, a beszélgetésekből. Az eseményeket azonban már csak követni tudta, formálni nem. Abban bízott, hogy személye és különleges helyzete van annyira fontos a magyar és az amerikai diplomácia számára, hogy azt a Vatikán ütőkártyaként tudja kezelni a magyar katolikus egyház érdekében. Gyorsan kiderült, hogy tévedett. A két világhatalom közötti feszültség enyhülésének és a békés egymás mellett élés egyik apró következményeként és jeleként 1971. április 16-án VI. Pál személyesen fogadta Péter János magyar külügyminisztert. Kommunista kormány hivatalban lévő tagja még nem részesült ilyen megtiszteltetésben. A pápa első kérdésként Mindszenty bíboros helyzetét említette, mondván, hogy „őneki évek óta ez egyik legnagyobb gondja”. Ettől kezdve felgyorsultak az események. Mindszenty József 1971 szeptemberében súlyos lelki küzdelem után egyezett bele, hogy elhagyja Magyarországot. Előbb még megkérdezte Nixon amerikai elnököt, maradhatna-e a követségén. A válasz gyors volt és rövid: „törődjön bele sorsába”.

X. fejezet: *Emigrációban.* 1971. szeptember 28-án a bíboros elhagyta a nagykövetség épületét és Opilio Rossi bécsi apostoli nuncius, Giovanni Cheli, valamint Zágon József kíséretében a budapesti Szabadság térről, minden kitérő nélkül, a bécs-schwechati repülőtérre autózott. Bécsből a

⁴ Első közlése: SZABÓ CSABA: Mindszenty József politikai végrendelete 1956-ból. In: A katolikus egyház 1956-ban. Szerk.: Rosdy Pál. Bp., 2006. 141–146. p.

menetrend szerinti géppel még ugyanazon a napon Rómába távozott, de nem ott telepedett le. Alig egy hónap múlva, 1971. október 23-án, este 11 óra körül visszatért Bécsbe. Az esztergomi érsek joghatósága alatt álló Pázmáneumba költözött be. A bécsi magyaroknak Szent Erzsébet ünnepén, november 19-én mutatkozott be.

Három és fél év volt még hátra Mindszenty József életéből, ami főleg emlékiratainak gondozásával és külföldi lelkipásztori látogatásaival telt. Amerre járt a világban, mindenütt köré sereglettek a helyi emigráns magyarok. Útmutatását várták. 1973. november elején szózatot intézett a nyugati magyarsághoz:

„Hűséggel az Egyház fejéhez és a történelmi magyar hazához, szenvedő népemnek, a magyar püspöki karnak, főegyházmegyém papjainak és híveinek, s mezsgyéken innen és túl, a tengereken is túl a hontalanoknak, ez az üzenetem:

[...] Százados, tragikus és hősies küzdelmekben hazát veszítettünk: majdnem csak talpalatnyi földünk maradt. Okait tudjuk.

Többszázados törökdúlás ment át rajtunk és a nemzet testén hordta súlyos következményeit: az elernyedtséget, a betelepüléseket. 1849-ben saját dinasztiaink tiport el bennünket orosz csizmával. A végzetes Trianont követte a még végzetesebb kiszolgáltatásunk Yaltában és 1956-ban a nemzetgyilkos kommunista rendszernek.

Ebbe a minket perzselő tűzvészbe persze mi magunk is beledobtuk száraz és mindig újra meggyújtott gerendáinkat: hitelenségünket Istennel, szöszegésünket és árusulásainkat egymással szemben, káromkodásunkat, közéleti könnyelműségünket és legutóbb azt, hogy népünk kényelemszeretettel segédkezett nyújtott a magyarság termésének alattomos lekasabolásához. 1956 és 1971 között pártsegédlettel hárommillió és százötvenezer magyart gyilkoltak le anyaméhben. Ez a csonkaország lakosságának egyharmada; 22 szultán nem tett ekkora kárt a magyar népeességben, mint amekkorát tettek ezek az esztendőik. És ki tudja, egyedül a jó Isten, talán még el sem értünk a vézskijárához.

[...] Köszönöm a derék magyar népnek, hogy rabságból 56-ban kiszabadított. Büszke emlékként viszem a sírba a tudatot, hogy népem szabadított ki, és nem az elítélésből és rehabilitációból egyaránt taktikai játékot űző, idegenből idetelepített hatalom.

Köszönöm az Egyesült Államok elnökének a nobilis befogadást és annak meghosszabbítását. A követség vezetőinek, a követség összes tagjának is előzékeny jóságát.

Vagyonom, miről végrendelkezzem, nincs. Nem fáj; kifosztottak, ahogy elszegényítették népemet.

Nemzetemnek: maradjatok a romló világban hűek Istenhez, hitetekhez, hazátokhoz, a magyar múlthoz, történelemhez és a magyar nyelvhez. Ez természeti jogotok és kötelességetek.

Ne járjatok haza. Ne pénzeljétek elűzőiteket, a nemzetirtókat. De térjete haza – ne olvadjatok be – amikor a hit és magyarság napja felkél otthon. Addig igen fontos a magyar iskola és családlátogatás.

[...] Találjunk egymásra a szétszórtságban és fogjunk össze, mert nemcsak „ősei” de testvérei is vagyunk egymásnak. Ne csak anyagilag segítsük egymást, de lelkileg, szellemileg is, megmaradni magyarnak. Az, aki magyarságában erős és képzett, segítse azt, aki már ingadozik. Hozza vissza a magyar közösségbe!

Mennyi mindent kellene és lehetne itt tenni, ha több lenne bennünk a magyar lélek, magyar szív és öntudat!

[...] Életem feladatául tűztem ki, amit Isten segítségével hazámban is és a számkivetésben is igyekeztem megvalósítani: megtartani magyarságában és hitében népünket, különösen felnövekvő ifjúságunkat.

Harcom nem a tőkékért és a nagybirtokért, hanem Egyházért, hazáért folyt. Megbocsátok mindenkinek, azoknak is, akik a jövőben vétkeznek ellenem.

Ha számkivetésben halok meg, temessenek el ideiglenesen a mariazelli kegytemplomban.

Ha Mária és Szent István országa felett lehull a moszkvai hitetlenség csillaga, vigyék testemet az esztergomi bazilikai sírboltba.

Ez a végrendeletem azoknak, akikkel találkoztam, akik hallottak rólam, vagy akik elkerültek. Tegyétek félre a versengést, a mértéktelen személyi nagyravágást, a ki-ha-én-nem magatartást. Nem nézve se jobbra, se balra, mindenki ott tegye meg a magáét, ahova az élet állította. Teremtünk keresztény hitre épülő egyházi közösséget. Legyen a családban gyermek Isten akarata szerint. Ez áldás és jövő, bármit mond a világ. A gyermek kapjon a családban, a hétvégi iskolában, ha mindennapira sehogyan sincs lehetőség, krisztusi hitet, magyar nyelven, magyar öntudatot. Fiatalságunk lelkében tegyük izzóvá a magyar Ígéret földjének megszerzését. Mindezt gyűlölet és ellenséges érzés nélkül, csak munkával, hitben és áldozatban.

[...] Áldjon meg Benneteket a mindenható Isten, az Atya, a Fiú és a Szentlélek. Úgy legyen.” (Mindszenty bíboros szellemi végrendelete)⁵

A bíboros utolsó külföldi útja 1975. április 9. és 26. között Dél-Amerikába vezetett. Visszafelé a repülőgépen rosszul érezte magát, az orvosi vizsgálat műtét szükségességét állapította meg. A 83 éves bíboros legyengült szíve nem bírta ki a sebészi beavatkozást. A bécsi irgalmasrendiek kórházában halt meg 1975. május 6-án, negyed három tájban.

Zárszó. Az életrajzírás nehéz műfaj, nálunk csak kevesen művelik. Ugyanakkor Mindszenty József személye máig képes arra, hogy a közvélemény érdeklődését felkeltse, felekezeti hovatartozástól, sőt vallási meggyőződéstől függetlenül. Egy film, dokumentumfilm, színpadi mű vagy akár egy új kötet alkalmas arra, hogy az emberek újra és újra foglalkozzanak Mindszenty Józseffel. Nem tudom, hogy majd mindenki megértéssel és megnyugvással teszi-e le ezt a könyvet olvasás után, de a szerzővel együtt vallom: „Mindszenty szándékainak őszintesége megkérdőjelezhetetlen. Ugyanakkor az igazság keresésének útján és a lelkiismeretben meghozott döntései lehetnek tévesek is, amire egy történésznek rá kell mutatnia.”

Engedjék meg, hogy néhány adattal is alátámasszam azon meggyőződésemet, hogy egy kiváló biográfiát, Mindszenty Józsefhez méltó életrajzot volt

⁵ Részleteiben ld.: MINDSZENTY JÓZSEF: Hirdettem az Igét. Vaduz, 1982. 229–231. p. A teljes szöveget közli: KRAJSOVSKY GÁBOR: Amíg Isten végtelen könyörületéből jó a virradat, éljetez hűségben Istenhez, Egyházhoz, történelmi magyar hazához! Megemlékező előadás Mindszenty József bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek életéről és munkásságáról születése 120. évfordulójának évében. Szentés, 2012. 49–51. p.

szerencsém megismerni, amely hosszú évtizedekig biztosan alapmű lesz a 20. századi egyháztörténet-írásban.

Engedjék meg, hogy néhány adattal terheljem még Önöket: A két kötet, ez a 4 kiló 20 dekás mű 1572 oldal terjedelmű. A tíz fejezet és a Zárszó összesen 3742 jegyzetet tartalmaz, ami 2,4 laponkénti átlagot jelent. Ez arra utal, hogy Balogh Margit kötetbeli megállításait alaposan alátámasztotta. A forrás és szakirodalmi bőséget, amit a szerző felvonultat könyvében, ugyancsak számszerűsítem: Margit összesen 58 levéltárban, 38 hazai és 20 külföldi, 278 fondban kutatott. A könyvhöz tartozó irodalomjegyzék (nyomtatott források, forrásközlések, monográfiák, tanulmányok, sajtó stb.) mintegy 1280 tételből áll. A biográfia értékét emeli továbbá az 1380 fénykép, amelyek nagyobb részben eddig ismeretlenek, közöletlenek voltak.

És végezetül még egyetlen adat: Balogh Margit mintegy 175 kollégának, barátnak, segítőnek mondott köszönetet a mű létrejöttéért. Én pedig csak annyit mondok: Mi is köszönjük Margit!

A tüzes barát és a nazarénusok

Szigeti Jenő

Az 1830-as években Pest-Budán, a római katolikus szónoki triásznak – P. Albach Szaniszló (1795–1853)¹ és P. Gegő Elek Nicefor (1805–1844)² mellett – az ifjú P. Gasparich Márk Kilit (1810–1853)³ volt a tündöklő csillaga. Mindhárman ferencrendi szerzetesek voltak a pesti kolostorban. Hárman lettek annak a szellemi, lelki ébredésnek az irányítói, ami a reformkori Pest-Budát jellemezte. Igehirdetéseik egyaránt mozgósította az arisztokráciát, a polgárságot és az egyszerű pórnépet. Az 1830-as évek reformkori Pestje a politikai, társadalmi és kulturális haladás eszmekörében élt, és ez a liberális reform-szellem behatolt a kolostorok csendes celláiba is. A jozefinizmus és a liberális teológia szellemében nevelkedett ifjú szerzeteseket is magával ragadta a nemzetjobbító lendület. Jó kapcsolatot ápoltak a liberális politikai elit számos tagjával. Gasparich például, aki prédikációiban Isten és a józan ész egysége, az erkölcs és a tudományos értékek tisztelete mellett érvelt, Perczel Mórral (1811–1899), az 1848–49-es szabadságharc honvédtábornokával,⁴ és a Haynau által Pesten kivégeztetett Csányi Lászlóval (1790–1849)⁵ ápolt szorosabb kapcsolatot.

A pesti szónoki triász különösen az 1838-as árvíz idején írta be nevét a város történetébe. A jeges árvíztől félig romba dőlt város megrendült lakói nap mint nap összegyülekeztek vallás és osztálykülönbség nélkül, hogy lelki vigaszt kapjanak, és buzdítást.⁶ Gasparich Kilit 1838. április 1-én, az árvíz elmúltával rendezett háláünnepen elmondott beszéde, amelyet rop-pant néptömeg előtt mondott, külön füzetként is megjelent a károsultak megsegítésére.⁷ A ferences hitszónokok népszerűsége, szókimondó igazmondása és hazafisága hamar szemet szűrt a Helytartótanácsnak. Ezért

¹ HUSZÁR JEROMOS: P. Albach József Szaniszló O.M.F. (1795–1983) Szeged, 1944.

² SCHEDEL [TOLDY] FERENC: Gegő Elek életrajza. In: Magyar Tudós Társaság Évkönyvei, VII. I. oszt. 1842. Pest, 1844. 160. p.

³ NEUSIEDLER JENŐ: Gasparik Márk az 1853. szeptember 3-án a magyar szabadságért vértanúhalált halt ferencrendi szerzetes életrajza. Csáktornya, 1910.; HALLER JENŐ: Rózsák és tövisek között a bitófáig. Gasparik Kilit muraközi vértanú emlékezete halálának 80. évfordulóján. Mezőtúr, 1933.; ZAKAR PÉTER: A magyar szabadság vértanúja: Gasparich Kilit. In: A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára. Szerk.: Óze Sándor – Medgyesy-Schmikli Norbert. Piliscsaba–Bp., 2005. I. köt. 340–353. p. (továbbiakban: ZAKAR, 2005.)

⁴ KOLTA LÁSZLÓ: Perczel Mór élete és munkássága. Bonyhád, 1963.

⁵ EISSEN GYULA: Csányi László pályája. Arad, 1917.

⁶ Gasparich Kilit árvíz alatti tevékenységéről: EÖTVÖS KÁROLY: A nazarénusok. Bp., 1904. (továbbiakban: EÖTVÖS, 1904.) 140–144. p.

⁷ GASPARICH KILIT: Egyházi beszéd, melyet az elfelejthetetlen kárt, nyomort, inséget és szomorúságot okozott 1838-iki árvíz elmúltával a kesergő pestiekhez Szent György hó 1-én mondta s hallgatói közkívánatára a károsult szerencsétlenek segedelmezésére ki is nyomtata P. Gasparich Kilit sz. ferencrendi szerzetes s egyházi szónok. Pesten, 1838.

leiratban utasították a ferences tartományfőnökséget, hogy mindhármukat távolítsák el a pesti kolostorból.

Albach, akiről Kossuth is személyes ismerőseként nagybecsüléssel emlékezett, Kismartonba került, és itt fűvészzel foglalkozott, 2500 fajtából saját kezűleg preparált gyűjteménye volt. Gegőt, akit maga Széchenyi ajánlott tagnak az Akadémiába, és 1836-ban kiküldte a bukovinai csángók tanulmányozására,⁸ Szombathelyre rendelték lelkésznek, Gasparich a hivatalos indoklás szerint, mint „egyáltalán nem buzgó szerzetes” került 1838-ban a Pozsony megyei Bácsfa község mellett lévő Szent Antal nevű pusztára zárdájába, ahol csendes magányában rendezte sajtó alá prédikációinak első kötetét. Ez 1839-ben Pesten Beimel József könyvnyomdájában kerül kiadásra.⁹ Röpiratai, prédikációi ekkor már jól ismertek voltak, de további prédikációs kötetei nem jelentek meg. Szent-Antal pusztán csak egy évben egyszer, a búcsúkor lehetett prédikálni a néhány száz fős kegyes hallgatóságnak. Gasparich meghasonlott lélekkel, a mellőzéstől és értetlenségtől elkedvetlenedve a prédikációk további kötetét nem jelentette meg. Apróbb szépirodalmi dolgozatokat ugyan közölt Orosz József (1790–1851) *Hírnök* című lapjában.¹⁰ Gasparich a Szent Antal pusztai kolostorból Meskó Jánoshoz került nevelőnek a Nógrád megyei Szarvasgedére, ahol csaknem egy esztendő telt el. 1841-től Székesfehérvárott lett szónok és hitoktató. Itt írta a *Szózat a káromkodás ellen* című röpiratát, melyben a káromkodásoktól akarja nyelvünket megtisztítani, 1844-ben jelent meg Pesten. Itt ismerkedett meg Hencseivel, aki átutazóban többször találkozott Gasparichsal. Innen csak 1844-ben kerül Szombathelyre Gegő Elek helyére.

Hencsei Lajos (1818–1844),¹¹ a nazarénusok első jelentős tanítója, akiről Eötvös Károly írt nagyszerű riport-könyvet,¹² Gasparich hatása alá került, és az ő lángoló hite is hatott a szabadságharc idején „tüzes barátoknak” aposztrofált Gasparichra. Hencsei Lajos 1839 augusztusában vagy szeptemberében kerül Pestre. Ekkor még élt Gasparich prédikációinak emléke az emberek között. Hencsei megszerezte Gasparich prédikációs könyvét.¹³ Eötvös Károly úgy tudta meg a szemtanúktól, hogy Hencseinek „a Szent-

⁸ GEGŐ ELEK: A moldvai magyar telepesekről. Buda, 1838.

⁹ P. KOVÁCS SEPTIMUS OFM.: Négy papi arckép 48-ból. Gasparich Kilit. In: *Vigilia*, 1948. 3. sz. 130–132. p. (továbbiakban: P.KOVÁCS, 1948.)

¹⁰ SAS ANDOR: A száz év előtti századunk. Orosz József és lapja a reformkorszaki Pozsonyban. In: *Századunk*, 1939. 260–270. p.; Uő: Egy reformkorszaki pozsonyi magyar újságíró portréja. In: *Irodalmi Szemle*, 1965. 343–349. p.

¹¹ KARDOS LÁSZLÓ – SZIGETI JENŐ: Boldog emberek közössége. A magyarországi nazarénusok. Bp., 1988. 40–75. p.

¹² EÖTVÖS, 1904.; Uő: Hencsey Lajos. A nazarénusok. Bp., 2009. (6. kiad.) Ez a könyv Eötvös Carolus néven megjelent riportsorozatára épül, ami eredetileg a *Pesti Napló* 1873. évfolyamának 50–95. számaiban, folytatásokban jelent meg. Ebben Gasparich életét is feldolgozta, a szemtanúkat megkereste és kikérdezte. „Adataim gyűjtésében egykor szerencsés is voltam s kevés ideig fáradhatatlan is. De adataim mégsem teljesek” – írta. Azt állította, hogy Gasparich „vad szenvedéllyel ragaszkodott egyházához s mégis nazarénussá lett egy pillanatra”. Uo. 107–108. p.

¹³ GASPARICH KILIT: Az út, az igazság és az élet, vagyis a Megváltó szelíd lelke szeretetben és igazságban. Pest, 1839.

írás mellett ez volt a mindennapi olvasmánya. S lelkében a szerző iránti tisztelet és vonzalom élénk érzete sarjadoszott föl”.

Gasparich 1841-ben Székesfehérvárra került. Hencsei ahányszor átutazott a városon, mindig felkereste a ferences templomot és meghallgatta Gasparich prédikációit. A ferences szónokot pedig elbűvölte Hencsei egyénisége, hite, aki könyvének egyes szakaszait betéve tudta. 1841 végén vagy 1842 elején Bella József, aki 1840-ben vette fel a nazarénus keresztséget, és Hencsei leghívebb társa lett, meglátogatta Gasparichot és megmutatta Hencsei leveleit is. Ezek felkeltették Gasparich érdeklődését Hencsei iránt.

Amikor Hencsei 1842 tavaszán Pestre indult, hogy a gyülekezetet meglátogassa, egy-két napot a barátal töltött, ekkor hitvallási iratát is megvitatatta Gasparichcsal. Hencsei március 24-én érkezett a városba és már másnap, egy pénteki napon bejutott a szerzeteshez. Ez egy egésznapos beszélgetés volt köztük. „Hosszú értekezése volt itt a barátal. Az egyszerű, áhítatos nagy léleknek a tüzes, szenvedélyes nagy lélekkel. A tanulatlan agynak, a tanult, tudományos fővel.”¹⁴ A találkozóról Hencsei egy 1842. április 1-én kelt levelében számol be, amit Kovács Józsefhez írt. Ennek a látogatásra utaló részeit idézzük:

„Pénteken reggel, 25-i márciusában fölmentem barátomhoz és ő engemet ismét barátságosan fogadott. Kérdezte, hogy mi az én szándékom övele? Én mondtam, hogy jó hírért halottam az atyafiaktól, a kik hozzám jöttek s ezért bátorkodtam neki levelet írni. És ő mondá: Maga az a zalavármegyei ember, a kiről mi olyan hírt vettünk, hogy a Bibliát olvassa, és a népet téríti? És én feleltem: én vagyok. Azonnal leültetett és ő is mellém ült és jobb kezünket egymáséban tartottuk és úgy beszélgettünk. Elkérdezte, hogy miképpen ment otthon sorsom és mi bajom volt a páhoki esperessel?¹⁵ Én rendről-rendre elmondottam neki mindent és mondtam, hogy már igen el voltam csüggedve. Ő nekem e bátorító szóval felelt: azért ne csüggedjek el, emlékezzem rá, hogy Urunknak Jézusnak is a papok által kellett elveszni. Mert – úgymond – valamint már Urunk Jézus idejében a törvénybeli papok elhidegültek a törvénytől, mely Mózesztől fogva volt a Krisztusig; úgy most el vannak hidegülve az evangéliumtól, mely fennáll a Krisztustól fogva máig. Ezért tehát ne csodálkozzam, hogy így cselekesznek velem.”¹⁶

A továbbiakban Hencsei „a keresztségnek hit nélkül való felvételéről” kezdett beszélgetni Gasparichcsal. A felnőtt keresztséggel Gasparich nem értett egyet, viszont elmondta, „hogy ő már az ő lelkében rég óta tusakodik az embereknek tökéletlen hite felől. Erre én – írja Hencsei – kérdeztem tőle, ha lélek szerint igazán tusakodik-e vagy csak betű szerint? Ő arra így felelet: én nem magasztalom magamat, hanem a Jézustól el nem állok, ha meg kell is halnom.” A levél a továbbiakban arról is beszámol, hogy mindketten fontosnak tartották irodalmi munkásságukat:

¹⁴ Eötvös, 1904. 108. p.

¹⁵ Egy Bertalan nevű esperes házkutatást rendezett a Hencsei-házban, hogy iratait elvigye és fel is pofozta Hencseit, aki megjövendölte halálát. Erről részletesen: Eötvös, 1904. 68–70. p.

¹⁶ A levelet idézi: Eötvös, 1904. 156–158. p.

„Továbbá azt mondta a barát, hogy ő könyveket is írt, meg is mutatta nekem könyveit. Én erre azt mondtam, hogy én is tusakodtam lelkemben és én is írtam egy kis könyvet, melyet ha keresztül vizsgálna, nagyon szeretném.¹⁷ De mivel akkor arra idő nem volt, könyvemot ott hagytam nála és azt mondtam neki, ha az Isten a pesti atyafiakhoz segít, fogok írni neki, és kértem, hogy ő is írja meg, hogy micsoda hibákat talál könyvemben? Én már írtam is neki. Majd csak várom, hogy ő mit fog írni nekem?”

Hencsei hite, tiszta gondolkodása a hierarchia intézkedéseivel azonosulni nem tudó Gasparichra is hatott. Eötvös Károly megállapítása – úgy tűnik – helytálló: „Sokat eltanult tőle. Nem a hitet, hanem annak mélységét, nem a meggyőződést, hanem annak tisztaságát. Talán nem is az elszántságot, hanem annak rendíthetlenségét.”¹⁸ Egy 1842-ben írt levele szerint, amit Eötvös idéz, Gasparich így vall erről: „Mily boldognak kell lenni, édes fiam; te nem gondolsz egyébre, mint Istenre és előtted égen és földön nincs egyéb tudomány, mint a Szentírás tudománya. Mikor én olyan fiatal voltam, mint te, az én lelkem örökké birkózott és mindig legnagyobb ellenségével, önmagával. Én csak magamat ismertem, semmi mást.”¹⁹ Gasparich megosztotta Hencseivel ifjúkori tragikus szerelmének történetét is, ami a köztük kialakult mélyebb lelki közösséget bizonyítja.²⁰

Eötvös birtokába jutott az a levél is, amit Gasparich bizalmas jó barátjának, Sággy Vendelnek (1810–1890) írt,²¹ akivel még Nagyszombatban, a főiskolán ismerkedett meg. Ezt is kivonatossan idézi a könyvében.

„Talán még egy esztendeje sem múlt el, midőn egy sápadt képű mesterlegény fölkeresett itt a klostromban s elém állott, hogy egynéhány beszédeimet olvasta és azokban nagy gyönyörűségét találja. Még azt gondoltam, alamizsnát akar kérni és engem csak rászédni akar. Nevét is megmondta, de én azután nevét is, magát is elfelejtettem.

Később András²² beszélt róla, s ekkor eszembe jutott látogatása, de megint nem adtam az egészre semmit. Ezelőtt pár hónappal meglátogattott egy másik ismerőse s úgy beszélt róla, mintha ő volna a Messiás, a kit rég óta

¹⁷ Hencseinek ez a kézírata, melyet 1840 végén és 1841-ben vetett papírra, mint a nazarénus mozgalom hitvallását, elveszett. Eötvös Károly viszont részletesen ismertette: EÖTVÖS, 1904. 80–82., 296–306. p.

¹⁸ EÖTVÖS, 1904. 167. p.

¹⁹ Idézi: EÖTVÖS, 1904. 114. p.

²⁰ Eötvös ezt Gasparich „néhány töredékes jegyzetéből s Hencseihez intézett néhány leveléből” rekonstruálta. EÖTVÖS, 1904. 113–120. p.

²¹ ZELLINGER ALAJOS: Egyházi írók csarnoka. Nagyszombat, 1899. 454. p. Sággy Vendel 1829 és 1834 között Nagyszombatban teológiát tanult, 1834-ben szentelték pappá. Ipolyságon, Drégelypalánkon és Tardoskedden volt káplán. 1846-ban lett plébános Üzbégen. A szabadságharc támogatásáért 1849. április 13-án elfogták és 12 év börtönre ítélték. 1850. július 6-án szabadult, Fajkürtön lett helyettes lelkész. Öt hónap múlva a politikai hatóságok innen száműzték. Tardoskedden, Szeptencújfalun nevelő. 1854-ben Kemencén káplán, 1857-ben Érsekléken plébános-helyettes, 1868-tól haláláig Muzslán plébános.

²² Eötvös szerint talán Kertész András lehet ez a személy, aki erdélyi származású volt, Lippán és környékén térített, ezért ez a kapcsolat nem valószínű. Vö. EÖTVÖS, 1904. 35. p.

várnak a zsidók.²³ Végre levelet is kaptam tőle, valóságos paraszt írással, minden orthográfia nélkül, azonban tele bibliai citátumokkal, melyekből mindjárt gondoltam, hogy valami szent könyvekben tudákos mesterrel, vagy kivel van dolgom.

Hanem megvallom, a fiatalban nagyon csalódtam. Alig hinné az ember: jobban ismeri a Bibliát, mint akármelyikünk. Semmiféle papnak sem tanácsolom, hogy disputációba keveredjék vele, mert úgyis hiába. Valóságos térítő ez s mióta nálam volt, éjjel-nappal tűnődöm szavai felett, s aztán olyan alázatosan s annyira lélekből beszél, hogy az ember alig tud vele ellenkezni. Mondjanak róla akármit, ez se nem rossz ember, se nem bolond. És ha a gondviseléstől van küldve: nagy dolgokat fog cselekedni.”²⁴

Gasparich beszámolt a Sággy Vendelnek írt levelében a vitapontokról is. Elsőként a gyermekkeresztelést említi. „Én erről nem akartam vele disputálni és csak mosolyogva hallgattam” – írja. Hencsei, Gasparich levele szerint az áldozat ellen is érvelt, majd könyvéből olvasott fel részleteket a bérmlás, a gyónás és az utolsó kenet elleni szakaszokból. A könyvet oda is kölcsönözte Gasparichnak. A beszélgetésnek ezt a részét így kommentálja: „Beszélte még sokat és Isten bocsássa meg, mondhatom, a mily gőgösen néztem először e fiatal emberre, olyan figyelemmel hallgattam később.” Majd a Ságghynak írt levele végén így összegzi benyomásait:

„Én ugyan nem vagyok barátja annak, hogy műveletlen, tanulatlan emberek a vallás felett sokat tanakodjanak, mert erre az ő lelkük nem elég erős és gyenge értelmük a legvilágosabb bibliai igazságot is félremagyarázza s az Apokalipszisben is mindennapi dolgokat fedez fel. De annyi bizonyos, hogyha az ember el akarja felejteni azon egyházának szervezetét, melyet 1800 esztendő épített és azon érdekeket, melyek az egyházhoz fűződnek, és ha nem akarnak többek lenni, mint hívők és emberek: akkor e szegény fiatal embert és ennek tudományát s rendíthetetlen hitét elkárhoztatnunk nem lehet!”

A találkozó után Hencsei és Gasparich levelezésben állt. Hencsei könyvét elolvasta, megbírálta és azt tanácsolta, hogy a könyvet Németországba nyomtattassa ki. Fröhlich Henrik Sámuel (1803–1857), a nazarénusok svájci alapítója nem látta jónak azt, hogy Hencsei a szerzetessel bizalmas lelki kapcsolatban van, intette is ezért, de Hencsei nem hátrált meg. Gasparich egy másik Ságghynak írt levelében így ír róla:

„Nem megy ki a fejemből ez a különös ifjú ember. Nem bolond ez, nem örjögő, nem is ördögös. Hitére, vallására semmit se adok, elmúlik az vele együtt, miként a szellő fuvalma. De micsoda erő van a lelkében. Mekkora eltökélés! Ha ismernéd, velem együtt téged is elfogna a csoda.”²⁵

Hencsei nem akarta téríteni a barátot. Egy másik, a beszélgetés után írt, Eötvös Károly birtokába jutott levélben így írt erről.

²³ Bella József 1841 végi látogatásáról lehet szó.

²⁴ EÖTVÖS, 1904. 159. p.

²⁵ EÖTVÖS, 1904. 167. p.

„A mi Urunk Istenünk végzése az, hogy felvilágosítsa a barát lelkét. Mibennünk nincs se erő, se hatalom, hogy sietessük vagy késleltessük azt, a minek történni kell. Nekünk nagy lelki alázatossággal és békeességes türelessel kell arra várakoznunk. nem is nyugtalankodik az én elmém a fölött. Én mindent elmondtam neki, a mit Isten sugallott és a kezében hagytam a könyvemet. Megígérte, hogy sorról-sorra elolvassa könyvemet és azután megírja rá a maga tudományát.”²⁶

1842. június első napjaiban ismét meglátogatta Hencsei Gasparichot Székesfehérvárott, hogy visszakérje kéziratát, de a barát még időt kért a tanulmányozáshoz. Néhány nap múlva, június 10-i keltezéssel, megszületett Gasparich válasza, melyet kivonatolva Eötvös Károly könyvében közölt.²⁷ Ebben két kifogást támaszt Hencsei könyvével kapcsolatban. Egyrészt azt, hogy „a vallás titkait csak annyira akarod megismerni, amennyire azokat a gyarló emberi elme felfoghatja”. Vagyis azért hibáztatja Hencseit, hogy a keresztény vallás misztikus valóságát nem veszi figyelembe, hanem a Szentírás megértésére, magyarázására építi fel a hitét. Erre szerinte „erőtlen a mi elménk”. A másik kifogása az egyházzal szembeni tanítással kapcsolatos, mivel Gasparich szerint „a közönséges anyaszentegyház nemcsak hitből és kegyes életből áll, hanem a hívőknek egymáshoz való keresztényi viszonyából is”. Ehhez viszont Gasparich szerint előjárókra, törvényes hatalommal felruházott vezetőkre van szükség. Ezért kérdezi Hencseitől: „Ki parancsol tinéktek? Ki uralkodik ti köztetek? És ki hirdeti ti előttetek Istennek ígését?” Szerinte ezekre a kérdésekre a gyülekezet nem elegendő válasz.

„Az igaz édes fiam – írja – hogy a világnak rendje már megbomlott és hogy az anyaszentegyház se képes már se önmagán, se a világon, se a lelkeken uralkodni. De ne felejtsd el, hogy mind e világnak, mind az egyháznak kezében nagy hatalom van, és míg ez le nem győzetik, addig a veszedelmeket elhárítani nem lehetséges. A hatalmat pedig csak hatalommal lehet legyőzni.”

A levél vétele után hamarosan elindult Hencsei Svájcba Föhlichhez. Itt 1844. március 15-én fiatalon elhunyt. Gasparich nem tudott beletörődni a mellőztetésébe. A szabadságharcot megelőzőleg súlyos konfliktusba keveredett előjáróival. Eltiltották a prédikálástól. Grész János (1812–1884) Zala megyei főorvos megpróbált közbejárni érte, de a gvardián elutasította azzal, hogy „Kilit kötelességénél fogva magát nálam nem jelentette, rendes szerzetes ruhát nem visel, s nálunk magyar szót tartani csak porticula napján szokás, én ezeknél fogva szólásra való engedelmet nem adhatok”.²⁸ Novák Mihály²⁹ így írja le a „tüzes barátot”:

²⁶ EÖTVÖS, 1904. 168. p.

²⁷ EÖTVÖS, 1904. 186–188. p.

²⁸ ZAKAR, 2005. 341. p., 7. sz. jegyz. Grész János Séllyey Lászlóhoz Csáktornyról 1946. április 8-án írt levele alapján.

²⁹ NOVÁK MIHÁLY: Zala vármegye az 1848–49. évi szabadságharcban. Zalaegerszeg, 1906. 333. p.

„Rövid haját és bajuszt viselt, kis pörge kalapot a fején, térdig érő kabátot és pantallót hordott... Alakja magas, vállas, előrehajlott sovány, redős, melankolikus arcára beszéde kezdetén sápadtság ült ki, s amikor már szájából lávaként ömlött a gyújtogató szó, arca nekitüzesedett, szinte lángolt. Szögletesen csontos fejében nagy sötét szemei lobogtak, és szinte öltek.”

Az egyházi viselet helyett hordott polgári ruházat, a bajuszviselet tiltott volt a klerikusok számára. Gasparichnál a politikai beállítottság és a magyar nemzeti mozgalommal való azonosulás kifejezése volt. 1847 decemberében engedélyt kapott arra, hogy a súlyosan beteg édesanyját meglátogassa a Muraközben, de a többszöri sürgetés ellenére sem tért vissza.³⁰ Otthon találta a márciusi forradalom híre. Faluról falura járt, agitált a magyar ügy mellett. Életének ez a szakasza jól feldolgozott.³¹

Gasparich Kilit tábori papként szolgált 1848–49-ben, a szabadságharc vértanúja lett. 1849. április 3-án a szenttamási sáncok bevételénél karddal és kereszttel vezette rohamra a honvédeket. Hősiességéért őrnagyi rangot kapott. A szabadságharc bukása után bujkált Hetessy Gábor, Farkas Gábor majd Vörös álnéven, Letenyén, Esztergomban és végül Pesten. 1847-től az utópista szocialista Fourier tanait tanulmányozta, a női emancipáció híve lett.³² Az utópista szocializmus eszméjében látta azt a hatalmat, amiről Hencseihez írt levelében írt, amivel győzni lehet a megromlott világ rendjén. 1852. február 9-én este fogták el. 1853. augusztus 10-én halálra ítélték. Papi felszentelésétől megfosztották és 1853. szeptember 2-án hajnalban kötél által Pozsonyban kivégezték.³³ Gasparich fordulatokban gazdag élete a jozefinizmus lelkiességének, lelki mozgalmainak, válságának, egy érdekes, máig kevésbé kutatott szelete. Élete dráma, tanulságai máig élnek, ezért hát a csendes, békés hitbeli párbeszédet az élet nagy kérdéseiről soha nem szabad abbahagyni. Folytatni kell.

³⁰ P.KOVÁCS, 1948. 152. p.

³¹ Legjobb összefoglalása: ZAKAR, 2005. 340–353. p.

³² LUKÁCS LAJOS: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak. Bp., 1955. 383–389. p.

³³ TÁLAS GÉZA: Újabb adatok Gasparich Kilitről. In: *Vigilia*, 1963. 190–192. p.; ZAKAR, 2005. 351–354. p.

A kapitihá Bibliája (1679)

Tordai Szeghalmi András Apafi fejedelem korának diplomatája, de a nevét eddig nem tartotta nyilván sem az irodalom-, sem a könyvtörténet, de a most bemutatandó, a debreceni Nagykönyvtár állományában található 1645-ös Jansson-féle Bibliája alapján ezután számon kell tartanunk.¹ Ez a bibliakiadás a Szenci-féle korábbi kiadásokat követte, Biblia apokrifekkel, Szenci-féle zsoltárokkal és kátéval, imádságokkal.² Ugyanakkor köztudottan nem volt a legszerencsésebb: magyar nyelvű korrektor híján sok apró hiba maradt a kiadásban. A kortársak közül többen ennek hatására kezdtek el újabb bibliakiadást előkészíteni, mint ismeretes a Váradai Biblia (1660-61), a Komáromi Csipkés-féle (1678/1717), majd a Tótfalusi-féle *Aranyas Biblia* (1685) megjelenetésére is ösztönzőleg hatott. Ezért éppen ez az amszterdami kiadás, s ennek tulajdonosa nem is lenne olyan különösen érdekes, ha csak maga a kontextus nem tenné azzá. A címlapon áll a possessori bejegyzés: „Andreae Szekhalmi mp. fl. 8.”, lehúzva pedig csak alig olvasható egy másik, nem beazonosítható tulajdonos neve: „Matthiae Pa[...]”. A Bibliához csatolt egyik mellékletben, a zsoltárok mutató táblája utolsó lapján pedig egy későbbi erdélyi tudós lelkész jegyzete áll: „Jött ezen Szent Biblia, K[is]: Budaki Rettegi György keze és birodalma alá 1762 esztendőben”.³ Rettegi György (1718–1786) Szolnok-Doboka vármegye pénztárnoka, majd alispánja volt, emlékiratai becses feljegyzéseket tartalmaznak a 18. századi erdélyi művelődési állapotokról.⁴ A különböző 18. századi családi és egyéb bejegyzések láthatók még a Biblia első s hátsó kötéstábláinak szennylapjain.

A további bejegyzések pedig már olvasmánytörténeti kuriózumok, melyek Szeghalmi András bibliaolvasási módszerét jelenítik meg. Az Ószövetség utolsó könyvének, Malakiás próféciájának utolsó lapján egy évszám áll: „21. Julii 1679.”;⁵ az Újszövetség utolsó könyvének, a János Jelenések végén pedig egy hosszabb szöveg: „Ide ne tégy többet eddig az Istené. 1679. 2. Octobris. Végezt[em] el olvasását Constantinápolban (Ázsia) ötödször”.⁶ Mindkét helyszínen le van húzva ugyanazon kézzel, de olvasható. Az Apokrif utolsó lapján pedig az auctoriális bejegyzés ekként szól: „1679. 15. Novembris. Végeztem elolvasását Constantinápolyban Szekhalmi András Erdélyi kapitihá. mp.”.⁷

¹ A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, jelzete: RMK 662.

² [1] Szent Biblia, az az Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás. Magyar nyelvre fordítatott Cároli Gáspár által, es mostan negyedszer [2] A' franciai nótákra Molnar Albertvl rendelt Sóltár könyvel [3] Palatinátusi Catechismussal s egy-házi könyörgéseknek és ceremoniaknak formáival egyetembe ki bocsattatott a' belgiomi académiákban tanuló magyaroknak forgolódások által. Amstelodamban, 1645. (RMNy. 2091.)

³ RMNy. 2091. 107. p.

⁴ RETTEGI GYÖRGY: Emlékezetre méltó dolgok, 1718–1784. Bev., jegyz. ell.: Jakó Zsigmond. Bukarest, 1970.

⁵ RMNy. 2091. 1001. p.

⁶ Uo., 321. p.

⁷ Uo., 238. p.

Thordai Szeghalmi András néven jegyezte fel őt Bíró Vencel Erdély portai követeinek sorában, előbb kapitihá (1678–79), majd főköveti minőségben (1680).⁸ Korábban tordai hadnagy volt, assessora a városnak (1674–76),⁹ s Apafi fejedelem udvarának minisztere. 1678-ban ő és neje, Pankotai Krisztina Haller János hűtlensége miatt a fejedelemhez került birtokok közül két birtoktestest kaptak (Domokos és Kudu falvait, Szolnok-Doboka vármegye), melyeket a rákövetkező évben fiaiknak (János és Tamás) továbbadtak.¹⁰ Anna nevű lányukat Pápai Páriz Ferenc vette nőül (második feleségeként 1686 márciusában).¹¹ Az EOE adattára alapján tudható, hogy 1678. október 22-én vette át Apafi Mihálytól a kinevezését.¹² Az évszám alapján beazonosítható, hogy Szeghalmi az 1679-es Bethlen Farkas-féle nevezetes konstantinápolyi követjárásának is tagja volt, amelyben a követségnek mind a nyolc tagját fogságba vetették. S ekkor vette elő a nyolcadrét méretű Bibliáját a tolmács, s tisztességgel végigolvasta. Az ötszöri olvasás jelölése mutatja, hogy a tulajdonos számon tartotta, hogy hányszor olvasta végig a teljes Szentírást.

A 17. században ismerünk hasonló adatokat, sőt az erdélyi fejedelmek (Bethlen Gábor, I. Rákóczi György, Rhédei Ferenc) sokkal gyakoribb szárait, melyek a prédikátorok kezén exemplumsorrá váltak.¹³ Az unaloműző irodalmi tevékenységről (versszerzés, fordítás) számtalan ismert (Boëthius) és több korabeli adatunk van: így készültek száműzetésben Mikes Kelemen levelei, s fogságban Haller János *Hármas históriája* (Fogaras, 1679–83), Béli Pálné Vitéz Zsuzsánna imádságoskönyve (Szamosújvár, 1684) és természetesen számos önéletírás: Wathay Ferenc (Konstantinápoly, 1605), Kemény János (Csufut–Kélek, 1657), Bethlen Miklós (Bécs, 1708–10) és emlékirat, például Rozsnyai Dávid (Szamosújvár, 1683). Szeghalmi pedig a diplomácia útvesztőjében elakadva sorsa változását váró értelmiségiként olvashatott s írhatott, ameddig „engedték a ninivei hatalmak”. Szeghalmi nem ismeretes sem vers, sem fordítás, csak ezt a néhány soros könyvbejegyzést hagyta az utókorra. Ugyanakkor ez még egy tolmáctól sem lehet elvárás, hiszen kollégáival összevetve csak ritkán maradt ránk kapitiháktól bőséges irodalmi hagyatéka. Rosnyai Dávid és Brankovics György életműve ilyen szempontból is kivételesen bőséges.¹⁴

-
- ⁸ BÍRÓ VENCEL: Erdély követei a portán. Cluj–Kolozsvár, 1927. 134–135. p. Nem említette azonban a témában született legújabb tanulmány: KÁRMÁN GÁBOR: Erdélyi török deákok. In: *Sic itur ad Astra*, 2006. 1. sz. 155–182. p. (továbbiakban: KÁRMÁN, 2006.)
- ⁹ Torda város tanácsi jegyzőkönyve, 1603–1678. Bev., jegyz. ell.: Wolf Rudolf. Kolozsvár, 1993. (Erdélyi Történelmi Adatok, 6/1.) 84–85. p.
- ¹⁰ TAGÁNYI KÁROLY – RÉTHY László – POKOLY JÓZSEF: Szolnok–Dobokavármegye monographiája. Dés, 1901. III. köt. 355. p. – Magyar Elektronikus Könyvtár: <http://mek.oszk.hu/04700/04755/> – 2016. január.
- ¹¹ Pápai Páriz Ferenc naplója, 1649–1691. Kiad.: Koncz József. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1892. 4. sz. 514. p.
- ¹² Országgyűlési emlékek: Magyar Királyság (1526–1606), Erdély (1540–1699). Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1893. (Erdélyi Országgyűlési Emlékek, 16.) 30. fej.: 1675–1679. Törvények és okiratok, 624. p.
- ¹³ KECSKEMÉTI GÁBOR: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű Halotti beszéd a 17. században. Bp., 1998. (Historia Litteraria, 5.) 204–206. p.
- ¹⁴ KÁRMÁN, 2006. 167–169. p.

Apafi kérésére 1678 őszén elfogták a Béldi Pál székely generális szövetéségének tartott lázadókat (Bethlen János kancellárt is perelték), a felkelés vezetője pedig Sztambulban lelt menedéket. Az új kancellár Bethlen Farkas (előbb ideiglenes megbízással, majd 1678-tól véglegesítve) járt követségben a Portán ez ügyben az 1678 februárjától júliusig tartó időszakban. Az Apafi tehetetlensége és más okok miatt fokozatosan önálló politikai utat nyitó székely generális ekkor már saját fejedelemségre apellált a szultán előtt, s őellene kellett a követeknek cselekedni, kényszerhelyzetben önálló döntéseket hozva, a kajmekám előtt érvelni és persze fizetni. Végül Béldivel szemben az Apafi-féle hivatalos politikai képviselőt győzött (meggyőzőbb volt a fizetési ígéretük), s ezért a török a másik felet azonnal lefogatta, s a generális a Héttoronyban halt meg nemsokára (1679), boszorkányos neje pedig szintügy börtönben fejezte be életét (Szamosújvár, 1687), ahol időközben a Zsoltárok könyvéhez illeszkedő imádságoskönyvet állított össze magának.

Az olvasás kezdőpontját nem ismerjük, csak a végigjegyzetelt mintegy 1560 lapnyi teljes Szentírás befejezésének záró pontját: eszerint a teljes Bibliát átolvashatta 1679 novemberére, s még a török fővárosban jegyezte be ennek dátumát. A biztos adataink a biblia két kötetére vonatkoznak: a tolmács 1679 júliusa s októbere közt 3 hónap alatt átolvasta az Újszövetséget, egy hónap alatt (október s november közt) az apokrif könyveket. Az utóbbi csak a háromnegyede az előbbinek, s mégis a ráfordított idő ennek csak a harmada volt: azaz láthatóan lassabban haladt Jézus mondásaival és a levelekkel, mint a sokkal inkább referenciálisabb, kötöttebb olvasatú Apokrifekkel. Ezek alapján valószínűsíthető, hogy az Újszövetséghez képest háromszor akkora terjedelmű Ószövetséget sem sűrűolvasással vezetete el. Ha elfogadjuk, hogy a munkája és az ebben a létformában rejlő potenciális halála szempontjából irreleváns király- és ellenkirálylistákat és nemzetség-táblázatokat átugrotta, akkor is minimálisan félévre lehetett szüksége a mintegy 1000 lap áttekintésére. Tehát min. az 1679-es év elején, de inkább még az előző végén kezdhetete el a Szentírás végigjegyzetelését. Tehát nagyjából a Béldi miatt útnak indított követsége elején kezdhetete, s mire a tárgyalások dűlőre jutottak, fejezte be a teljes Biblia végigolvasását.

Szeghalmi olvasási nézőpontját, még inkább annak látószögét azonban ékesen élénk tárja a Bibliája. Ebben alig van saját bejegyzés, van viszont számtalan aláhúzás, kiemelés, a teljes Bibliában ugyanazzal a fekete tintával. A Hős 4,7-hez („Mennél több jóval voltam hozzájok, annál inkább ellem nem jártanak de én az ő dicsőségeket gyalázatra fordítom.”) a marginálián a következő érzelmi kifakadás olvasható: „Oh! háládatlan Magyarság! ved' eszedb[en] magad!” Az Ószövetségben a Példabeszédektől Malakiásig, az Újszövetségben a Rómabeliekhez írott levéltől, az Apokrifekben pedig a Sírak könyvétől sűrűsödnek meg az aláhúzások. Érdekes módon éppen olyan szövegrészeket jelölt magának a török deák, amelyekben a két vallás (a keresztyén és a muszlim) nem egyezett meg, úgymint eleve-elrendelés (ó- és újtestamentumi esetek egyaránt), krisztológia (páli levelekből), halál utáni élet (angyalok és a mennyország világa), és ezen felül megjelölte a keleti gondolkodásmóddal korreláló, a szemlélődő életforma axiómáit (az ószövetségi és az apokrif bölcsességirodalomból). Részben tehát apologetikus célzattal önvédelmi segédmondatokat, részint hitbéli megerősítést nyújtó idézeteket kereshetett a bibliaolvasó ember.

Megállapítható a fentiek alapján, hogy a 17. század végi Erdélyben a fogság-élmény nyújtotta szabad felhasználású időkeret gyakran hatott ösztönző erővel. Apafi, Kemény János és Béli Pál annak idején, mint II. Rákóczi György fogságba ejtett hadának nemesi vezetői együtt raboskodtak Bahcsiszerájban (1657), s Kemény ekkor írta önéletírását, Apafinak pedig jellemző módon fejedelemerként maradt több ideje fordításra (1674). Az Apafi-korban látványosan megszorodott a börtönt viselt és ennek következtében irodalmi alkotásokat létrehozó alkotók száma (Bethlen J., Haller J. Rozsnyai D., Vitéz Zs.), főként 1677 után, amikor újra fiút szült a fejedelemszöly (a későbbi II. Mihályt). Nem véletlen tehát, hogy Szeghalmi követi utasítását nemcsak a fejedelemtől kapta, de még annak asszonyától, Bornemisza Annától is. Szeghalmi életéről az utolsó adat az 1680. évi török követsége, ezután nem maradt fenn róla feljegyzés. Mivel Szeghalmi és az egyik későbbi tulajdonosa a kötetnek, Rettégi György is egyazon vármegyében éltek, feltehető, hogy a követ hazatért, s rokonai révén került ez a bibliakiadás tovább a vármegye későbbi alispánjához. Onnan megint üres folt a proveniencia következő korszaka, Kolozsvártól a Debreceni Kollégiumig. Tény azonban, hogy mind a fogság, mind a kényszerű várakozás idejét a 16–18. században élő értelmiségiek, nemesasszonyok és diplomaták egyaránt tölthették olvasással és írással. S jellemző módon akkor általános volt, hogy a kezükön lévő Biblia adta az első lehetőséget erre, a magánáhitat és elmélyülés elsőrendű eszközeként.

(Csorba Dávid)

**A MTA-PPKE „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoport két újabb kötetének bemutatója
Szombathely, 2015. november 3.**

A felekezetek megítélése szempontjából oly sokat változó 20. századi egyháztörténet kutatása komoly kihívásokat és fehér foltokat rejt magában. Ennek ellenére vagy pont e megítélési sokszínűség miatt a téma iránt való tudományos érdeklődés, s ezzel együtt a kutatás jelentősége is öröndetesen nő. E folyamat egyik zászlóshajójának tekinthető az MTA-PPKE „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoport, amelynek az ez irányú tevékenységét a 2015. november 3-án délután nagy érdeklődés mellett megrendezett könyvbemutató is jól reprezentálja, ahol a 2015-ben meginduló *Collectanea Studiorum et Textuum* sorozat két újabb kötetének ismertetésére került sor. (TÓTH KRISZTINA: A Szombathelyi Egyházmegye története Grósz József egyházkormányzása idején [1933–1944] – CST. I/2.; A katolicizmus Magyarországon a II. Vatikáni Zsinat korában. Tanulmányok és inventárium. Szerk.: Török József – Tusor Péter – Tóth Krisztina. – CST. II/1.)

Az eseménynek a szombathelyi Premontrei Rendi Szent Norbert Gimnázium adott otthont. A rendezvény a kutatócsoport és a Keresztény Értelmiségiek Szövetségének szombathelyi csoportja szervezésében RÉTFALVI BALÁZS szombathelyi KÉSz elnök, a Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár munkatársa vezetésével zajlott. Rétfalvi bevezető szavaiban felhívta a hallgatóság figyelmét arra, hogy az elmúlt év kutatásai mennyivel gazdagították az egyházmegye történetét, s e folyamat fontos állomásának nevezte e könyvbemutatót.

Elsőként VÉGHNÉ BUSICS HILDA, az eseménynek helyt adó iskola igazgatója üdvözölte a jelenlévőket, majd röviden ismertette volt diákjuknak, Tóth Krisztinának eddigi életpályáját, nem leplezett büszkeséggel bemutatva egykori tanítványuk tudományos munkásságát.

Rétfalvi ezt követően a rendezvényen megjelent PUSKÁS TIVADART, Szombathely Megyei Jogú Város polgármesterét szólította az emelvényre, aki külön örömét fejezte ki, hogy Szombathelynek ilyen elhivatott fiataljai vannak. A polgármester felszólalásában köszönetet mondott a város múltjának még teljesebb megismertetéséért, mivel, ahogy fogalmazott, a múltunk nélkül gyökértelenül élünk, és e nélkül nem lehet jövőnk sem.

Ezek után került sor VERES ANDRÁS szombathelyi megyéspüspök, a MKPK elnöke és a PPKE nagykancellárja köszöntő szavaira. A főpásztor beszédében reményét fejezte ki, hogy mostantól kezdve tovább bővül a Géfin Gyula (1889–1973) néhai pap-történész által megkezdett szombathelyi egyházmegye-történeti kutatás, és Tóth Krisztina könyve méltó folytatása Géfin munkájának. Veres püspök kifejtette, hogy igen nehéz objektív képet alkotni az egyház 20. századi történelméről, mégis – széleskörű forrásismerettel és empátiával felvértezve – erre kell törekedni a kutatóknak. Veres András fontosnak tartotta hangsúlyozni azt, hogy az egyház a társadalomban él, s annak szerves része. Így a történelem során is az egyház és a társadalom nem egymással párhuzamosan létezett, hanem átszötte egyik a másikat, ezért a két területet utólagosan elkülöníteni, az egyháztörténetet a társadalomtörténetből „kizárni” nem lehet. Különösen igaz ez a II. Vatikáni

Zsinat korszakalkotó idejére, ugyanis a Zsinat minden pozitív és negatív hozadéka a mai napig meghatározza a katolikus klérus és társadalom mindennapjait.

A PPKE nagykancellárját követően GÁRDONYI MÁTÉ, a Veszprémi Hit-tudományi Főiskola docense, siófok-kiliti plébános kapott szót, aki Tóth Krisztina művének (CST I/2) bemutatására vállalkozott, amely a szerző 2013-ban megvédett PhD-disszertációján alapszik. Gárdonyi mondandója elején hangsúlyozta, hogy Szombathely főpásztorához hasonlóan ő is Géfin méltó folytatásának tekintette a megjelent Grósz-kötetet. Az egyháztörténet-írás szempontjából fontosnak nevezte, hogy egy „vidéki” egyházmegye működéséről kapunk átfogó képet azzal, hogy Grósz József életének egy eddig kevésbé kutatott időszaka kerül a könyvben tárgyalásra. A mű nagy erényének nevezte, hogy a szerző Szombathelytől kezdve Kalocsán, Esztergomon, Vasváron és a Vatikánon át számtalan helyen kutatott, így mély forrásismeretről tett tanúbizonyságot, és a Vanyó Tihamér (1905–2005) bencés történész által lefektetett egyházmegye-történetírás módszertanát felhasználva nem pusztán püspökéletrajzot írt, hanem egy átfogó, az egyházmegye gazdasági, oktatási, egyházközségi életét is bemutató művet alkotott. A kötet tartalmából külön kiemelte Grósznek a Szombathelyi Egyházmegye élére kerülése körülményeit. Gróf Mikes Jánosnak a püspöki székéből való távozásának okát részletezve rámutatott arra, hogy az eddig a köztudatban meglévő politikai (legitimista) okkal ellentétben valójában mi állt a visszavonulás háttérében, s ebben milyen szerepet játszott egy korabeli székeskáptalan.

A Kutatócsoport másik kötetét (CST II/1) SZABÓ CSABA, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának munkatársa mutatta be. Mondandója elején külön örömet fejezte ki, hogy fiatal, a történelmi pálya kezdetén álló szerzők írásait tartalmazza a könyv. A kötetben teológiai és bölcsészettudományi, azaz történettudományi szempontok közelítenek egymáshoz. Szabó üdvözlendőnek nevezte ezt a kísérletet, hiszen – ahogyan fogalmazott – a világi történészek nem ismerhetik mindig azokat a teológiai, dogmatikai vagy egyáltalán egyházi szempontokat, amelyek bizonyos kérdéseket árnyalhatnak. Maguk a szerkesztők is felhívták arra a figyelmet, hogy maga az Ostpolitik és a II. Vatikáni Zsinat vagy éppen a Bulányi-féle Bokor mozgalom is, kellő teológiai felkészültség, ismeret és empátia nélkül, illetve nagyon mély történelmi ismeretek hiányában nehezen értelmezhetőek és kutathatók. Ezen témákhoz a fiatal szerzőknek sikerült ezúttal úgy hozzájárulniuk, hogy abból mély tartalom jöjjön ki – hangzott a szakember. Ezt követően részletesen mutatta be a kötet egyes tanulmányait.

GÁRDONYI MÁTÉ bevezető tanulmányában (*Teológiai szempontok a magyar katolikusok kommunizmus alatti történetéhez*) teológiai szempontok szerint vizsgálta a szocialista magyar állam katolikusokra irányuló hatását, és a kor marxista és katolikus filozófiájának közeledési kísérleteit, ezáltal némi korszaktörténelmi háttérképet is adva az azt követő hat tanulmányhoz. Szabó az ezt követő hat tanulmányt két nagyobb blokkra osztva fel egyenként mutatta be. Az első három tanulmány rendhagyóan egy-egy zsinaton részt vevő főpásztor munkásságát eleveníti fel. RÉTFALVI BALÁZS tanulmányában (*Kovács Sándor szombathelyi püspök a II. Vatikáni Zsinaton*), amely egyúttal a kötet legnagyobb terjedelmű alkotása is, Kovács

Sándor szombathelyi megyéspüspök működését vizsgálta, különös figyelmet szentelve annak zsinati részvételére. Külön feltárja írásában azt, hogy az állam hogyan próbálta meggátolni a zsinati atyáknak a Rómába való kijutását. A következő tanulmányban a Kutatócsoport gyakornoka, SÁGI GYÖRGY mutatta be Brezanóczy Pál egri apostoli kormányzó, utóbb érsek működését (*Brezanóczy Pál útkeresése Egyház és pártállam között*). Sági írása kapcsán Szabó kiemelte, hogy a szerző kutatásai során az írott források felhasználása mellett az egykori főpásztor családtagjait – név szerint unokaöccsét, Brezanóczy Jánost és annak fiát, Ferencet – is megkereste, és az ő visszaemlékezéseik segítségével sokkal árnyaltabb képet adhatott. Külön foglalkozott a néhai egri főpásztor ügynök voltából származó lelkiismereti válságával is, amellett, hogy a II. Vatikáni Zsinattal kapcsolatos álláspontját is vázolta. A szintén az állambiztonság ügynökeként is ismert premontrei Klempa Sándor Károly veszprémi apostoli kormányzó zsinati működésének egy szeletét tárta fel TÓTH KRISZTINA Klempa közel harminc oldalas, eddig kiadatlan visszaemlékezésének közlésével („*Vigilate et orate semper!*” *Klempa Sándor Károly beszámolója a II. Vatikáni Zsinat harmadik ülészakáról*).

Átérve a kötet második blokkjára, JÁVOR MIKLÓS tanulmánya (*Katolikus és protestáns „békeszervezetek” és „béketevékenység” a Kádár-korszakban*) kapcsán Szabó Csaba méltatta, hogy a szerző sikeresen választotta el egymástól a „békeszervezetek” tekintetében is teljesen eltérő Rákosi- és Kádár-korszakot. Így a „békeszervezeteiből”, illetve „béketevékenységéből” kiindulva sikeresen mutatta be a diktatórikus rendszer két arcának az egyházak irányában mutatkozó különbözőségét, az egyházak pártállami értelmezését. BEKE PÉTER tanulmányában (*Az Állami Egyházügyi Hivatal Szolnok megyei tevékenysége az 1970-es években*) mutatta be, hogyan jutottak le a felső direktívák az egyes régiókba, jelen esetben Szolnok megyébe. A Zsinat hatásait figyelembe véve vizsgálta a szerző a terület hitéleti változásait katolikus és protestáns viszonylatban egyaránt. Az utolsó, BENYHE BERNÁT tollából származó tanulmány (*Bokor – Állam – Egyház. A Bulányi György-féle Bokor közösség, a kommunista pártállam és a magyar katolikus hierarchia*) Bulányi György piarista szerzetes és a hozzá kapcsolódó Bokor közösség működését tárja elénk. Szabó Csaba e tanulmány kapcsán kiemelte, hogy a témát, annak máig érzelmeket felkavaró volta miatt – lévén Bulányi csupán 2010-ben hunyt el – feldolgozni igen nagy kihívás, ám Benyhe jól oldotta meg a feladatot.

A kötet végén a PPKE BTK hallgatói (Hornyak Máté János, Jávor Miklós, Jenőffy Zsuzsanna, Nádas Richárd, Pálincás Barnabás, Rétfalvi Balázs, Sági György, Sümeghy Kata, Tóser Gergő) által gyűjtött, és Tóth Krisztina által összeállított inventárium (*A magyar zsinati atyák levéltári anyagának kutatása*) található, amely a II. Vatikáni Zsinaton részt vevő zsinati atyák Zsinatra vonatkozó levéltári lelőhelyét közli. E második kötet bemutatása után Szabó Csaba ismételten gratulációját fejezte ki, hogy fiatal pályakezdő kutatók munkája kerülhet ez alkalommal a tudományos közösség kezébe. A kötetek bemutatását követően TUSOR PÉTER, a Kutatócsoport vezetője és a PPKE BTK docense röviden összefoglalva ismertette a 2012 óta működő „minikutatóintézet” létrejöttét és munkáját, kitérve a Lendület-program Pálincás József volt MTA elnök, egykori kecskeméti piarista diák általi életre hívásának hátterére. Továbbá szót

ejtett a Kutatócsoport *Collectanea Vaticana Hungariæ* és az idén meginduló *Collectanea Studiorum et Textuum* sorozatokban publikált eredményeire. Megemlítette, hogy Rétfalvi Balázs jóvoltából nemsokára újabb szombathelyi vonatkozású munka várható: Kovács Sándor főpásztorsága első évtizedének módszeres feldolgozása. Végül hangsúlyozta, hogy a közelmúlt egyháztörténetét ideje végre kiemelni a zsurnaliszta, ügynökköz-pontú hozzáállásból, hiszen a komplex, letisztult megközelítés csak komoly tudományos felkészültséggel lehetséges, s e felkészültség biztosítása a katólikus egyetem fontos feladata.

A rendezvény zárásaként Mons. TÖRÖK JÓZSEF teológus-egyháztörténész, a PPKE HTK professzora, a Kutatócsoport szenior kutatója és tanácsadója lépett a pulpitusra, és az elmúlt tíz év eredményei felett érzett örömeinek adott hangot. Reményét fejezte ki továbbá, hogy Veres András megyéspüspök továbbra is figyelemmel fogja kísérni a Kutatócsoport munkáját, és az Egyetem nagykancellárjaként támogatni fogja egyháztörténeti kutatásait és egyetemi oktatói tevékenységét.

(ism.: Sági György – Kanász Viktor)

**Ökológia és természet-spiritualitás. Ferenc pápa *Laudato si'* kezdetű enciklikájának értelmezései
Budapest, 2015. november 21.**

A katolikus egyházfő 2015. június 18-án kiadott *Laudato si'* kezdetű, ökológiai témájú enciklikája több szempontból is újszerű a korábbi tanítóhivatali megnyilatkozásokhoz képest. Nem véletlen, hogy világszerte nagy figyelmet kapott értelmiségi körökben, amely egyrészt elismerésekben, másrészt kritikákban nyilvánul meg. A tudományos közéletnek a dokumentum iránti kiemelt érdeklődését példázza a Magyar Pax Romana, a Budapesti Corvinus Egyetem Gazdaságtudományi Központja és a Szegedi Tudományegyetem Vallástudományi Tanszéke által 2015. november 21-én *Ökológia és természet-spiritualitás. Ferenc pápa Laudato si' kezdetű enciklikájának értelmezései* címmel Budapesten megrendezett konferencia is, amelyen különböző tudományterületek képviselői saját diszciplinájuk nézőpontjából vették vizsgálat alá az említett körlevelet. Hiszen „amint a környezeti válság nem ismer vallási és felekezeti határokat, a pápa állásfoglalása is több irányú megközelítést igényel” – állt a konferencia meghívójában.

Az előadások sorában elsőként az enciklika katolikus teológiai olvasatát ismerhettük meg MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS (SZTE) által. Az előadó kiemelte azokat a sajátosságokat, amelyekben a *Laudato si'* eltér a korábbi tanítóhivatali megnyilatkozásoktól – azon túl, hogy az enciklika témája önmagában is nívó. Az első eltérés már a megszólításban megfigyelhető. Ferenc pápa egyszerűen a glóbusz valamennyi lakójának címzi körlevelét, s tanítását valamennyi embernek szánja. A dokumentum tárgyalásmódja is sajátos: ahelyett, hogy a Szentírásból kiindulva a Szentagyományon keresztül jutna el a konkrét helyzet bemutatásához, majd az ebből levonható erkölcsi következtetésekhez, a *Laudato si'* a tapasztalatból indul ki: „látni, ítélni, cselekedni”. Ezzel a gesztussal a pápa „megadja a jogot” a szaktudományos vizsgálódásnak az ítélésre és a cselekvésre. Ez a racionális tudományosság (melynek viszonya a katolikus hittel nem mindig volt problémamentes) nagyfokú tiszteletéről tesz tanúbizonyságot. Ami azonban talán a legnagyobb eltérés a korábbi tanítóhivatali megnyilatkozásokhoz képest, hogy míg azok bizonyos kérdésekre határozott válaszokat adnak, addig a *Laudato si'* nem válaszadó enciklika. Az ökológiai válság egy olyan összetett probléma, amelyre egyetlen dokumentum nem kínálhat kielégítő megoldást. Pápai tekintélyen alapuló konkrét válaszok helyett az enciklika ökológiai megtérésre hív.

A dokumentum protestáns teológiai olvasatát KODÁCSY TAMÁS (Református Egyház Ökogyülekezeti Mozgalom) prezentálta. Az előadó fontosnak tartotta kiemelni, hogy enciklikájában Ferenc pápa felekezeti, vallási hovatartozásra való tekintet nélkül hív meg minden embert együttgondolkodásra az ökológiai válságot illetően. Ez lehetőséget ad a különböző felekezeteknek, hogy saját(os) eredményeikkel járuljanak hozzá a közös megoldáskereséshez. Kodácsy Tamás ismertette a protestáns teológiának az ökológiai kérdésekben – vagy Bolyki János teológiai terminus technicusával élve: a „teremtésvédelem” terén – folytatott vizsgálódásait, és igyekezett megtalálni ezek közös pontjait a *Laudato si'* üzenetével. Előadását Niels

Henrik Gregersen dán teológus provokatív megállapításával zárta: a Biblia nem azt írja, hogy az Ige emberré lett, hanem azt, hogy testté lett. Isten anyaggá lett. Jézus Krisztus tehát nem csak az Emberfia, a *ben adam*, hanem a Föld fia, a *ben ha adam* is. Ennek fényében radikálisan meg kell változtatnunk a Földhöz és annak ökoszisztémájához való viszonyulásunkat.

ZSOLNAI LÁSZLÓ (BCE) az enciklika gazdaságetikai olvasatát bemutató megállapítást tette, hogy annak „főszereplője” valójában Assisi Szent Ferenc. Nem pusztán azért, mert neve többször is felbukkan a szövegben, hanem azért, mert a *Laudato si'* két legfontosabb üzenete visszavezethető Szent Ferenc életmódjára és szellemiségére. Ezek pedig a frugalitás, azaz a mértékletes fogyasztás, illetve a természeti létezők önértékiségének elismerése. Az emberiség ugyanis olyan drámai mértékben túlhasználja a Földet, hogy az öko-hatékony technológiákra való áttérés sem mentheti meg bolygónkat. Egyetlen lehetséges kiút a frugalitás, vagyis a mértékletes fogyasztás, amely új típusú gondolkodás- és életmódot követel meg. A fogyasztás csökkentése ellenkezik a hagyományos közgazdasági nézetekkel, ám a fogyasztás jelentőségének túlértékelése egyike a jelen közgazdaságtan hibás szemléleteinek. A másik ilyen hibás közgazdasági szemlélet, hogy a természeti létezők értéke kifejezhető pénzbeli értékben. Ez a természeti létezők önértékének el nem ismerése. Több közgazdász (John Gowdy, Joan Martinez Alier) bizonyította azonban, hogy a természeti létezők értéke nem fejezhető ki pénzben, az ökológiai és gazdasági értékek nem összemérhetők. Az ökológiai kérdések közgazdasági vizsgálata ezért „kvalitatív megfontolást és sokszempontú bölcsességet” igényel. A közgazdászok és a *Laudato si'* nézetei tehát egybecsengenek a frugalitás és a természeti létezők önértékiségének kérdésében. Előadása végén Zsolnai László provokatív módon a következőt javasolta: a hagyományosan „lehangoló tudománynak” (dismal science) tartott közgazdaságtannak meg kell újulnia és „angyali közgazdasággá” válnia. Mitől lesz angyali? Az angyaloknak nincs testük, ezért nem fogyasztanak, vagyis ökológiai hatásuk sincs. Mindeközben pedig teszik a jót. Zsolnai professzor optimista végszava szerint lehetséges egy olyan közgazdaságtant kidolgozni, amely negatív ökológiai hatás nélkül generál pozitív gazdasági hatásokat.

A *Laudato si'* kritikus hangvételű. Ugyanakkor az enciklika maga is sok kritikát váltott ki egyházon belül és egyházon kívül egyaránt. Ezen kritikái olvasat megfogalmazására vállalkozott előadásában DEÁK DÁNIEL (BCE).¹ Véleménye szerint a *Laudato si'* jól illeszkedik Ferenc „ellenpápa” „felforgató hadjáratába”, melyet a katolikus teológia és az egyház működésének megújítása érdekében indított. Az enciklika mondanivalójában teljesen új: egy ökológiai kérdésekkel foglalkozó körlevél, amely azonban egyben szemléli a környezeti és társadalmi problémákat. Egy „zöld enciklika”, amelyet „vörös színnel írtak”. Az enciklika bírálja a technokrata paradigmát: az ember feladata nem az, hogy a Földet uralma alá hajtsa, hanem hogy gondoskodjon róla. Hasonlóképpen bírálja az antropocentrizmust is: a teremtmények nem az emberért vannak, hanem önértékűek. A kritikus olvasó számára az enciklika számos kérdést felvet. Elromolhat-e az a világ,

¹ Az előadás alapját képező tanulmány: Deák Dániel: A „Laudato si'” kritikai fogadtatása. In: *Mérleg*, 2015. november 12. Online: <http://www.merleg-digest.eu/> / Online szövegek / Tanulmány – 2015. november.

amelyet Isten jónak teremtett? Ferenc pápa vajon az ipari forradalom előtti állapotokhoz kíván visszatérni? Nem jellemzi-e túlzott pesszimizmus, katasztrófa-szemlélet az enciklikát? Léteznek-e ökológiai erények? Az előadó ezekre és ehhez hasonló további kérdésekre igyekezett választ adni előadásában. Véleménye szerint azonban az enciklika nem csak témáját és az általa felvetett kérdéseket tekintve, hanem módszerében is provokatív: egy tanítóhivatali megnyilatkozás, amely nem fejt ki tanítást. Valóban nem fejt ki tanítást, valóban nem ad válaszokat? A katekizmus hagyományos kérdés-felelet formájában valóban nem. Az enciklika azonban érzékenyebb teszi az olvasót az ökológiai és társadalmi problémákra. Ez az érzékenyebb-tétel az enciklika igazi válasza a kérdésre. A teremtéssel szemben az egyetlen lehetséges attitűd a csodálat és a hála. Ez az attitűd pedig új megoldási lehetőségeket kínálhat a globális ökológiai és társadalmi problémákra.

Az ökológus olvasatát ismerhettük meg OBORNY BEÁTA (ELTE) előadásából. Elismeréssel szólt arról, hogy az enciklika az ökológia legkorszerűbb tudományos ismereteinek felhasználásával íródott. Például: az ökológia a globális változás négy formáját különbözteti meg: környezetszennyezés, tájhasználat, klímaváltozás, inváziós fajok terjedése. Ferenc pápa enciklikájában – ha eltérő súllyal is – mind a négy jelenséggel foglalkozik. Az ökológus előadó nagyra értékelte azt is, hogy a dokumentum megfogalmazói nagy ökológiai tudományos jártasságáról tanúskodnak például azzal, hogy az enciklikában figyelmet szentelnek a hálózatos kapcsolatok és az ún. kulcsfajok ökoszisztémában betöltött szerepének.

Az enciklika környezetpedagógiai olvasatát tárta a hallgatóság elé ZSÓKA ÁGNES (BCE). Véleménye szerint a dokumentum valamennyi környezetpedagógiai szempontból releváns témát érint. Az előadó ismertette egy 2010-ben végzett reprezentatív kutatás eredményeit, miszerint a vallásos emberek akkor is kevésbé környezetkárosító módon élnek, ha erre nem is törekszenek tudatosan. Összefüggés van tehát a vallásosság és a környezetkímélő életmód között. Éppen ezért bír nagy jelentőséggel a pápa, mint vallási vezető állásfoglalása a környezettudatosság mellett, és ezért lehetünk bizakodóak az enciklika pozitív hatásait illetően.

Az előadások után diszkusszió következett, melynek két meghívott vendége egy volt és egy jelenlegi politikus, KERESZTES K. SÁNDOR és IKOTTY ISTVÁN voltak, akik az enciklika politikusi fogadtatásáról és környezetpolitikai alkalmazhatóságáról osztották meg nézeteiket. A diszkusszió során az előadók és a hozzászólók tovább gazdagították a közös szellemi műhelymunkát. A hozzászólások jelentős része az enciklika útmutatásának a gyakorlatba való átültetése lehetőségességét és lehetőségeit taglalta. A diszkusszió végén a házigazda Budapesti Corvinus Egyetem nevében záróbeszédet mondó ZSOLNAI LÁSZLÓ rendkívül sötét színekkel festette le bolygónk jelenlegi ökológiai állapotát. Véleménye szerint azonban a helyzet egyszerre „drámai és felemelő”. Az ökológiai krízis ugyanis annyira súlyos, hogy már nem elég, ha pusztán a negatív környezeti hatásokat csökkentjük. „Nem redukálni kell a rosszat, hanem tenni a jót. Nincs más lehetőségünk, mint tenni a jót.” Ettől válik a drámai helyzet felemelővé, és ez ad okot az optimizmusra és a reményre.

(ism.: Somodi Imre)

KRISTÓF ILONA: Egyházi középréteg a késő középkori Váradon (1440–1526).

Pécs, Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, 2014. (Thesaurus Historiae Ecclesiae in Universitate Quinque-ecclesiensi, 4.) 320 old.

A Pécsi Tudományegyetem Egyháztörténeti Kutatóközpont sorozatának negyedik kötete, Kristóf Ilona monográfiája a szerző 2009-ben a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolája keretében, Solymosi László vezetésével summa cum laude minősítéssel megvédett doktori értekezésének bővített és átdolgozott változata.² A Fedeles Tamás vezette, 2011. március 1-től működő Kutatóközpont működését elsősorban a katolikus egyház történetével foglalkozó PTE-s egyetemi oktatók, valamint külsős tagok, vagyis más egyetemek, intézmények kutatói látják el. A Kutatóközpont főbb kutatási irányai: ókeresztény egyháztörténet, egyházi archontológia, prozopográfia, az egyházi elitek vizsgálata, monaszteriológia, plébániatörténet, egyházi topográfia, laikus vallásosság, forráskiadás, vatikáni kutatások.³

Várad, Szent László városa a középkori Magyar Királyság fontos kultuszközpontja, az egyik leggazdagabb püspöki székhely volt. A váradi kanonoki testület részletes bemutatása a Mohács előtti időszakban illeszkedik az egyházi középrétegre fókuszáló, az elmúlt évtizedekben új lendületet kapó kutatások sorába. A későközépkori egyházi középréteg első komplex, prozopográfiai alapokon nyugvó vizsgálatát Köblös József végezte el 1994-ben, a budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalanokat áttekintve.⁴ Fedeles Tamás 2005-ben pécsi székeskáptalanra vonatkozó, hasonló módszertanú munkája tágabb teret biztosított az összehasonlításnak, a tendenciák, az általános jelenségek és a helyi jellegzetességek bemutatásának.⁵

Kristóf Ilona (1975) történész, az egri Eszterházy Károly Főiskola Ókor és Középkori Történeti Tanszékének oktatója immár egy évtizede. A váradi káptalan történetével még egyetemi tanulmányai során kezdett el foglal-

² A sorozatot Fedeles Tamás és Gózszy Zoltán szerkesztette, 2015-től Fedeles Tamás és Kiss Gergely. A szerkesztőbizottság tagjai: Fedeles Tamás, Kiss Gergely, Koszta László (†), Sarbak Gábor, Török József, Tusor Péter.

³ A sorozat eddig megjelent kötetei a most ismertetetten kívül: NAGY LEVENTE: Pannóniai városok, mártírok, ereklyék. Négy szenvedéstörténet helyszínei nyomában. Pécs, 2012. (THEQ 1.); KOSZTA LÁSZLÓ: A kalocsai érseki tartomány kialakulása. Pécs, 2013. (THEQ 2.); KISS GERGELY: Királyi egyházak a középkori Magyarországon. Pécs, 2013. (THEQ 3.); BARABÁS GÁBOR: A pápaság és Magyarország a 13. század első felében. Pápai hatás – együttműködés – érdekellentét. Pécs, 2015. (THEQ 5.); CEVINS, MARIE-MADELEINE DE: Koldulórendi konfraternitások a középkori Magyarországon. (1270 k. – 1530 k.) Pécs, 2015. (THEQ 6.)

⁴ KÖBLÖS JÓZSEF: Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. Bp., 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 12.)

⁵ FEDELES TAMÁS: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban. (1354–1526) Pécs, 2005. (Tanulmányok Pécs történetéből, 17.) A külföldi kutatások számára összehasonlítási alapot nyújt a kötet német nyelvű változata: Die personelle Zusammensetzung des Domkapitels zu Fünfkirchen im Spätmittelalter. (1354–1526) Regensburg 2012. (Studia Hungarica, Bd. 51.)

kozni. Szakterülete a Hunyadi- és Jagelló-kor társadalom-, egyház- és művelődéstörténete. Ennek kapcsán kutatott, és végzett hungarika feltárást több alkalommal Rómában, a Vatikáni Levéltárban és Könyvtárban. Hazai (PTE Egyháztörténeti Kutatóközpont) és nemzetközi kutatócsoportok (a francia CNRS Group de Recherche Európéen vezetése alatt álló nemzetközi egyháztörténeti kutatócsoport) tagja, több publikációja jelent meg magyar és idegen nyelven.

A szerző a kutatás kezdő időpontját 1440-ben jelölte meg, mert az 1440-es évek elején a káptalan összes méltóságviselője kicserélődött, Zrednai (Vitéz) János váradi prépostsága is erre az időszakra datálható. Záró időpontnak az 1526. esztendő (és nem a káptalan szekularizációját jelentő 1567-et) választotta, nemcsak azért, mert a köztörténet szerint a magyar középkor ekkor ért véget, hanem mert az 1525–1526. évi váradi káptalani kiadványokból hiányoznak a méltóságsorok, egyéb, a testület tagjaira vonatkozó adatok, valamint az ifjú püspök, Perényi Ferenc is holtan maradt a mohácsi csatamezőn. Kristóf nem vállalkozott az 1526 után keletkezett oklevelek, iratok levéltári felkutatására, azonosítására, de ahol rekonstruálható volt az egyes kanonokok pályáíve, ott rugalmasan kezelte a kijelölt határpontokat.

Az adatgyűjtés Bunyitay Vince hatkötetes, a váradi püspökség történetét feldolgozó, 19. század végi monográfiájából indult ki,⁶ mely gazdag ugyan elsődleges forrásokban, azonban sok esetben korrekcióra, kiegészítésre szorult. A mű hiánypótló, hiszen Varga E. Árpád 1980-ban készült, a káptalan hiteleshelyi tevékenységéről publikált cikkét leszámítva,⁷ kifejezetten a váradi káptalannal foglalkozó munka nem született. A kötet alapvető forrásbázisát a Magyar Nemzeti Levéltár DL-DF gyűjteményében szereplő káptalani és kanonoki kiadványok (megközelítőleg 1500 oklevél) képezték. A szerző korabeli számadáskönyvek, adójegyzékek és a káptalani levéltár hiányában csak a kanonoki testület működését, életrendjét szabályozó 1374-ben keletkezett statútumokból próbált a kanonoki közösség mindennapjaira következtetni. A kanonokok családi és birtokviszonyainak feltérképezéséhez különböző, a váradi püspökséghez területileg is kapcsolódó megyei,⁸ illetve családi okmánytárakat⁹ és Engel Pál digitalizált adat-

⁶ BUNYITAY VINCE: A váradi püspökség története. I–VI. Nagyvárad–Debrecen, 1883–1935.

⁷ VARGA ÁRPÁD: A váradi káptalan hiteleshelyi működése. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk.: Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Sipos Gábor – Tonk Sándor. Bukarest, 1980.

⁸ NAGY IMRE – PAUR IVÁN – RÁTH KÁROLY – VÉGHÉLY DEZSÓ: Hazai Okmánytár. I–VIII. Győr–Bp., 1865–1891.; FEKETE NAGY ANTAL – KENÉZ VIKTOR – SOLYMOSI LÁSZLÓ – ÉRSZEGI GÉZA: Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Bp., 1979. (Publicationes Archivii Nationalis Hungarici II. Fontes 12.); A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei. I–II. (1289–1556). Közzéteszi: Jakó Zsigmond. Bp., 1990.; Középkori oklevelek a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárban. (1300–1525) Szerk.: Érszegi Géza. Nyíregyháza, 2000.; C. TÓTH NORBERT: Szabolcs megye hatóságának oklevelei. II. (1387–1526) Bp.–Nyíregyháza, 2003.; NEUMANN TIBOR: Bereg megye hatóságának oklevelei. (1299–1526) Nyíregyháza, 2006.

⁹ A Teleki család oklevéltára. II. (1438–1526) Szerk.: Barabás Samu. Bp., 1895.; A Perényi család levéltára. (1222–1526) Szerk.: Tringli István. Bp., 2008.; VARJÚ ELE-

bázisait¹⁰ használta. Az iskolázottságuk kimutatásához a kiadott egyetemi anyakönyvek nyújtottak segítséget.¹¹ A szerző a váradi humanizmus forrásainak és a kanonokok műveltségének tanulmányozására az Ábel Jenő és V. Kovács Sándor által kiadott *opusok*at használta.¹²

Kristóf Ilona a munka első részében a káptalan vizsgálata során a Köbölös József és Fedeles Tamás által meghatározott kritériumokat és kidolgozott vizsgálati módszert igyekezte követni és a váradi káptalanra adaptálni. Az első fejezetben (15–18. p.) a választott téma rövid historiográfiai áttekintését, míg a második (19–28. p.) a káptalan középkori történetét, szerkezetét, felépítését vizsgálta. A harmadik tartalmi egységben (29–30. p.) a javadalmak betöltésének gyakorlatát, a negyedikben (31–59. p.) pedig a testületbe történő bejutást elemezte. Megvizsgálta a kanonokok származását (báró – 0%, köznemes – 36%, polgár – 21%, jobbágy – 9% – feltételezhetően nagyobb az arányuk, külföldi – 2%, kérdéses – 32%, emiatt óvatos következtetések vonhatóak le), majd a javadalomszerzés módjait (területi, egyházi kapcsolódás, rokoni támogatás, egyházi pártfogók, udvari, királyi szolgálat). Az ötödik fejezet (60–85. p.) a káptalan tagjainak lehetőségeiről, feladatairól és a javadalmak nyújtotta előnyökről ad tájékoztatást. Kiemelt szerepet kapnak az egyetemi tanulmányok (a kanonokok 32%-a fordult meg a külföldi egyetemeken és 67%-uk szerzett fokozatot), melyek rávilágítanak arra, hogy a kanonokok már meglévő javadalmukat használták fel tanulmányaik finanszírozására, és nem külföldről visszatérve szereztek stallumot a váradi testületben.¹³ Kristóf Ilona összegezte a lelkipásztori szolgálat és a helyben tartózkodás (*residentia*) kérdéseit. Külön tárgyalta a javadalomhalmozás – *cumulatio beneficiorum* (mely 25%-os arányt jelent) és a káptalanból való továbblépés lehetőségeit (a káptalan 15 %-a lépett feljebb az egyházi ranglétrán). A hatodik egységben (86–90. p.) a

MÉR: Oklevéltár a Tomaj nb. Bánffy család történetéhez. I-II. Bp., 1908–1928.: A Zichy család idős ágának okmánytára. I–XII. Szerk.: Nagy Imre – Nagy Iván – Vég-hely Dezső. Bp., 1872–1932.

- ¹⁰ ENGEL PÁL: Középkori magyar genealógia. In: Középkori magyar adattár. Bp., 2001. (CD-ROM); ENGEL PÁL: Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. Bp., 2001. (CD-ROM)
- ¹¹ FRAKNÓI VILMOS: Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a XIV. és XVI. században. Bp., 1874.; SCHRAUF KÁROLY: Magyarországi tanulók külföldön. II, IV. Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Bp., 1892.; Uő: Magyarországi tanulók külföldön. III. A krakkói magyar tanulók háza lakóinak jegyzéke. (1493–1556) Bp., 1893.; VERESS ENDRE: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. (1221–1864) Bp., 1941.; Die Matrikel der Universität Wien. I–III. Hrsg.: Gall, Franz – Szaivert, Wilhelm. Graz–Wien–Köln. 1956–1967.; Liber promotionum facultatis artium in universitate Cracoviensi saeculi decimi quinti. Ed.: Gaşiorowski, Antonius et. al. Cracoviae, 2000.
- ¹² ÁBEL JENŐ: Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia. Bp., 1903.; Magyar humanisták levelei. XV–XVI. század. Közread.: V. Kovács Sándor. Bp., 1971.
- ¹³ Érdemes összevetni C. Tóth Norbertnek a mályuszi „modell” cáfoló, egyetemjárásról tett megállapításaival. Ld.: C. TÓTH NORBERT: Az esztergomi székeskáptalan a 15. században. I. Rész. A kanonoki testület és az egyetemjárás. Bp., 2015. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam, 7.)

székeskáptalan vizsgálatánál használt kritériumok alapján – forráshiány okán – rövid összefoglalókat készített a társaskáptalanokról (a várbeli Szűz Mária kisebb egyház, a várbeli Keresztelő Szent János egyház, a váradhegyfoki Szent István protomártír konvent). A hetedik fejezetben (91–108.) a különböző javadalomszintek által meghatározott karriertípusokat (*környékbeli kanonokok* – a helyben szolgáló, a környékről származó egyszerű kanonokok, rokoni kapcsolataiknak, ismeretségüknek köszönhetően jutottak be a káptalanba vagy a váradi káptalan, püspökség birtokai élő jobbágy családokból származtak, helyismeretük, tapasztalatuk révén a hiteleshelyi munka egy részét ők végezték, csak kis részük preferálta az egyetemi tanulmányokat, javadalomhalmozásuk anyagi gyarapodásukat szolgálta, plébániát, társaskáptalani kanonikátust bírtak még, a méltóságviselői javadalmak voltak elérhetőek csak számukra, az esperesek többsége e csoportból került ki; a „láthatatlan kanonokok” – az ország távolabbi részeiből érkeztek, egyházi, rokoni pártfogók támogatásával jutottak javadalomhoz, nevüket onnan kapták, hogy a káptalani kiadványokban nagyon ritkán, illetve soha nem szerepeltek, mivel nem tartózkodtak Váradon, ők tették ki az egyetemet járt kanonokok nagy részét, a káptalani stallum jövedelmekiegészítésüket szolgálta és jobbára tanulmányaikra fordították azt, a közel azonos értékű javadalmak halmozása jellemezte őket, elérhetőek voltak számukra a püspöki székek is, ők honosították meg a humanizmust a káptalanban; *lectorok, cantorok, custosok, prépostok*) mutat be konkrét, egyéni életpályákkal illusztrálva.

A szerző a munka második részében a humanizmus váradi megjelenését vizsgálta. Fontos szerepet kap Zrednai Vitéz János püspök. A személye, politikai pályafutása, mecénási tevékenysége, humanista udvara körüli kérdésekben újszerűségként az irodalomtörténeti kutatások okleveles adataival történő összevetését olvashatjuk. A nyolcadik fejezetben (111–134. p.) Kristóf Ilona a Vitéz-féle kör létezésének, kronológiájának problematikáját és Szánoki Gergely pályafutását analizálta. Az 1460–70-es években átalakuló káptalanra és a 16. század elejének váradi humanistáira (Magyi Sebestyén, Hacaki Márton, Henckel János) nagy figyelmet fordított. A kilencedik fejezetben (135–166. p.) a váradi könyvkultúrára, könyvtárakra tért ki. A könyv, mint a kanonoki műveltség manifesztációja jelenik meg. A káptalani könyvtár, *scriptorium* mellett a Váradhoz köthető kanonoki, püspöki könyvgyűjteményeket is bemutatta a szerző, melyek között Zrednai János váradi könyvtára és Leveleskönyve hangsúlyos szerepet kapott. A tizedik fejezet (167–170. p.) az összegzés képezi, melyben többek közt a szerző kimutatta, hogy az egyszerű kanonokok közel fele (44%) Várad környékéről és a környező megyékből, a méltóságviselőknek pedig több mint 50%-a az ország távolabbi pontjairól került Váradra. Az egyszerű kanonokok átlagosan kilenc évig, míg a távolabbról érkező társak hat évig élvezték javadalmukat. A káptalani testület a székesegyházi papság irányába nagyon zártnak mutatkozott. A méltóságviselői stallum a kisebb és közepes karrierrek méltó befejezése volt, a szerző frappáns kifejezésével élve „parkolóhelyként” szolgált (a váradi javadalmak meglehetősen nagy jövedelmet is szolgáltatottak). Az oszlopos kanonokok nagy része nem a környékről származott, több esetben egyházi, kancelláriai, diplomáciai szolgálatuk jutalmául kapták ezeket a javadalmakat. A prépostok nagy része az aktuális püspök kíséretében érkezett a káptalan élére, gyakran a püspökök helynö-

küket hozták magukkal, akiknek kanonoki vagy préposti beneficiumot jártak ki. A korszak négy prépostja közül mindössze négy lett később prelátus. Két időszakban volt tapasztalható nagyobb beáramlás a váradi káptalanba az egyházmegye területén kívülről: a Vitéz János fémjelezte 1440-es, 1460-as években, valamint a Szatmári–Thurzó–Perényi püspökök, valamint a Perényi családba való tartozáson keresztül a 16. század elején.

A munka harmadik részének (Függelék) jelentős hányadát a vizsgált időszakban adatolt 180 személy (130 székeskáptalan és 50 társaskáptalani kanonok) adattára képezi. (185–265. p.) A prozopográfiai adattár képezte az elemzések alapját. A szerző külön kitért azon személyek életrajzára (265–266. p.), amelyeket a korábbi szerzők állításai ellenére nem tekinthetünk biztosan váradi kanonokoknak (Huendler Vid segédpüspök, Majtényi Tamás adminisztrátor, Szegedi György örkanonok). Kristóf két személyről (Sáncfalvi Antal székeskáptalani kanonok, Orosz Péter kanonok, prépost) kimutatta, hogy nem viselt váradi stallumot. (266–268. p.) Összegyűjtötte a székesegyház oltárait és oltárigazgatóit (269–274., 276. p.), kápolnáit és kápolnaigazgatóit (275. p.), a karpapokat. (277–278. p.) Táblázatok segítségével is (279–299. p.; illetve a szöveg között) számszerűsítette, összegezte a váradi káptalanra vonatkozó eredményeit (a váradi káptalanok létszáma, váradi helynökök, segéd- és címzetes püspökök, esperesek, dékán- és plébánoskanonokok, a váradi káptalan vonzáskörzete, a kanonokok tanulmányai az egyetemek megoszlásában, képzésük időtartama és szerzett fokozataik, javadalomhalmazok, továbblépés a váradi káptalanból, a váradi kanonokok, püspökök könyvei), és többször összehasonlította a Köblös és Fedeles által vizsgált káptalanokra vonatkozó kimutatásokkal. (Például a kanonokok származásáról, egyetemjárásáról.) Térképeket (a szöveg között) készített többek között a székes- és társaskáptalani kanonokok származás-helyeiről, további stallumairól, egyetemi tanulmányairól. A munkához egy személy- (egyházi és világi személyek, történetírók és történészek egyaránt) (300–308. p.) és helynévmutatót (tájegységek, megyék, települések egyaránt) (309–312. p.) is illesztett, és angol nyelvű összefoglalóval (313–318. p.) zárta.

Kristóf Ilona csatlakozott a Köblös József és Fedeles Tamás által szorgalmazott kezdeményezéséhez, miszerint valamennyi magyar káptalanról egy archontológiai és egy prozopográfiai összeállítást kellene készíteni. Munkája alapforrássá válhat a korszak Váradját kutató egyház-, jog-, hely- és művelődéstörténészek számára. Mivel a nagyváradi egyházmegye történeti feldolgozásait is modern alapokra kellene helyezni, ennek megfelelő adatbázist biztosítana a *dioecesis* anyagának ilyen irányú rendszerezése.

(ism.: *Bélfenyéri Tamás*)

DOBROVITS MIHÁLY: Jurták és az EBESZ között. Iszlám és nemzetépítés a volt Szovjetunió szunnita iszlám többségű régióiban. Budapest, Balassi Kiadó, 2015. 173 old.

Több szempontból is figyelemre méltó kötetet tett le az asztalra Dobrovits Mihály turkológus, történész. Bár a könyv tematikája talán az *Egyháztörténeti Szemle* „gyűjtőkörének” peremvidékén mozog, jelesül az iszlám és a nemzetépítés problematikáját járja körbe a volt Szovjetunió szunnita iszlám többségű régióiban, bízunk benne, hogy a vallás- illetve egyháztörténet iránt érdeklődők is találnak majd benne hasznos tudnivalókat. A szerző évtizedek óta gyarapítja a hazai és nemzetközi közönség ismereteit önálló kötetekkel, nívós szaktanulmányokkal, forrásközlésekkel, fordításokkal, de nem áll tőle távol a színvonalas tudományos ismeretterjesztés, sőt a külpolitikai háttér tanulmányok, szakértői anyagok világa sem. Dobrovits jelenleg a budapesti székhelyű Biztonságpolitikai és Honvédelmi Kutatások Központjának (BHKKA) projektigazgatója, korábban több egyetem (ELTE, Miskolci Egyetem, Debreceni Egyetem, Szegedi Egyetem) oktatója, MTA kutatócsoportok (Altajisztikai, Közép-ázsiai, Turkológiai) tagja volt.

A könyvben – a meghökkentően fantáziátlan cím ellenére – kevés szó esik a jurtról és magáról az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezetről (EBESZ), viszont annál több az Oroszországi Föderáció iszlám régióiról és a volt szovjet, közép-ázsiai köztársaságokról, nevezetesen Kazahsztánról, Kirgizisztánról, Üzbegisztánról, Tádzsikisztánról és Türkmenisztánról. Általánosságban megállapítható, hogy elmélyült kutatómunkát tükröző, számos forrásból merítő, gördülékeny, olvasmányos stílusban megírt kötetről van szó. Álláspontunk szerint azonban szerencsésebb lett volna, ha mindig történik konkrét hivatkozás a szerző korábbi írásaira, főleg, ha nagyobb szövegtörzsek kerültek beépítésre eme új szintézisbe. Így sajnálatosan például az afganisztáni viszonyokról szóló eszmefuttatásban (141–148. p.) az olvasás során ismerősként köszönt vissza a szerző *Afgán etűd* c., 2002-ben publikált esszéje. Ezt a figyelmetlenséget leszámítva értékes és új részek találhatóak a műben. Kiemelendő az iszlámról szóló tömör, lényegre törő összefoglaló (21–34. p.), amely önálló írásként is – tekintettel az elmúlt hónapok során, az iszlám vallás megismerése, megértése iránt mutatkozó tömegigény kielégítésére – bárhol megállná a helyét. Az áttekintésen belül különösen az iszlámot, mint „zárt rendszert”, illetve mint „szerződéses hatalmat”, végezetül, mint „életmódot” bemutató részek érdekesek. Szimpatikus a szerzőtől, hogy az átírások, fordítások terén nem menekül a közérthetőséget szinte lehetetlenné tevő akadémikus szabályok dzsungelébe, így a laikus érdeklődők sem fognak csalódni, mert a személy- és földrajzi nevek esetében is pontosan nyomon követhető, hogy kiről is van szó, és hogy merre is járunk éppen.

Sajnos hiánycikk a magyar könyvpiacra a közép-ázsiai muszlim népekkel foglalkozó szakirodalom. A megjelent kötetek egy része elavult, más része az amatőr fércmunka és inkább a dilettantizmus irányába tesz jelentős lépéseket. Bármennyire is ikonikus alakja volt a magyar orientalisztikának az életében legendává váló „sánta dervis”, Vámbéry Ármin, a térséggel foglalkozó könyveit 140–150 évvel ezelőtt publikálta (*Közép-ázsiai utazás*, 1865; *Vándorlásom és élményeim Perzsiában*, 1867; *Bokhara története*, 1873), és azóta sok víz lefolyt – pontosabban csordogált – az

Amu-darja és a Szir-darja folyókon is. Ezt az évtizedes úrt tölti be a jelen kötet, amely olvastán megfogalmazódott bennünk, hogy vajon idővel tankönyv/egyetemi jegyzet is válhatna belőle. Dobrovits mesterien kezeli nemcsak a magyar, hanem az angol, német, francia, orosz és török nyelvű nyomtatott és online szakirodalmat, amelyet néhol saját kutatói tapasztalataival ötvöz. (Például az *Oroszország és iszlám régiói* c. fejezet 43. lábjegyzete, illetve a *Közép-Ázsia* c. fejezet 88. lábjegyzete stb.)

A könyv olyan régiókba, országokba kalauzol bennünket, amelyek a magyar olvasó számára többnyire kevésbé ismertek. Oroszország iszlám többségű régióiról értekezve részletesen mutatja be a Volga-Urál-vidék muszlimjainak (tatárok és baskírok) történetét, jelenét, illetve a Kaukázus forrongó vidékét. A szerző logikus és tömör stílusa „rendet vág” a kaukázusi kis népek (avar, azerbajdzsáni, csecsen, ingus, kabard, balkár, karacsáj, cserkesz, oszét, dargin, kumük, lezg, lak, tabaszaran, nogáj, rutul, agul, cahur, tat stb.) kavargó múltjában, és – olykor – tragikus jelenében (csecsenföldi háborúk), különösen ügyelve az iszlám irányzatainak felvázolására. Hasonlóképpen értékes munka a Közép-Ázsia viszonyait bemutató fejezet is. Az eurázsiai lovas nomádoktól az iszlám megjelenésén át gyorsan eljutunk az orosz hódításig majd a Szovjetunió széteséséig. Erénye a fejezetnek a kevésbé ismert fogalmak – például a tribalizmus – tisztázása, olyan összefüggések megvilágítása, mint a lefolyástalan határvidék mivoltból fakadó, a nagyhatalmi játszmákban betöltött szerepkör vagy a multiplikált identitású társadalmak problematikája. Hasznosnak véljük, hogy az iszlamista veszélyre külön részben hívja fel a szerző a figyelmet. Nem szabad elhanyagolni – ugyanakkor túlértékelni sem szükséges – a Ferganai-medencében és más helyeken tapasztalható szélsőséges jelenségeket, irányzatokat. A szerző ügyesen egyensúlyoz a külpolitikai elemző szaktanulmány és a jelenkori történeti népszerűsítő publicisztika között: Korrekt, olykor vitára ingerlő, rövid részekben foglalja össze például a „színes forradalmakkal”, az amerikai jelenléttel, a NATO szerepvállalásával, hazánk Közép-Ázsia-politikájával kapcsolatos tudnivalókat. Végezetül jut kapacitása még arra is, hogy – korábbi kutatásaiból, publikációiból merítve – közölje vélekedését az afganisztáni viszonyokról és bemutassa Kína muszlim kisebbségeit. Frappáns, kitekintő – többek közt – Törökország, Irán, Irak, Afganisztán és Pakisztán szerepét pár ecsetvonással felvázoló összefoglalással zárul a kötet.

Összességében megállapítható, hogy a mű jelentős, belefektetett munkát tükröz (Dobrovits először 1989-ben járt a térségben!), tényszerű és alapos megállapításokat tartalmaz. Aktualizált, kibővített, név- illetve tárgymutatóval, ajánlott irodalommal ellátott újbóli kiadását is szívesen olvasnánk a közeljövőben.

(ism.: *Udvarvölgyi Zsolt*)

A médiatörténet és az egyháztörténet metszéspontjai. Tanulmányok. Szerk.: Klestenitz Tibor. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015. (Médiatudományi Könyvek.) 143 old.

A kötetben szereplő nyolc tanulmány szerzői fiatal történészek: Bárány Zsófia, Klestenitz Tibor, Turbucz Dávid a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének, Manhercz Orsolya az Eötvös Loránd Tudományegyetem, míg Csibi Norbert a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának munkatársa, Gianone András a Budai Ciszterci Szent Imre Gimnázium tanára, Grósz András a budaörsi Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény, Heimatmuseum, Sz. Nagy Gábor a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár történésze, levéltárosa.

A kötetben kronologikus sorrendben elhelyezett írások jóvoltából az 1840-es évektől a 20. század közepéig a magyar média- és egyháztörténet (az egyháztörténet a tanulmányok többségében a katolikus egyháztörténetet jelenti) nyolc „metszéspontját” ismerhetjük meg. A megjelent munkák egy része eredetileg előadás formájában hangzott el az MTA BTK Médiatudományi Kutatócsoportjának 2013. decemberi konferenciáján.

Az első magyar katolikus politikai sajtótermék a reformkorban. „...qui ante ad agendum quam ad cognoscendum venimus...” (11–25. p.) címmel BÁRÁNY ZSÓFIA a *Magyar Szion / Sion* című rövid életű lapot (és melléklapját, az *Anastasiát*) elemzi, mint az első kísérletet Magyarországon egy nagyközönségnek szánt katolikus sajtótermékre. A lap 1838-ban indult Gyarmathy János (1810–1883) szerkesztésében, és 1840-ig magyarul, majd azt követően még két évig latinul került kiadásra. E néhány év leforgása alatt a lap több jelentős „profilváltáson” átesett, eredeti irányvonala, amely ész és hit egységét igyekezett kifejezni fél év után már a „pragmatikusabb hírek” közlésére törekedett, a második évben pedig az időközben megnyílt országgyűlésről tájékoztatta rendszeresen olvasóit, és a protestánsokkal való vitáik is intenzívebbé váltak. (14–16. p.) „Jelentős visszalépésként” könyvelhetjük el – állapítja meg Bárány Zsófia, hogy a *Sion* áttért a latin nyelvűsége. (18. p.) A lap egész fennállása alatt problémát jelentett, hogy elegendő hazai támogató híján nem sikerült anyagi helyzetüket megszilárdítani, a korábbi, a korszellemhez való alkalmazkodás szándékát annak reményében vethették el, hogy a Szentszék iránti hűségük hangsúlyos kifejezésével sikeresebben stabilizálhatják pozíciójukat. Az országgyűlés éveiben a szerkesztőség nem tudott kellő körültekintéssel véleményt nyilvánítani a politikai vitákban, a szentszéki követ ráadásul a *Sion* munkatársainak felkészültségében is talált hiányosságokat. (21–23. p.) Az első széles közönségnek szánt hazai katolikus sajtótermék 1842 decemberében megszűnt, az 1841-ben indított *Religio és Nevelés* című politikai, egyházi és irodalmi lap azonban már sokkal sikeresebbnek bizonyult. A szerző a tanulmány zárásaként hangsúlyozza annak jelentőségét, hogy elsőként a konzervatív oldal használta „a politikai sajtóorgániumot mint társadalombefolyásoló eszközt”. (24. p.)

MANHERCZ ORSOLYA *Az 1857. évi máriacelli zarándoklat a sajtóban* című írásában (27–43. p.) arra keresi a választ, hogy a zarándoklatot, amely egybeesett Ferenc József magyarországi látogatásának utolsó szaka-

szával, hogyan értelmezhetjük leghelyesebben: „abszolutizmusellenes tüntetésként, nemzeti demonstrációként, vagy tisztán vallásos eseményként”. (42. p.) A 19. századi zarándoklatok jellemzőit, a máriacelli zarándoklatok hétszáz éves hagyományát, a magyar katolikus egyház 1849 utáni helyzetét áttekintve tér rá a szerző az 1857-es év eseményeire és azokon belül a Scitovszky János esztergomi érsek vezetésével zajló szeptember eleji zarándoklat jelentőségére. Manhercz Orsolya a zarándoklat sajtóviasszhangját elemzi hat lap – a *Presburger Zeitung*, a *Budapesti Hírlap*, a *Religio*, a *Wiener Zeitung*, az *[Augsburger] Allgemeine Zeitung* és a *The Times* – tudósításai alapján. A lapok kiválasztásában fő szempontként az érvényesült, hogy azok a korabeli bécsi kormányzat hatásától függetlenül írtak-e a zarándoklatról. Az összehasonlító elemzés a zarándokok, kísérők számára, összetételére, a zarándoklat zavartalansága érdekében hozott biztonsági intézkedésekre, a zarándoklat leírására és céljára tér ki, és a lapokban közölteket összeveti a zarándoklat ideje alatt született csendőrségi jelentésekkel. A szerző megállapítja, hogy a búcsújárás még Kempen rendőrminiszter szerint is nyugodt körülmények között zajlott, Scitovszky érsek gesztusai a császár és felesége felé ugyancsak lojalitásról árulkodtak, ahogyan a zarándoklat során elhangzott prédikációk hangneme is. (34., 41. p.) A résztvevők jellemzően nemzetiségek szerint elkülönültek a zarándoklat során. Összességében – vonja le a következtetéseket Manhercz Orsolya – a Scitovszky vezette máriacelli zarándoklatnak mérsékelt politikai színezetet tulajdoníthatunk, amely inkább csak „szelepként” működött az uralkodó magyarországi látogatása okozta csalódás és abból eredő feszültség elvezetésére, ugyanakkor „jelezte a Bach-rendszer magyarországi konszolidációjának kudarcát”. (43. p.) A búcsújárás elsődlegesen az egyház szerepének megújítását, a katolikus vallás népszerűsítését szolgálta.

A kötet következő három tanulmánya szorosabban összefügg egymással, amennyiben a katolikus nagygyűlések intézményének kialakulását, működését és a médiával való viszonyukat elemzi a dualizmustól 1943-ig, illetve 1947-ig. Elsőként KLESTENITZ TIBOR *A katolikus nagygyűlések, mint médiaesemények a dualizmus korában* (45–58. p.) cím alatt mutatja be a német mintára az 1890-es években Magyarországon is kialakuló nagygyűlések intézményesülését és azok megjelenését a sajtóban. A nagygyűléseket, amelyekre 1900-tól került sor minden évben (kivéve 1905-ban és 1912-ben) az Országos Katolikus Szövetség rendezésében, három típusú esemény alkotta: istentiszteletek, „reprezentatív jellegű” nyilvános ülések és szakosztályi tanácskozások, ahol „a katolikusok által követendő társadalmi célkitűzéseket rögzítették”. A nagygyűlések „erődemonstrációként” és „a katolikusok közéleti identitásának megerősítésére” szolgáltak. (45. p.) A gyűlések sikerességéhez a közlekedés és a hírközlés „forradalma” is szükséges volt. Klestenitz a résztvevők száma, viselkedése, a „szimbolikus térfoglalási kísérletek” és a politikai egység megléte vagy hiánya elemzésével azt vizsgálja, hogy a dualizmus idején rendezett katolikus nagygyűléseket mennyire voltak képesek a szervezők „korszerű médiaeseménnyé” alakítani. Az egész dualista korszakban a katolikus nagygyűlések szervezőinek a szociáldemokrata munkásrendezvényekkel szemben kellett erőt demonstrálnia, tehát tömeges részvételt és a rendezvények „jól láthatóvá tételét” igyekeztek elérni. (47–49. p.) A nagygyűlések eseményeit a liberális sajtó is „bizalmatlanul” követte, különösen az egyházipolitikai küzdelmek idején. A

szervezőknek ügyelniük kellett a „nyugodt erő imázsának” fenntartására, illetve külsőségek terén az egyházi és hazafias jelképek egyensúlyának biztosítására. A főváros tereinek szimbolikus elfoglalásában a katolikus nagygyűlések a dualizmus éveiben nem bizonyultak sikeresnek, azokat a szociáldemokraták uralták, akikkel 1908 szeptemberében számos személyi sérüléssel járó összetűzésbe kerültek. (53–55. p.) A vizsgált időszak katolikus közéletét az „állandósult” politikai megosztottság jellemezte, ami többször felszínre került a nagygyűléseken is (Zichy János és Rakovszky István ellentéte), hiába igyekeztek azokról a pártpolitikát kitiltani. A szerző végkövetkeztetése, hogy a katolikus nagygyűlések a dualizmus alatt nem bizonyultak igazán sikeresnek, az azonban megállapítható, hogy a katolikus elit el- és felismerte a tömegjelenségek jelentőségét, és elhatározta, hogy azokat az „új hatalmi technológia” részévé kell tenni.

CSIBI NORBERT *A sajtóügy aktuális kérdései a magyarországi katolikus nagygyűléseken* című tanulmányában (59–81. p.) áttekinti az 1914 előtti magyarországi katolikus nagygyűlések felszólalásait, hogy megállapíthassa, hogyan látták a kortársak a katolikus sajtó problémáit, és milyen megoldási javaslatokat kínáltak azokra. A szerző a magyar katolikus sajtót az egyház közművelődési rendszere fontos elemének tekinti a századfordulón, amely akkoriban „a kibontakozás és megújulás” időszakát élte. (60. p.) A kialakuló katolikus sajtómozgalom legfontosabb feladatai „a fennálló médiapiaci erőviszonyok módosítása,” „a modern napisajtó megteremtése” és a „közvélemény katolikus értékek szerinti tematizálása” voltak. Az 1890-es évek nagygyűlései a pápai iránymutatásokból indultak ki, és azok szellemében indították el 1895-ben a néppárti napilapot, az *Alkotmányt*. Csibi a sajtóügyben tett felszólalások részletes elemzését a katolikus egyesületek első országos kongresszusával kezdi, amelyre 1896 augusztusában Budapesten került sor. (65–66. p.) A szerző az 1914-ig elemzett nagygyűlések résztvevői köréből számos jelentős hozzászólót kiemel. (Gyürky Ödön, Margalits Ede, Tóth Ferenc, Vucskics Gyula, Túri Béla, Gerely József, Vass József, Pótz György stb.) A katolikus sajtómozgalom megszervezése 1906-tól gyorsult fel, 1907-ben Pécsen Prohászka Ottokár vezetésével bizottság jött létre a Katolikus Sajtóegyesület megalakítására, de a szerző így is arra a megállapításra jut, hogy az első világháború előtt Magyarországon nem volt megfelelően szervezett katolikus sajtómozgalom. A nagygyűléseken elfogadott határozatok végrehajtását nem tudták biztosítani, és nem állt rendelkezésükre egységes és rendszeres egyházi támogatás sem.

GIANONE ANDRÁS tanulmánya, *A nyilvánosság és az Actio Catholica a katolikus nagygyűlések tükrében* (83–96. p.) a magyarországi katolikus egyház törekvéseit mutatja be a tömegek bevonására a katolikus nagygyűléseken, és az ehhez rendelkezésre álló médiaeszközöket. Az Actio Catholica (AC) az 1920-as, 1930-as években alakult meg a világ több országában XI. Pius ösztönzésére. A kezdeményezés abból a felismerésből fakadt, hogy a katolikus egyháznak „tömegekre” van szüksége ahhoz, hogy a közéletben ellensúlyozhassa a liberális és szocialista eszméket. (83. p.) Az AC a világi hívek mozgalmaként jött létre, amely azonban a hierarchia irányítása alatt állt. A tanulmányban Gianone András azt vizsgálja, hogyan igyekezett a magyarországi katolikus egyház a széles nyilvánossághoz fordulni, és miképp próbálta mozgósítani világi híveit. Az AC „legjelentősebb nyilvános fóruma” az évenként rendezett országos katolikus nagygyűlés

volt, amelyen a szervezet a publikum elé tárta éves munkatervét. Az AC 1933-ben vette át a nagygyűlések rendezését az Országos Katolikus Szövetségtől, és 1943-ig összesen nyolc nagygyűlést szerveztek (1937–1938-ban és 1940-ben maradt el az éves rendezvény). A korszakban a szociáldemokraták már nem tarthattak nyilvános utcai gyűléseket, a velük való rivalizálás nem nehezítette hát a nagygyűlés szervezőinek dolgát. A vizsgált időszakban a szervezők nem tudtak megegyezni abban a kérdésben, hogy a nagygyűlések „elit” jellegét mennyire kellene megőrizni (Például Bangha Béla jezsuita szerzetes és Czapik Gyula kanonok ellentéte, 88. p.). A nagygyűlések programját már nyaranta elkezdték népszerűsíteni, de az egyházközségek, amelyek az AC alapszervezeteinek számítottak, közvetlen tájékoztatást is kaptak. A hittanárok is szervezői feladatot kaptak, a legfontosabb teendő azonban a *Magyar Kurír*ra, a katolikus hírügynökségre hárult: a többi magyarországi és külföldi lapnak is hírt kellett adnia a nagygyűlésről. Az ősszel rendezett, háromnapos program valamely eseményét időnként a rádió is közvetítette, és 1933-tól a filmhíradókba is bekerültek a nagygyűlések. 1933 és 1948 között az *AC Országos Elnökségének füzetei* címmel pedig közel száznegyven beszédvázlatot adtak ki. A negyvenes évek elején továbbá két országos hitbuzgalmi mozgalmat indítottak, 1943–1944-ben pedig megszervezték a Katolikus Diákotthon mozgalmat. A második világháborút követően 1947-ben még sor került egy katolikus nagygyűlésre Nemzeti Mária Kongresszus néven. (93–94. p.) A szerző arra a megállapításra jut, hogy az AC a falusi tömegek szervezésében sikeresebb volt, mint a munkások körében, és hogy az AC szervezésében a nagygyűlések az egyházi hierarchiának jobban alárendeltté váltak, mint korábban.

GRÓSZ ANDRÁS *A magyar katolikus egyház és a német nemzetiségi sajtó. A Sonntagsblatt az 1920-as években* című tanulmánya (97–114. p.) abból indul ki, hogy „a magyarországi német sajtó fejlődése már a dualizmus idején részben összefonódott a politikai katolicizmus térnyerésével”. (97. p.) 1921-ben Bleyer Jakab egykori nemzetiségügyi miniszter hozta létre a *Sonntagsblatt für das deutsche Volk in Ungarn* című német nyelvű hetilapot, amelyet elsősorban a „keresztény szellemiségű gazdálkodó parasztságnak” szánt. (98. p.) Bleyer egyházi körökben nem örvendett népszerűségnek, és nem fogadta el Bethlen István felajánlását sem a lap támogatására, bár a magyar államnemzethez való ragaszkodás egyértelműen megjelent a *Sonntagsblatt*ban. Bleyer elfogadta ugyanakkor a német külügyminiszteri szervezetek támogatását. A lapot jellemzően egy állandó írói csapat működtette, a nyelvi és kulturális jogokért folyó küzdelem aktív résztvevői voltak, ám nem váltak hivatalos lapjává az 1924-ben elismert szervezetnek, a Magyarországi Németek Népművelődési Egyesületének. A lap a külföldi német sajtót igyekezett befolyásolni, és előfordult, hogy „aránytalanul felnagyította” a kisebbségi panaszokat. (113. p.) A *Sonntagsblatt* a baloldali mozgalmakkal, a kommunizmussal szemben magyar hazafias és revizionista álláspontot képviselt, „keresztény, német és a néphez közel álló” szellemisége tette népszerűvé. Az 1920-as évek elején a *Sonntagsblatt* „a keresztényszociális mozgalom párttöredékeinek egyik bázisává” vált, majd az évtized közepére „a magyarországi németiség központi orgánuma” lett, amelyet az alsópapság képviselői gyakran keresztényellenességgel vádoltak. (100–103. p.) A vádak mögött a Bleyer mellett álló „evangélikus szászoktól és a nagynémet törekvésektől való félelem húzó-

dott meg”. 1922 után a nemzetiségi problémák hangsúlyosabb szerephez jutottak a lapban, és Bleyer hangvétele is radikalizálódott. A publikáló klerikusok zómmal falusi vagy községi plébánosok, előfordult azonban magas egyházi méltóságot betöltő szerző is. A többség a Budapest-környéki települések papjai közül került ki. Azok, akik a leggyakrabban írtak a lapba – Huber János, Hufnagel Ferenc, Greszl Ferenc, Tornyai Ferenc, Varga József, Pintér László – nemcsak plébánosok voltak, hanem részt vettek a Népművelődési Egyesület munkájában is. A *Sonntagsblattot*, az evangélikus német községekbeli népszerűsége miatt, protestánsbarátsággal is „vádolták”. A katolikus egyházzal való konfliktusok az 1930-as évek elejére súlyosbodtak, és az egyház a Katolikus Népszövetség segítségével egy konkurens lap létrehozását tervezte. A kormány az 1920-as évek második felében sikeresen indított (újra) egy német nyelvű lapot Bonitz Ferenc szerkesztésében, amely a *Sonntagsblatt* vetélytársa kívánt lenni (*Neues Politisches Volksblatt*). Az egyház ellenérzését növelte, hogy a lap újfajta fórumot jelentett azoknak, akik bírálni kívánták a katolikus egyház kisebbségi tevékenységét. A vetélkedés Bleyer 1933 decemberében bekövetkezett váratlan halálával megszűnt, a magyarországi német mozgalom megszottsága azonban ezt követően tovább fokozódott. (113. p.)

TURBUCZ DÁVID *Átpolitizált vallásosság a Horthy-korszakban. Horthy Miklós vezérkultusza* című írásával járul hozzá jelen kötethez. (115–128. p.) A tanulmány kiindulópontja, hogy a történelmi egyházak a vezérkultusz kiépítésének folyamatában „komoly szerepet vállaltak”. (116. p.) A szerző a nemzetközi szakirodalom segítségével értelmezi az „átpolitizált vallás” jelenségét, majd rátér a kultuszépítésre szolgáló alkalmak és a felhasznált eszközök elemzésére, mielőtt összegyűjti a Horthyról kialakított kép fontosabb, vallásos tartalmú elemeit. A Horthyhoz köthető ünnepi alkalmak közül március 1-jét, a kormányzóválasztás és november 16-át, a budapesti bevonulás évfordulóját nem ünnepelték meg minden évben, a kormányzó születés- és névnapjáról (június 18. illetve december 6.) azonban minden évben megemlékeztek. A kormányzó tiszteletére elhangzott prédikációkban Horthy személyével és jelentőségével kapcsolatban a leggyakrabban az ószövetségi Messiás-próféciaikat, a zsidó nép honfoglalására vonatkozó utalásokat és a krisztusi szenvedéstörténet elemeit idézték, de a fent felsorolt alkalmakból püspöki körlevelek, pásztorlevelek is napvilágot láttak. Az idézett lapok között találjuk a *8 Órai Újság*, a *Budapesti Hírlap*, a *Dunamelléki Egyházkerületi Közlöny*, a *Dunántúli Protestáns Lap*, az *Egyenlőség*, az *Evangelikus Családi Lap*, *Az Est*, a *Magyar Nemzet*, a *Magyarországi Zsidók Lapja*, a *Magyarság*, a *Magyar Zsidók Lapja*, a *Múlt és Jövő*, a *Nagyvárad*, a *Pesti Hírlap*, a *Református Jövő*, a *Reformátusok Lapja*, a *Reggeli Magyarország*, a *Sárospataki Református Lapok*, a *Veszprémi Hírlap* és *Az Újság* című kiadványokat. Turbucz szerint „okkal feltételezhető,” hogy a református egyház volt a legaktívabb a vallásos kultuszépítés területén. (122. p.) A kortársak az „újjászületés,” „feltámadás” kifejezéseket is használták Horthyra vonatkozóan, az egyháziak azonban megmaradtak az „éj,” „éjszaka,” „hajnal,” „reggel” szavaknál, amikor Horthy kormányzósága kezdetének jelentőségéről beszéltek. Horthyt egyesek nevezték „kősziklának” és „megmentő prófétának” is. (124–125. p.) A szerző külön kitér rá, hogy az izraeliták is ünnepelték a kormányzót, még 1938-ban, Horthy hetvenedik születésnapjának alkalmából is, tehát az első

zsidótörvény megszületése után, aminek hátterében az állt, hogy Horthy Miklós személyét nem kapcsolták össze az akkori rendszer ellenük diszkrimináló intézkedéseivel. Turbucz Dávid megalapozottnak látja a fentiek alapján, hogy a két világháború közötti Magyarországon létezett az „átpolitizált vallás” jelensége, amelynek fő eleme a kormányzó köré szőtt vezérkultusz volt. A történelmi egyházak részvétele a kultuszépítésben azonban nem jelentette azt, hogy az egyes egyházak vagy az egyházi és politikai vezetés között nem alakultak ki konfliktusok.

SZ. NAGY GÁBOR *A Mindszenty József elleni sajtótámadások, 1945–1946* című munkája a kötet záró tanulmánya (129–143. p.), amelyben a szerző „a Mindszenty elleni baloldali fellépés első állomását” mutatja be részletesen az 1945 októbere (Mindszenty érseki kinevezése) és 1946 márciusa (a Baloldali Front megalakulása) közötti időszakban. Sz. Nagy Gábor elsőként kitér a katolikus egyház 1945 utáni helyzetére, mielőtt a Mindszenty elleni sajtótámadások elemzésébe kezd, és lépésről lépésre bemutatja, hogyan vált 1946 februárjára Mindszenty azzá az alakká, „aki minden rosszat megtestesített, aki ellen a kommunistáknak harcolniuk kellett”. (142. p.) Az 1945. novemberi választások közeledtével Mindszenty által kiadott pásztorlevelet „reakciós támadásnak” tekintette a baloldal (*Szabad Nép*- és *Szabadság*-cikkek), de a Független Kisgazdapárt sem állt ki az esztergomi érsek mellett. Mindszenty 1945. decemberi levele Budinszky László volt nyilas miniszter népbírói tárgyalása kapcsán (amelyben a bíróságot arra kérte, vegyék figyelembe, hogy Budinszky „többször is kiállt az üldözöttek mellett”) ugyancsak lehetőséget szolgáltatott ellenfeleinek, hogy támadást indítsanak ellene a *Szabad Nép* hasábjain. 1945. szilveszteri rádióbeszéde, amelyben az eltelt év nehézségeiről szólt, majd az 1946 januárjában Ries István igazságügy-miniszterhez a népbírói ítéletek felfüggesztése érdekében írt levele és január 20-án a budapesti domonkos templomban elmondott beszéde miatt pedig az „antidemokratikus” jelzót használták. (138–139. p.) Az MKP és Mindszenty közötti küzdelmet tovább fokozta a köztársaság kikiáltása, a *Szabad Nép* közvetítette, hogy a moszkvai rádió és sajtó is figyelemmel követte Mindszenty nyilvános szereplését. Mindszenty február 10-i beszéde az Örökimádás templomában és az azután zajlott tüntetés volt az MKP számára az „utolsó csepp”. (140. p.) Az 1946 februárja utáni időszakban a baloldali támadások „már nemcsak Mindszenty, hanem az egész egyház ellen irányultak,” a folyamat következő állomásai az egyházi iskolák államosítása, a hitoktatás fakultatívvá tétele és maga a Mindszenty-per voltak.

(ism.: Zádorvölgyi Zita)